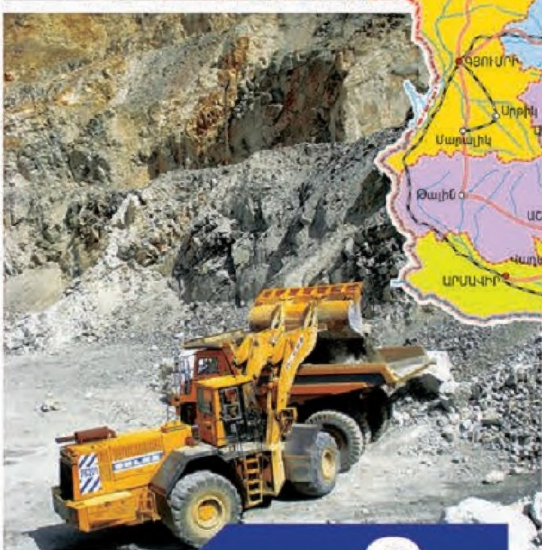
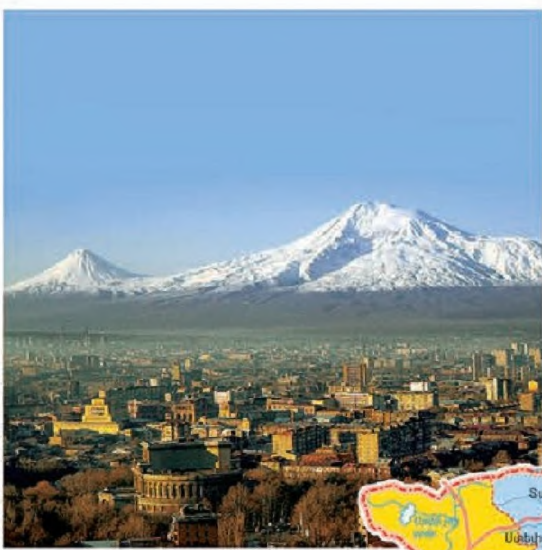

ՄԱՔՄԻՄ ՄԱՆԱՍՅԱՆ ԱՐՄԵՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՄԱՍ 2

Մ. ՄԱՆԱՍՅԱՆ, Ա. ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

9-րդ դասարան

ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍ 2

ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՎԱԾ Է ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ,
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ԵՐԵՎԱՆ

2020

ՀՏԴ 373.167.1:914/919(075.3)
ԳՄԴ 26.8g72
Մ 246

Մանասյան Մ.
Մ 246 Աշխարհագրություն: Հայաստան: Հանրակրթական դպրոցի 9-րդ
դաս. դասագիրք մաս 2/ Մանասյան Մ., Հովսեփյան Ա. - Եր.:
Տիգրան Մեծ, 2020.- 136 էջ:

ՀՏԴ 373.167.1:914/919(075.3)
ԳՄԴ 26.8g72

ISBN 978-99941-0-587-8

© Մ. Մանասյան, 2020 թ.
© Ա. Հովսեփյան, 2020 թ.
© «Տիգրան Մեծ», 2020 թ.
© ԴՏՀՏՀ, 2020

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԴԱՍ 31. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Հայաստանը հազարամյակների պատմության ընթացքում ունեցել է ինչպես տնտեսական բարգավաճման ու մշակույթի ծաղկման, այնպես էլ խոր անկման ու քայքայման ժամանակաշրջաններ:

Հայաստանի Հանրապետության ներկայիս տարածքում տնտեսության նոր աշխուժացման ու զարգացման առաջին նշանները երկարատև ընդմիջումից հետո հանդես եկան XIX դարի կեսերից, երբ Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսական կայսրությանը և ընդգրկվեց նրա հասարակական զարգացումների գործընթացների մեջ: Հենց այդ ժամանակ սկսեց ավելանալ Հայաստանի բնակչությունը, ընդարձակվեցին վարելահողերը, աշխուժացան արհեստները և արտաքին տնտեսական կապերը: Ռուսաստանում գյուղացիական ռեֆորմից (1870 թ.) հետո, երբ ակտիվացան կապիտալիստական արտադրահարաբերությունները, Հայաստանում արագորեն զարգացան գյուղատնտեսության ճյուղերը, հատկապես բամբակագործությունը և պտղաբուծությունը: Դրանք դարձան երկրի գլխավոր մասնագիտացման ճյուղերը:

XIX դարի վերջերին դրվեցին նաև ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության հիմքերը: Բուռն վերելք ապրեց պղնձի արդյունաբերությունը: Ֆրանսիացիները գնեցին պղնձահանքերն ու պղնձաձուլարանները: Ալավերդիում նրանք կառուցեցին իր ժամանակի առաջավոր տեխնոլոգիայով աշխատող «Մանես» հզոր պղնձաձուլական գործարանը: Այն սկսեց աշխատել ոչ միայն Ալավերդու, այլև Զանգեզուրի հանքաքարով: Արևելյան Հայաստանը դարձավ Ռուսաստանի պղնձի արդյունաբերության երեք գլխավոր շրջաններից մեկը՝ տալով ողջ կայսրության թողարկվող պղնձի 1/4-ը:

Ռուսական կապիտալի ներդրման շնորհիվ արագ թափով զարգացավ արդյունաբերության մի ճյուղ ևս՝ գինու-կոնյակի արտադրությունը:

Պղնձաձուլության և գինու-կոնյակի ճյուղերից բացի, որոնց բաժինը XX դարի սկզբին կազմում էր արդյունաբերության համախառն արտադրանքի 71%-ը, զարգանում էին նաև էլեկտրաէներգետիկայի, կաշվի-կոշիկի, մրգի ու բանջարեղենի պահածոների, մետաղամշակման, շվեյցարական պանրագործության ճյուղերն ու արտադրությունները:

Ավելի նշանակալի էր երկաթուղային տրանսպորտի զարգացումը: Կառուցվեցին Թբիլիսի-Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթուղին, որով Արևելյան Հայաստանը երկաթուղով կապվեց Ռուսաստանի և նրա միջոցով՝ Կենտրոնական ու Արևմտյան Եվրոպայի հետ:

Արևելյան Հայաստանի տնտեսական նվաճումներն ի չիք դարձան Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: 1914-1920 թթ. խիստ կրճատվեց բնակչության թիվը, 4 անգամ պակասեցին ցանքատարածությունները, կազմալուծվեց արդյունաբերությունը (բոլոր ձեռնարկությունները դադարեցին արտադրանք տալ, շատերը ավերվեցին ու քայքայվեցին), սահմանափակ էր գործում երկաթուղային տրանսպորտը:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո առաջին երկու տասնամյակներին ոչ միայն վերականգնվեց տնտեսությունը, այլև դրվեցին ծանր արդյունաբերության հիմքերը:

Հանրապետության տնտեսության նոր վերելք սկսվեց հետպատերազմյան տարիներին: Կատարվեցին ոչ միայն քանակական, այլև **որակական և կառուցվածքային փոփոխություններ**:

Նշենք առավել կարևոր որակական փոփոխությունները:

Կառուցվեցին միջհանրապետական **գազամուղներ**, և Հայաստանը սկսեց դրսից բնական գազ ստանալ: Շարք մտան նոր հզոր ջրային և ջերմային էլեկտրակայաններ: Բոլոր էլեկտրակայաններն էլեկտրահաղորդման բարձր լարման գծերով **միավորվեցին միասնական էներգահամակարգի մեջ: Հայաստանն էլեկտրաէներգիա ներմուծող երկրից դարձավ արտահանող և համատարած էլեկտրիֆիկացման երկիր:**

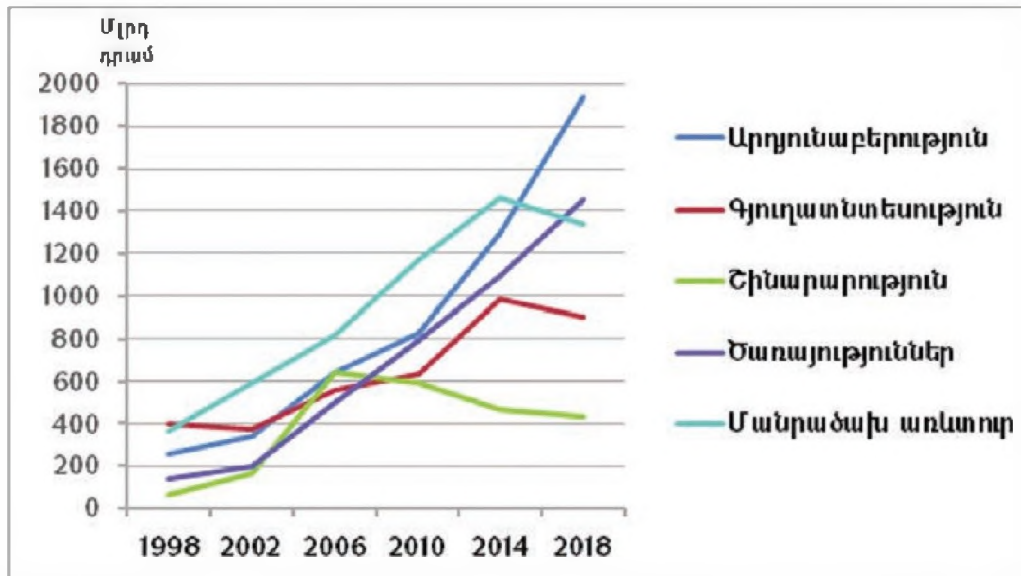
Վերամշակող արդյունաբերության մյուս կարևոր որակական փոփոխությունը մեքենաշինության և թեթև արդյունաբերության ճյուղերի արագ զարգացումն էր:

Երկրի ինդուստրացումն **ընդգրկեց Հայաստանի ամբողջ տարածքը:** Նոր արդյունաբերական շինարարության շնորհիվ արագ թափով **զարգացան քաղաքները: Ինդուստրացման և ուրբանիզացման մակարդակով Խորհրդային Հայաստանն առաջավոր տեղ գրավեց ԽՍՀՄ հանրապետությունների և Մերձավոր Արևելքի երկրների շարքում:**

Խորհրդային տարիներին Հայաստանում ձևավորվեց միասնական տարածքային-արտադրական համալիր՝ բավականին հասուն ներքին ճյուղային կառուցվածքով և կայուն արտաքին տնտեսական կապերով: Արդյունաբերության բաժինը Հայաստանի ՀՆԱ-ում 1980-ական թթ. կազմում էր մոտ 2/3, այսինքն՝ զգալիորեն ավելի շատ, քան մնացած ոլորտներինը միասին վերցրած:

ԽՍՀՄ-ի փլուզմանը հաջորդած **քաղաքական ու տնտեսական համակարգային փոփոխությունները** հետխորհրդային բոլոր անկախացած հանրապետություններում, այդ թվում և Հայաստանում, **հանգեցրին խոր ճգնաժամով բնութագրվող անցումային տնտեսության ձևավորմանը:** ՀՀ-ում ճգնաժամն առավել խորացավ **տեղական պատճառներով:** Դրանք էին **1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժը** (որը շարքից հանեց հանրապետության արտադրական կարողությունների գրեթե մեկ քառորդը) և **Ադրբեջան-Լեռնային Ղարաբաղ հակամարտության սրումը**, որն ստիպում էր ՀՀ տնտեսական ռեսուրսների զգալի մասը հատկացնել Լեռնային Ղարաբաղի օգնությանը և Ադրբեջանից բռնի արտաքսված հարյուրհազարավոր

ՀՀ տնտեսության հիմնական ճյուղերի զարգացումը 1998-2018 թթ.

հայ գաղթականությանը: Լուրջ պատճառ էր նաև Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից Հայաստանի տրանսպորտային շրջափակումը, որը դեռևս շարունակում է պահպանվել:

Մինչ տնտեսության արդի վիճակի ընդհանուր բնութագիրը տալը նշենք այն գլխավոր տնտեսական ցուցանիշները, որոնք օգտագործվում են աշխարհի երկրները բնութագրելու և միմյանց հետ համեմատելու համար: Դրանք են՝ պետության համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ)¹ ծավալը, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքների և մատուցվող ծառայությունների ծավալները:

Բայց այդ բացարձակ ցուցանիշները բավարար չեն երկրի զարգացածության աստիճանը, տնտեսական զարգացման մակարդակը ցույց տալու համար:

Երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակը գնահատվում է հարաբերական ցուցանիշներով, որոնք ստացվում են բացարձակ ցուցանիշի և բնակչության թվի հարաբերությունից, այսինքն՝ բնակչության մեկ շնչի հաշվով:

Հայաստանի Հանրապետությունը տնտեսության զարգացման բացարձակ ցուցանիշներով պատկանում է աշխարհի փոքր երկրների թվին:

Հարաբերական ցուցանիշներով մեր երկիրը բնութագրվում է որպես զարգացման միջինից ցածր մակարդակ ունեցող երկիր:

ՀՀ-ն տնտեսության կառուցվածքով ինդուստրիալ-ագրարային երկիր է, որտեղ արտադրության առաջատար ճյուղն արդյունաբերությունն

1 ՀՆԱ-ն մեկ տարում երկրում արտադրված վերջնական արտադրանքի ու մատուցված ծառայությունների գումարային արժեքն է:

է, իսկ արտադրական ոլորտն ամբողջությամբ ՀՆԱ-ում զիջում է ծառայությունների ոլորտին:

Իսկ որո՞նք են ՀՀ տնտեսական զարգացման հիմքը հանդիսացող արտադրական ոլորտի գլխավոր առանձնահատկությունները:

Առաջին առանձնահատկությունն արտադրության բազմաճյուղային լինելն է: Ճյուղերի այդպիսի բազմազանությունն ունի իր ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական կողմերը: **Դրական է այն**, որ դրանով ստեղծվում է միջճյուղային և ներճյուղային կապերի հաստատման, այլ կերպ՝ **համալիր զարգացման հնարավորություն**: Բացասական է այն, որ այդ բազմազանությունը չի նպաստում շրջանների կամ մարզերի արտադրական մասնագիտացմանը, հետևապես և աշխատանքի աշխարհագրական բաժանման խորացմանն ու դրա միջոցով աշխատանքի արդյունավետության բարձրացմանը:

Երկրորդ **առանձնահատկությունը՝** կախվածությունն է էներգակիրների արտաքին շուկայից: Հանրապետությունը ներմուծում է անհրաժեշտ այրվող գազի, նավթի ու նավթամթերքների, ատոմային էլեկտրակայաններում օգտագործվող միջուկային վառելիքի ամբողջ քանակությունը:

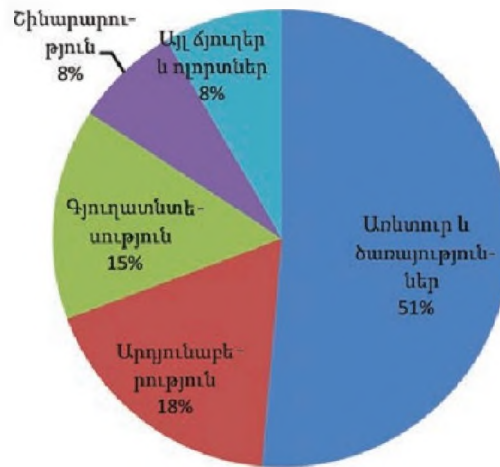
Երրորդ **առանձնահատկությունը՝** համեմատաբար զարգացած ներքին՝ միջշրջանային (միջմարզային) տնտեսական կապերի առկայությունն է, որը հանրապետությանը հաղորդում է միասնական տարածքային-արտադրական համալիրի (ՏԱՀ) հատկանիշ:

Առանձնահատկություն է նաև այն, որ ԽՍՀՄ նախկին հանրապետությունների հետ տնտեսական կապերի թուլացման հետևանքով տնտեսության ճյուղային կառուցվածքի արմատական փոփոխություններ տեղի ունեցան:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչն էք բնորոշ համարում Ռուսաստանի կազմում Արևելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացման համար:
2. Ինչպիսի՞ ցուցանիշներ են օգտագործվում երկրների տնտեսական զարգացման մակարդակները որոշելու համար:
3. Թվարկեք խորհրդային տարիներին Հայաստանի տնտեսական զարգացման գլխավոր ձեռքբերումները:
4. Թվարկեք և վերլուծեք ՀՀ տնտեսության հիմնական առանձնահատկությունները:

ՀՆԱ-ի կառուցվածքը 2017թ.

ԴԱՍ 32. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ: ՃՅՈՒՂԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Հայաստանի արդյունաբերությունը խորհրդային տարիներին ձևավորվեց որպես **տնտեսության առաջատար ճյուղ**: Մինչև անկախացումը Հայաստանի արդյունաբերության բաժինը ՀՆԱ-ում ավելին էր, քան մնացած բոլոր ճյուղերինը միասին վերցրած: **Արդյունաբերությունն էր որոշում երկրի արտադրական դիմագիծը և տեղն աշխատանքի միջազգային բաժանման համակարգում:**

Արդյունաբերությունն այդպիսի տիրապետող դիրք գրավեց իր **զարգացման շատ բարձր տեմպերի շնորհիվ**: Մինչև 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժն այն առնվազն 600 անգամ ավելի արտադրանք էր թողարկում, քան 1920-ական թթ. վերջին: Խորհրդային Միության հանրապետությունների շարքում Հայաստանն **արդյունաբերության զարգացման տեմպերով գրավում էր առաջին տեղը**:

Նշենք մի հատկանշական փաստ ևս. 1913 թ. արդյունաբերական ձեռնարկություններ կային ընդամենը 8 բնակավայրում: Դրանք էին **Երևանը, Ալավերդին, Գյումրին, Արտաշատը, Կապանը, Մեղրին, Գավառը և Դիլիջանը**: Արդյունաբերության մեջ զբաղվածների թիվը չէր գերազանցում 6 հազ. մարդը:

1980-ական թվականների վերջին ավելի քան 700 արդյունաբերական ձեռնարկություններ էին գործում **բոլոր վարչական շրջաններում ու քաղաքներում՝ ավելի քան 200 բնակավայրերում**, այդ թվում՝ տասնյակ արդյունաբերական կետերում և կենտրոններում: Դրանց զգալի մասը գտնվում էր ձևավորված կամ ձևավորման գործընթացում գտնվող 6 արդյունաբերական հանգույցներում (Երևանի, Գյումրու, Վանաձորի, Հրազդանի, Ալավերդու և Կապան-Քաջարանի):

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների շարքում քիչ չէին ամբողջ ԽՍՀՄ-ի համար աշխատող արտադրական և գիտաարտադրական միավորումները, հսկա գործարանները ու կոմբինատները: Այդպիսիք էին, օրինակ, **Երևանի «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորումը, Վանաձորի քիմիական, Ալավերդու լեռնամետալուրգիական, Երևանի էլեկտրամեքենաշինական և էլեկտրատեխնիկական գործարանները, Քաջարանի պղնձամոլիբդենային կոմբինատը, տարբեր քաղաքներում գտնվող մեքենաշինության, տեքստիլ ու սննդի արդյունաբերության ճյուղերի այլ հայտնի ձեռնարկությունները**: Արդյունաբերության մեջ զբաղված էր գրեթե **կես միլիոն մարդ**:

Ինչի՞ վրա էր հենվում արդյունաբերության այդպիսի արագ զարգացումը:

Սկզբնական շրջանում **գլխավորը տեղական բնական ռեսուրսների յուրացումն էր**: Դրանք էին **գունավոր մետաղները, կրաքարը** (սիլթետիկ կաուչուկ և ցեմենտ ստանալու համար), **բնական շինանյութերը և գետերի ջրաէներգետիկ պաշարները**:

1950-ական թվականներից հետո ավելի մեծ նշանակություն ձեռք բե-

րեցին **աշխատանքային ռեսուրսները**: Ամեն տարի աշխատանքային տարիքի հասնող երիտասարդներին աշխատանքով ապահովելու համար անհրաժեշտ էր լինում կառուցել նորանոր գործարաններ ու ֆաբրիկաներ:

Արդյունաբերության հիմնական ցուցանիշների՝ համախառն արտադրանքի ծավալի և աշխատողների թվի կայուն աճի շնորհիվ Հայաստանի **արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքում** առաջատար դիրք գրավեցին **մեքենաշինությունը, թեթև, սննդի և քիմիական արդյունաբերության ճյուղերը**:

ՀՀ անկախության առաջին տարիներին սկսված տնտեսական խոր ճգնաժամը և արտադրական ձեռնարկությունների հախուռն ապապետականացումը (մասնավորեցումը) **մեծագույն վնաս հասցրին առաջին հերթին արդյունաբերությանը**: Արդյունաբերական հսկաների մեծ մասը դադարեց արտադրանք տալ, փակվեց կամ բաժանվեց մանր արտադրամասերի, որոնց մի մասը միայն կարողացավ պահպանել իր գոյությունը:

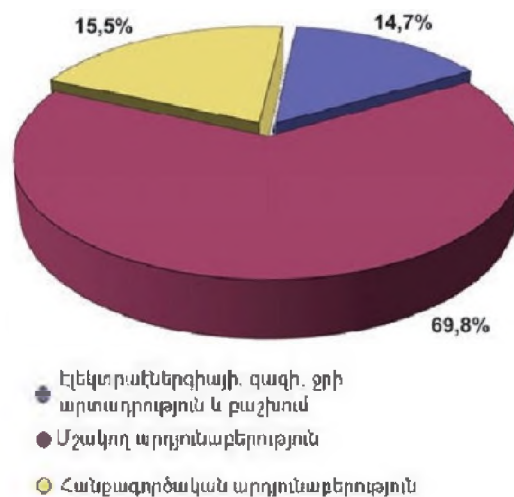
Քայքայվեց տասնամյակների ընթացքում ձևավորված արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը: Տնտեսական ճգնաժամին հաջորդող տարիներին՝ 1990-ական թթ. վերջերին, երբ սկսվեց արդյունաբերության վերականգնումը, նրա **նախկին ճյուղային կառուցվածքը նույնությամբ պահպանվել չէր կարող**: Բանն այն է, որ արմատապես փոխվել էին արդյունաբերության զարգացման պայմանները:

Նախկինում գլխավոր պայմանն այն էր, որ Հայաստանի արդյունաբերությունը, **զարգանալով որպես Խորհրդային Միության միասնական տնտեսական համակարգի բաղադրամաս**, իր կառուցվածքը պետք է ձևավորեր այդ համակարգի պահանջներին համապատասխան: **ԽՍՀՄ փլուզումով քանդվեց նաև այդ համակարգը**: Հայաստանի արդյունաբերական ապրանքատեսակների մեծ մասը զրկվեց սպառման շուկայից, և դրանց արտադրությունը դադարեցվեց:

Արդյունաբերության վերականգնումը և հետագա զարգացումը, **հենվելով տեղական բնական, արտադրական և աշխատանքային ռեսուրսների վրա**, պետք է կարևորագույն նշանակություն տար պահանջարկին: Այսինքն՝ կարո՞ղ էին զարգանալ այն ճյուղերը, որոնց արտադրանքն ուներ պահանջարկ, և կարո՞ղ էր այն սպառվել: Դա նշանակում էր, որ պետք է ձևավորվեր արդյունաբերության նոր ճյուղային կառուցվածք:

Հայաստանի Հանրապետու-

Արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը, 2018 թ.

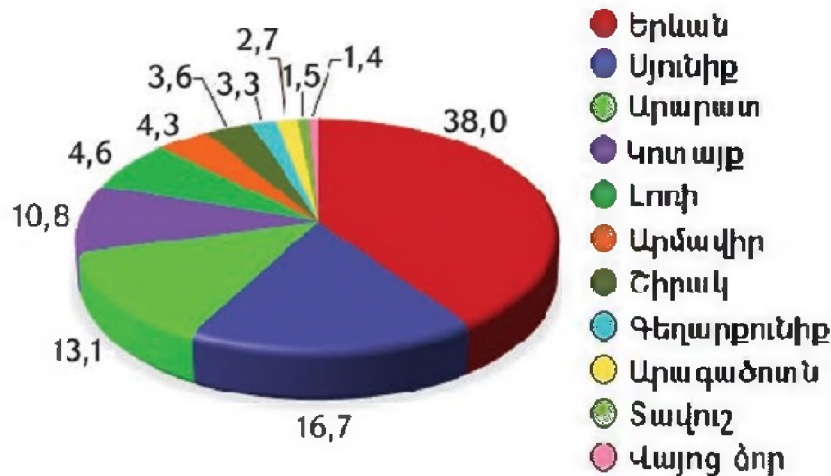

թյան արդյունաբերությունը ճգնաժամը հաղթահարելուց հետո վերջին տասնամյակում թևակոխել է կայուն զարգացման փուլ: Մեծացել է նաև համատեղ կամ միայն արտասահմանյան կապիտալին պատկանող ձեռնարկությունների թիվը: Արդյունաբերության արտադրանքի տարեկան ծավալն անցնում է 2,1 տրլն դրամից (2018 թ.): **Այդ ծավալի մեծ մասը բաժին է ընկնում մշակող արդյունաբերությանը:**

Եթե արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանուր ծավալն ընդունենք 100%, ապա կառուցվածքն ըստ աշխարհում ընդունված տնտեսական-արտադրական գործունեության խմբերի կունենա հետևյալ պատկերը (տե՛ս գծագիրը):

Մշակող արդյունաբերության արտադրանքի ծավալում առավել մեծ

Արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքն ըստ վարչական մարզերի (% , 2018 թ.)

բաժին ունեն սննդի արդյունաբերությունը, գունավոր մետաղաձուլությունը, ինչպես նաև նոր ճյուղերը՝ ադամանդագործությունը և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արտադրությունը:

ՀՀ արդյունաբերությունը դեռևս անհամաչափ է տեղաբաշխված: Արդյունաբերության արտադրանքի ծավալի ավելի քան 40%-ը բաժին է ընկնում Երևանին: Արդյունաբերության զարգացման մակարդակով և ճյուղերի բազմազանության առումով առաջատար դիրքեր են զբաղեցնում նաև Սյունիքի, Կոտայքի, Արարատի և Լոռու մարզերը (տե՛ս գծագիրը):

Արդյունաբերության հեռանկարային զարգացման ընդհանուր միտումն այն է, որ նրա ընդհանուր կառուցվածքում կայուն ձևով պետք է աճի մշակող արդյունաբերության, առանձնապես գիտատար և աշխատատար նորագույն ճյուղերի բաժինը: Միաժամանակ կնվազի արդյունահանող ճյուղերի և արտադրությունների բաժինը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայաստանում արդյունաբերությունը էրբ է սկսել ձևավորվել որպես առանձին ճյուղ և ինչպիսի՞ զարգացում է ունեցել խորհրդային տարիներին:
2. Թվարկե՛ք և գնահատե՛ք այն գործոնները, որոնց ազդեցությամբ արդյունաբերությունը դարձավ Հայաստանի տնտեսության առաջատար ճյուղ:
3. Որո՞նք են արդյունաբերությունը բնութագրող հիմնական վիճակագրական ցուցանիշները: Թվարկե՛ք այդ ցուցանիշներով արդյունաբերության առաջատար ճյուղերը:
4. Ինչպիսի՞ քանակական ու որակական կորուստներ ունեցավ արդյունաբերությունն անկախության առաջին տարիներին և ի՞նչ պատճառով:
5. Բնութագրե՛ք ՀՀ արդյունաբերության արդի կառուցվածքն ըստ տնտեսական-արտադրական գործունեության 3 խմբերի:

ԴԱՍ 33. ՎԱՌԵԼԻՔԱԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ՀԱՄԱԼԻՐԸ

Վառելիքաէներգետիկ համալիրն այն հիմքն է, որի վրա ներկայումս զարգանում է յուրաքանչյուր երկրի տնտեսությունը: Այն ապահովում է տնտեսության բոլոր ճյուղերի և բնակչության՝ վառելիքի ու էլեկտրաէներգիայի պահանջարկը:

Մեր հանրապետության տարածքում առայժմ հանքային վառելիքի նշանակալից արդյունաբերական պաշարներ հայտնաբերված չեն: Իսկ հայտնաբերված ածխի (Իջևան, Ջաջուռ) և տորֆի (Վարդենիս) պաշարներն աննշան են և ունեն տեղական նշանակություն: Վառելիքը գրեթե ամբողջությամբ ներմուծվում է դրսից: Բնական գազ ստացվում է Ռուսաստանից և Իրանից եկող գազամուղներով, նավթ, նավթամթերքներ և քարածուխ՝ երկաթուղային և ավտոմոբիլային տրանսպորտով:

Մեր երկիրը համեմատաբար լավ է ապահովված ջրաէներգետիկ ռեսուրսներով, որոնց յուրացումը սկսվել է դեռևս մինչխորհրդային տարիներին: Առաջին ջրաէլեկտրակայանը կառուցվել է 1903 թ. Կապանի մոտակայքում՝ Ողջի գետի հովտում: Հետագա տասը տարիների ընթացքում դրանց թիվը հասավ 13-ի, որոնց տարեկան արտադրությունը կազմում էր 5,1 մլն կՎտ·ժ էլեկտրաէներգիա:

Հայաստանի Հանրապետության վառելիքային հաշվեկշռում ամենամեծ բաժինն ունի գազը: Գազը Հայաստան է մուտք գործել 1960 թ.: Դա հնարավորություն տվեց 1963 թ. Երևանում կառուցել առաջին ջերմաէլեկտրակայանը: Մինչ այդ Հայաստանը զուտ ջրաէներգետիկ երկիր էր, քանի որ ամբողջ էլեկտրաէներգիան ստացվում էր ջրէկ-ներում: Այժմ Ադրբեջանի տարածքով Հայաստան եկող գազամուղը չի գործում:

Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունում գործում է գազամուղների ներքին միասնական ցանց, որն ընդգրկում է քաղաքները և գյուղական բնակավայրերի մեծ մասը:

Հայաստանի Հանրապետության միասնական էներգահամակարգը բարդ արտադրական օրգանիզմ է: Դրա մեջ մտնում են էլեկտրակայանները,

Հայկական աէկ (Մեծամոր)

ները, ինչպես նաև տրանսֆորմատորային ենթակայանները և էլեկտրահաղորդման գծերը, այսինքն՝ էլեկտրաէներգիայի թե՛ արտադրությունը, թե՛ սպառողին հասցնելը:

ՀՀ-ում էլեկտրակայանների գումարային հզորությունը 4,1 մլն կՎտ է: Եթե 1990 թ. ՀՀ-ում արտադրվում էր 15 մլրդ կՎտ·ժ, ապա այժմ՝ շուրջ 7,7 մլրդ կՎտ·ժ էլեկտրաէներգիա: Էլեկտրաէներգիայի արտա-

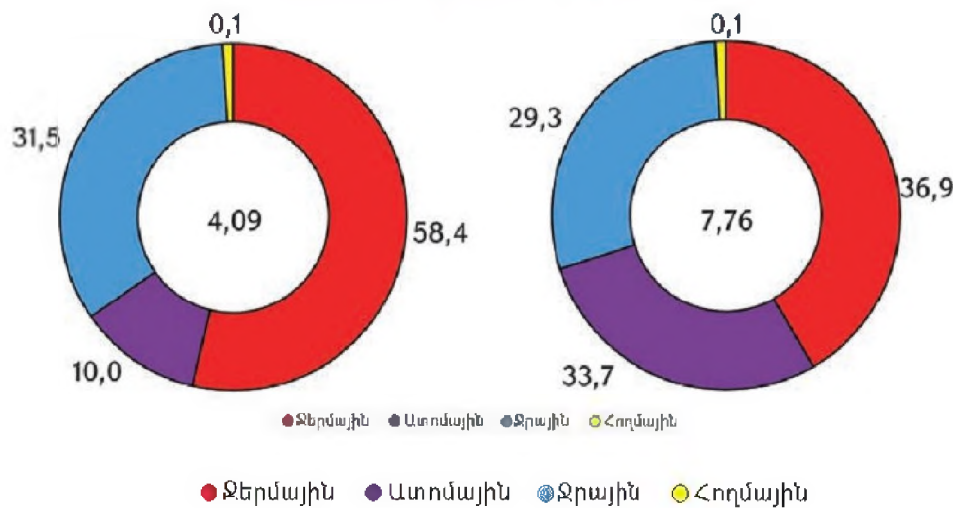
դրության նվազման հիմնական պատճառներն են. 1) ներմուծվող վառելիքի (նավթ, բնական գազ) թանկացումն ու ծավալների կրճատումը, 2) արդյունաբերության ճգնաժամով պայմանավորված՝ էլեկտրաէներգիայի սպառման ծավալների էական նվազումը:

Ներկայումս էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը ոչ միայն բավարարում է հանրապետության ներքին պահանջներն, այլ հնարավորություն է տալիս նաև արտահանել:

- Էլեկտրակայաններն ըստ տեսակների բաշխվում են հետևյալ կերպ.
- **ջրային¹** – 130-ից ավելի կայան (գումարային հզորությունը՝ 1,29 մլն կՎտ),

¹ Ջրային էլեկտրակայանների մեծ մասը (100-ից ավելի) կառուցվել են վերջին երկու տասնամյակում փոքր գետերի վրա և ունեն շատ փոքր հզորություն:

Էլեկտրաէներգիայի գումարային հզորությունը (մլն. կՎտ) և արտադրանքը մլրդ. կՎտ-ժ (2017 թ.)

- **ջերմային** – 3 կայան (գումարային հզորությունը՝ 2,39 մլն կՎտ),
- **ատոմային** – 1 կայան (հզորությունը՝ 0,82 մլն կՎտ), բաղկացած է երկու էներգաբլոկից (այժմ գործում է մեկը՝ 0,41 մլն կՎտ հզորությամբ),
- **հողմային, արեգակնային** – հզորությունը՝ 4 հազ. կՎտ:

ՀՀ էլեկտրաէներգիայի արտադրության կառուցվածքում առաջատարը (շուրջ 37%) ջերմային էներգետիկան է: Ջրային և ատոմային էներգետիկան գրեթե հավասարաչափ է ներկայացված (տե՛ս գծագիրը): Սակայն ջրային էներգետիկան միակն է, որ կախված չէ ներմուծվող էներգակիրներից և կարող է աշխատել նույնիսկ տրանսպորտային լիակատար շրջափակման պայմաններում:

Ճանապարհորդելիս կամ ձեր բնակավայրի հարևանությամբ դուք հաճախ եք հանդիպում երկաթյա հզոր սյուներով «քայլող» մետաղյա լարերի: Դրանք երկրի **տնտեսության «արյունատար անոթներն» են**, որոնցով էլեկտրաէներգիան արտադրության վայրից հաղորդվում է սպառողին:

ՀՀ-ում ամենաերկարն ու հզորը Հրազդան-Սևանի ավազանից Զանգեզուր՝ 220 հազ. վոլտ լարման էլեկտրահաղորդման գիծն է: Դրանից ճյուղավորվում են 110 հազ. և 35 հազ. վոլտ լարման գծեր, որոնք էլ իրենց հերթին սկիզբ են տալիս բաշխիչ ցանցը կազմող ավելի ցածր լարման գծերին և էլեկտրաէներգիան հասցնում են երկրի բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը:

Հայաստանի Հանրապետության առավել հզոր էլեկտրակայաններն են.

- Հրազդանի ջէկը – 1110 հազ. կՎտ,
- Հայկական (Մեծամոր) աէկը – 820 հազ. կՎտ,
- Երևանի ջէկը – 550 հազ. կՎտ,
- Արգեի (Գյումուշ) ջրէկը – 218 հազ. կՎտ,
- Տաթևի ջրէկը – 157 հազ. կՎտ,
- Շամբի ջրէկը – 151 հազ. կՎտ,
- Քանաքեռի ջրէկը – 102 հազ. կՎտ:

Մնացած էլեկտրակայաններից յուրաքանչյուրի հզորությունը 100 հազ. կՎտ-ից պակաս է:

Գետերի ջրաէներգետիկ ռեսուրսներն ավելի արդյունավետ են օգտագործվում, երբ նույն գետի հունի երկայնքով կառուցում են **էլեկտրակայանների կասկադ**: ՀՀ-ում համեմատաբար խոշոր ջրէկ-ներ կասկադի ձևով կառուցված են **Հրազդան և Որոտան գետերի վրա**: Հրազդանի վրա կառուցված 6 էլեկտրակայանները (Սևանի, Հրազդանի, Արգելի, Արզնու, Քանաքեռի, Երևանի) սնվում են հիմնականում Սևանա լճից, ուստի հայտնի են **Սևան-Հրազդան կասկադ** անունով: Նշված էլեկտրակայանների գումարային հզորությունը կազմում է շուրջ 555 հազ. կՎտ:

Որոտանի կասկադը բաղկացած է 3 կայանից՝ Տաթևի (ամենախոշորը), Շամբի և Սպանդարյանի ջրէկ-ներից:

Հայաստանի տնտեսական զարգացման տարբեր փուլերում տարբեր է եղել էլեկտրաէներգիայի արտադրանքի և պահանջարկի հարաբերակցությունը, այսինքն՝ էներգահաշվեկշիռը:

1970-ական թվականներին Հայկական (Մեծամորի) աէկ-ի և այլ խոշոր էլեկտրակայանների շահագործումից հետո Հայաստանը էլեկտրաէներգիա ներմուծող երկրից վերածվեց հարևան երկրներ (Վրաստան, Ադրբեջան, Թուրքիա) էլեկտրաէներգիա արտահանող երկիր:

1991-1994 թթ. Հայաստանի էներգետիկայի համար **խոր ճգնաժամի տարիներ են եղել**: Դադարել էր էներգակիրների ներկրումը: Ատոմակայանն ամբողջությամբ և ջերմաէլեկտրակայանները՝ մեծ մասամբ, չէին աշխատում:

Հայկական աէկ-ի վերագործարկման շնորհիվ երկիրն աստիճանաբար դուրս եկավ էներգետիկական ճգնաժամից:

Ներկայումս էլեկտրաէներգիայի ներքին պահանջարկը, ինչպես ասվեց, բավարարվում է լիովին: Զգալի քանակության էլեկտրաէներգիա մեր հանրապետությունը բարձր հաղորդման էլեկտրալարման գծերով մատակարարում է Իրանին, Վրաստանին և Արցախի Հանրապետությանը (Արցախ):

Ապագայում ևս Հայաստանի Հանրապետության էլեկտրաէներգետիկական հիմնվելու է ատոմային, ջերմային (գազով աշխատող) և ջրէկ-ների վրա: Վերակառուցվում ու ընդլայնվում են ջերմային էլեկտրակայանները: **Մեծամորի գործող աէկ-ը**, որն աշխատում է հնացած սխեմայով և վտանգավոր է, **նախատեսվում է փակել և կառուցել նոր, կատարելագործված ու ավելի հզոր ատոմակայան**: Նախատեսվում է առաջիկայում կառուցել Մեղրու (Արաքս գետի վրա, Իրանի հետ համատեղ) և Շնողի ջրէկ-ները:

Քանաքեռի ջրէկ

Ծավալուն աշխատանքներ են տարվում **փոքր գետերի էներգատեսուրսների և այսպես կոչված ոչ ավանդական էներգետիկ աղբյուրների (արևի, քամու, երկրի ընդերքի) օգտագործման ուղղությամբ**: Արդեն գործում են քամու (Պուշկինի լեռնանցք) և արևի էներգիայով աշխատող առաջին համեմատաբար մեծ հզորության (Վարդենիսի մոտ) էլեկտրակայանները:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում վառելիքաէներգետիկ համալիրը, ի՞նչ է նրա գլխավոր գործառույթը:
2. Ինչպիսի՞ն է ՀՀ էլեկտրաէներգետիկայի կառուցվածքը: Թվարկե՞ք առավել հզոր էլեկտրակայանները:
3. Ինչո՞ւ է շահավետ էլեկտրակայանները միավորել էլեկտրահաղորդման գծերի միասնական ցանցի մեջ: Ինչպիսի՞ն է ՀՀ միասնական ցանցը:
4. Վերլուծե՞ք ՀՀ նախկին՝ խորհրդային վերջին տարիների, և ներկայիս էներգահաշվեկշիռը:
5. Ինչպիսի՞ն եք տեսնում ՀՀ վառելիքաէներգետիկ համալիրի զարգացման հեռանկարը:

ԴԱՍ 34. ՄԵՏԱԼՈՒՐԳԻԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մետալուրգիան Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերության հնագույն և առաջատար ճյուղերից է: Հին Հայաստանը հարակից երկրների հետ միասին եղել է մետաղաձուլական համաշխարհային կենտրոններից մեկը: Այստեղ Ք. ա. IV հազարամյակից արդեն ձուլվել է բրոնզ, իսկ Ք. ա. II հազարամյակի կեսերից՝ երկաթ:

Հայտնի է, որ մետաղի ստացումն անցնում է **տեխնոլոգիական մի քանի փուլ՝ սկսած հանքանյութի հանույթից, հարստացումից մինչև մետաղի ձուլումը և գլանվածքի ստացումը**:

ՀՀ մետալուրգիական համալիրը բաղկացած է **մի քանի ենթաճյուղերից՝ պղնձի, մոլիբդենի, բազմամետաղների (կապար, ցինկ և այլն), ալյումինի և ոսկու**: Դրանցից ավարտուն տեխնոլոգիական ցիկլ ունեն պղնձի, մոլիբդենի և ոսկու արտադրությունները: ՀՀ մետալուրգիայում զգալի է օտարերկրյա ընկերությունների (Գերմանիա, Ռուսաստան, Կանադա և այլն) ներկայությունը:

Դեռևս XVIII դ. 60-70-ական թվականներին Զանգեզուրում (Կապան) և Հյուսիսային Հայաստանում (Ալավերդի) կառուցվեցին տեղական հումքով աշխատող պղնձի ձուլման գործարաններ: XX դ. սկզբին Հայաստանը Ռուսաստանի պղնձաձուլության առաջատար երկրներից մեկն էր: Հայաստանի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի կառուցվածքում գունավոր մետաղաձուլության (բացառապես պղնձաձուլության) բաժինը կազմում էր մոտ 60%: Խորհրդային տարի-

ներին փոքր պղնձաձուլարանների փոխարեն կառուցվեց Ալավերդու լեռնամետալուրգիական խոշոր կոմբինատը, որի վերջնական արտադրանքը՝ մաքուր պղինձը, գլանվածքի ձևով առաքվում էր մեքենաշինական ձեռնարկություններին:

Ներկայում Ալավերդու պղնձաձուլական կոմբինատը, բացի տեղական հումքից (Ալավերդի, Ախթալա, Շամլուղ), հարստացված հանքանյութ է ստանում Սյունիքի մարզից (Քաջարան, Կապան, Ագարակ) և Արցախից (Դրբոնի հանքահարստացուցիչ կոմբինատից): 2014 թ. Թեղուտի պղնձամոլիբդենային հանքավայրի բազայի հիման վրա շահագործման է հանձնվել լեռնահարստացուցիչ կոմբինատը, որը նույնպես պղնձի խտանյութ է մատակարարում Ալավերդու պղնձաձուլարանին: Պղնձաձուլության թափոնները (խարամը) և ծծմբային գազերն աղտոտում են շրջակա միջավայրը:

Նախատեսվում է կառուցել նոր պղնձաձուլարան Սյունիքի մարզում: 2017 թ. ՀՀ-ում արտադրվել է 428 հազ. տ պղնձի խտանյութ և 12 հազ. տ սև պղինձ:

ՀՀ մետալուրգիայի մյուս ենթաճյուղը **մոլիբդենի արդյունաբերությունն է**, որը վերջերս սկսել է աշխատել ավարտուն արտադրական ցիկլով: Նախկինում հարստացված հանքանյութը՝ խտանյութը, արտահանվում էր արտասահման՝ հետագա մշակման և մետաղային մոլիբդեն ստանալու համար: Այժմ Երևանի մաքուր երկաթի գործարանում մշակում են խտանյութի մի մասը և ստանում մետաղային մոլիբդեն (ֆերոմոլիբդեն): Ծրագրվում է մոլիբդենի ամբողջ խտանյութի (շուրջ 11 հազ. տ) վերամշակումը և մաքուր մոլիբդենի ու մյուս արժեքավոր նյութերի ստացումը կազմակերպել այս գործարանում:

Մոլիբդենի պաշարներով ՀՀ-ն **աշխարհում գրավում է առաջին տեղերից մեկը**: Դրանց հիմնական մասը գտնվում է Քաջարանի պղնձամոլիբդենային հանքավայրում, որի բազայի վրա գործում է **Ջանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատը**՝ ՀՀ արդյունաբերական խոշորագույն ձեռնարկություններից մեկը: Տեղական հումքի բազայի վրա մոլիբդենի խտանյութ է արտադրվում նաև Ագարակ քաղաքում:

Դուք գիտեք, որ Հայաստանի մետաղային հանքավայրերը համալիրային են: Այսինքն՝ գլխավոր մետաղին ուղեկցում են այլ արժեքավոր մետաղներ և տարբեր քիմիական տարրեր՝ ոսկի, արծաթ, ռենիում, սելեն, թելուր և այլն, որոնց

Ալավերդու պղնձաձուլական կոմբինատի ծխնետույզը

Ջանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատ

կորզումը նույնպես նախատեսվում է կազմակերպել տեղում: Ախթալայի հարստացուցիչ ֆաբրիկան տեղական բազմամետաղային հանքավայրի մշակման հիման վրա, պղնձից բացի, արտադրում է նաև ցինկի խտանյութ:

Ոսկու արդյունաբերության ենթաճյուղն ունի լրիվ արտադրական ցիկլ: Հայտնաբերված շուրջ երկու տասնյակ ոսկու հանքավայրերից առավել մեծ արդյունաբերական նշանակություն ունեն **Սոթքի** և **Մեղրաձորի** հանքերը, որտեղից ստացվող հումքը վերամշակվում է **Արարատի ոսկու կորզման ֆաբրիկայում**:

ՀՀ-ում ալյումինի արդյունաբերության ենթաճյուղը ստեղծվել է 1950-ական թվականների սկզբներին, երբ ջրէկ-ների Սևան-Հրազդան կասկադի շինարարության շնորհիվ առաջանում էր էլեկտրաէներգիայի ավելցուկ (ալյումինի ծուլումը խիստ էներգատար է): Կառուցվեց Քանաքեռի ալյումինի գործարանը: Մետաղական ալյումինի ծուլումը բավականին թանկ էր նստում: Այդ հանգամանքը, ինչպես նաև այն, որ մայրաքաղաքի մթնոլորտ էին արտանետվում թունավոր գազեր, պատճառ հանդիսացան, որ մետաղական ալյումինի արտադրությունը դադարեցվի: Գործարանը, որն այժմ

Փայլաթիթեղի արտադրությունը Ռուսալ-Արմենալ գործարանում

կոչվում է **Ռուսալ-Արմենալ**, տարբեր երկրներից ներմուծվող ալյումինի հիման վրա թողարկում է մեծ պահանջարկ ունեցող **փայլաթիթեղ** և **պատրաստի այլ իրեր**:

Մեր հանրապետությունն ունի սև մետաղածուլության զարգացման լայն հնարավորություններ: Դեռևս խորհրդային տարիներին Չարենցավանում և Երևանում ստեղծվեցին մետաղի ջարդոնի և թուջի վերածուլման

հիման վրա ոչ մեծ արտադրություններ մեքենաշինության պահանջները սև մետաղներով մասնակիորեն բավարարելու համար: Ներկայումս դրանք չեն գործում:

Առայժմ չեն շահագործվում հարուստ երկաթահանքերը (Սվարանցի, Կապուտանի և Հրազդանի):

Չնայած դրան՝ մետալուրգիան ՀՀ տնտեսության գերակա ուղղություններից մեկն է: Մեր երկիրն ունի բավարար պայմաններ արդյունավետ և բնապահպանական առումով մաքուր մետալուրգիական բազմաճյուղ արդյունաբերություն զարգացնելու համար: Այն ամբողջությամբ պետք է հենվի սեփական հանքավայրերի, ինչպես նաև լեռնահանքային արդյունաբերության կուտակած թափոնների օգտագործման վրա: Սակայն ՀՀ-ում լեռնահանքային արդյունաբերության զարգացման ուղղությունները պետք է բացառապես հիմնվեն էկոլոգիական գործոնների առաջնահերթ հաշվառման վրա:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Գնահատե՞ք մետալուրգիական համալիրի դերը և տեղը ՀՀ տնտեսության մեջ:
2. Ի՞նչ ենթաճյուղերից է բաղկացած ՀՀ մետալուրգիական արդյունաբերությունը:
3. Բնութագրե՞ք և գնահատե՞ք ՀՀ մետալուրգիական արդյունաբերության զարգացման բնական և տնտեսական նախադրյալները:
4. Համեմատե՞ք տեղական հումքն օգտագործող ենթաճյուղերի (պղինձ, մոլիբդեն, ոսկի, բազմամետաղներ) տեխնոլոգիական շղթաները:
5. Քարտեզի վրա ցոյց տվե՞ք գունավոր մետալուրգիայի կենտրոնները և նշե՞ք դրանցում առկա ենթաճյուղերը:

ԴԱՍ 35. ՄԵՔԵՆԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեքենաշինության նշանակությունը երկրի տնտեսական կյանքում շատ մեծ է: Գլխավորապես **մեքենաշինության շնորհիվ է, որ կատարվում են տնտեսության տեխնիկական վերազինում, արտադրության ավտոմատացում ու կոմպյուտերացում:**

Մինչխորհրդային Հայաստանում մեքենաշինության ճյուղն ըստ էության բացակայում էր: Խորհրդային տարիներին այն դարձավ արդյունաբերության առաջատար և ամենաարագ զարգացող ճյուղը: Այն **առաջին տեղն էր գրավում բոլոր հիմնական տնտեսական ցուցանիշներով:** Նրան բաժին էր ընկնում հանրապետության արդյունաբերության համախառն արտադրանքի 1/3-ից ավելին, արտադրանքն արտահանվում էր արտասահմանյան տասնյակ երկրներ:

Մեքենաշինության ճյուղային կառուցվածքի գլխավոր առանձնահատկությունը ոչ մետաղատար, գիտատար ու աշխատատար, արտադրական բարձր մշակույթ պահանջող ենթաճյուղերի գերակշռությունն էր:

Այդ ենթաճյուղերի՝ էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության, հաստոցաշինության և սարքաշինության արտադրանքի ծավալներով Հայաստանը նախկին ԽՍՀՄ-ում գրավում էր առաջին տեղերից մեկը:

Էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերությունը ՀՀ-ի մեքենաշինական համալիրի ամենազարգացած ենթաճյուղն էր: Մինչ ճգնաժամը դրան բաժին էր ընկնում ամբողջ մեքենաշինության համախառն արտադրանքի կեսը:

Բազմազան էր Հայաստանի էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության արտադրանքը: Հատկապես մեծ ծավալ էին կազմում տարբեր հզորության շարժական էլեկտրակայանները, ուժային տրանսֆորմատորները, գեներատորները, էլեկտրաշարժիչները, էլեկտրագոդման սարքերը, էլեկտրալամպերը, էլեկտրական հաշվիչները և մալուխները, որոնք ամբողջ ԽՍՀՄ տարածքում ունեին մեծ պահանջարկ:

Այս ենթաճյուղի ձեռնարկություններից հատկապես լայն ճանաչում

*Հրազդանի «Հարվալ Մաշինըրի»
հաստոցաշինական գործարանի
արտադրամաս*

*Մարտկոցների արտադրության
«Էլբաթ» ընկերության արտադրամաս*

հաստոցաշինական, ֆրեզերային հաստոցների, «Ալմաստ» (արհեստական ալմաստների և ալմաստ գործիքների), Չարենցավանի հաստոցաշինական ու գործիքաշինական, Վանաձորի ճշգրիտ հաստոցների գործարանները, որոնք այժմ գործում են մասնակիորեն: Հրազդան քաղաքում կառուցվել է հայ-կանադական հաստոցաշինական նոր գործարան:

Կարևոր ու հեռանկարային ենթաճյուղ է **սարքաշինությունը, ավտոմատացման միջոցների ու կառավարման համակարգերի արտադրությունը**: Այս ենթաճյուղի ձեռնարկություններում թողարկվում էին ժամացույցներ (3-րդ տեղը նախկին ԽՍՀՄ-ում), պոմպեր, չափման միջոցներ, կառավարման ավտոմատացված համակարգեր և այլն (Երևան, Գյումրի, Վանաձոր): Այս ենթաճյուղի ձեռնարկությունների մեծ մասը նույնպես չեն գործում:

«Վ մեքենաշինական համալիրի ամենաերիտասարդ ենթաճյուղը **ռադիոէլեկտրոնային արդյունաբերությունն** է: Այն թողարկում է գլխավորապես էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաներ, ռադիոսարքեր, կապի միջոցներ, կիսահաղորդիչներ: Այս բնագավառի խոշորագույն ձեռնարկություններն են «Հրազդան-մեքենա», Երևանի «Տրանզիստոր», «Մարս» գործարաններն ու միավորումները:

«Վ մեքենաշինության տեղաբաշխումն ունի իր յուրահատկությունները: Այն ենթաճյուղերը, որոնք բնորոշ են մեր հանրապետությանը (հիշեք

ունեին Երևանի էլեկտրամեքենաշինական, էլեկտրալամպերի, մալուխի և էլեկտրատեխնիկական գործարանները: Համեմատաբար փոքր ձեռնարկություններ ունեին Գյումրի, Վանաձոր, Կապան, Գորիս և Գավառ քաղաքները:

Նշված ձեռնարկություններն այժմ չեն գործում կամ գործում են մասամբ, խիստ նվազել են դրանց արտադրանքի ծավալները, փոխվել են նաև թողարկվող արտադրատեսակները: Դրանցից նշանավոր է ժամանակակից մարտկոցների արտադրության «Էլբաթ» ընկերությունը (Երևան):

Հաստոցաշինական-գործիքաշինական ենթաճյուղը թողարկում էր տարբեր տեսակի մետաղահատ և քարհատ հաստոցներ, ալմաստե հատիչներ, կտրիչ գործիքներ և այլն:

Խոշոր ձեռնարկություններից հայտնի էին հատկապես Երևանի

դրանք), սովորաբար տեղաբաշխվում են ոչ թե հումքի կամ էներգիայի աղբյուրների մոտ, այլ այն վայրերում, որտեղ շատ են աշխատանքային ռեսուրսները: Իսկ դուք գիտեք, որ մեր քաղաքներում ու խոշոր գյուղերում միշտ էլ աշխատանքային ազատ ռեսուրսներ են եղել:

Նշենք ՀՀ մեքենաշինության տեղաբաշխման մի քանի առանձնահատկություններ:

Առաջին՝ ճյուղն ունի **ցրված տեղաբաշխում**: Ի տարբերություն էներգետիկ, մետալուրգիական ու քիմիական արդյունաբերության ճյուղերի, որոնք տեղաբաշխված են մի քանի հզոր կենտրոններում՝ մեքենաշինությունը ցրված է հանրապետության տարբեր քաղաքներում և նույնիսկ մի շարք խոշոր գյուղերում:

Երկրորդ՝ մեքենաշինության ցրված տեղաբաշխման ընդհանուր պատկերում **առանձնանում է Երևանը**, որն ունի գրեթե բոլոր այն ճյուղերն ու ենթաճյուղերը, որոնք առկա են ընդհանրապես ամբողջ հանրապետությունում: Մյուս խոշոր, բազմաճյուղ կենտրոններն են **Գյումրին, Վանաձորը, Հրազդանը, Աբովյանը, Չարենցավանը**:

Ներկայումս շուկայական տնտեսության զարգացման, մեքենաշինական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման և ապապետականացման պայմաններում դրանց մի մասը չի գործում, իսկ մի մասն էլ աշխատում է փոքր հզորությամբ: Դրա գլխավոր պատճառը սպառման շուկայի բացակայությունն է և այլ երկրներում գտնվող ձեռնարկությունների հետ արտադրական կապերի խզումը: Ճյուղի բաժինը ՀՀ տնտեսության մեջ և արտահանման ծավալներում էապես նվազել է:

Այս ճյուղի հետագա զարգացումը պահանջում է կառուցվածքային լուրջ վերափոխումներ: Շուկայի պահանջներից ելնելով՝ հանվում են մի շարք հին արտադրատեսակներ, ներդրվում են նորերը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Հայաստանի տնտեսության մեջ ինչ տեղ է գրավել մեքենաշինությունը:
2. Թվարկե՞ք Հայաստանի մեքենաշինության գլխավոր ճյուղերը և արտադրությունները:
3. Վերլուծե՞ք Հայաստանի մեքենաշինության տեղաբաշխման առանձնահատկությունները, համեմատե՞ք մետալուրգիայի տեղաբաշխման առանձնահատկությունների հետ:
4. Բնութագրե՞ք ճյուղի վիճակը և արդի հիմնախնդիրները շուկայական տնտեսության զարգացման պայմաններում:

ԴԱՍ 36. ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորհրդային տարիներին մեր հանրապետության քիմիական արդյունաբերությունը բարդ համալիր էր և ընդգրկում էր բազմաթիվ ենթաճյուղեր և արտադրություններ:

Քիմիական արդյունաբերության բազմակողմանի ու արագ զարգացման համար նախադրյալներ են եղել.

- ◆ բարձրորակ կրաքարի (տրավերտին) խոշոր պաշարների առկայությունը (Արարատի և այլ հանքավայրեր),
- ◆ էլեկտրակայանների Սևան–Հրազդան կասկադի կառուցումը և սկզբնական շրջանում էժան էլեկտրաէներգիայի առկայությունը,
- ◆ պղնձածուլության ընթացքում անջատվող ծծմբային գազերն ու առաջացող թափոնները,
- ◆ քիմիական արտադրանքի մեծ պահանջարկը նախկին ԽՍՀՄ-ի տարածքում,
- ◆ բնական գազի ներմուծումը, որը մեծապես նպաստեց քիմիական արդյունաբերության հումքային բազայի ընդլայնմանը,
- ◆ բարձրորակ քիմիկոս կադրերի առկայությունը:

Այդ ժամանակաշրջանում հանրապետությունում ձևավորվել են քիմիական արդյունաբերության հետևյալ արտադրական համալիրները (ենթաճյուղերը).

1. Բնական գազի հիմքի վրա սինթետիկ կաուչուկի և այլ քիմիական միացությունների արտադրական համալիր:

Այս համալիրը ծագել է տեղական հանքային հումքի՝ կրաքարի վերամշակումից: Դա էներգատար էր և բնապահպանական առումով վնասակար: Ուստի կազմակերպվեց սինթետիկ կաուչուկի ստացումը բնական գազից: Այս համալիրի գլխավոր ձեռնարկությունը Երևանի «Նաիրիտ» գործարանն էր, որն արտադրում էր սինթետիկ կաուչուկի հատուկ տեսակ՝ քլորոպրենային կաուչուկ:

Կաուչուկի արտադրության հիմքի վրա լայն զարգացում ստացավ ավտոդողերի և ռետինատեխնիկական իրերի արտադրությունը: Վերջին երկու տասնամյակներում դրանց արտադրությունը պարբերաբար ընդհատվում է: Անհրաժեշտ է սարքավորումների նորացում և ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրում, որոնց համար պահանջվում են մեծ կապիտալ միջոցներ: Միջազգային շուկայում մեծ պահանջարկ ունեցող հայկական սինթետիկ կաուչուկի արտադրությունը հեռանկարային ճյուղ է: Վերջերս սինթետիկ կաուչուկի արտադրության հայաստանյան տեխնոլոգիան հատուկ պայմաններով տեղափոխվել և ներդրվել է Չինաստանում:

2. Ազոտային պարարտանյութերի և ազոտական այլ միացությունների համալիր: Այս համալիրը հիմնված է բնական գազի և օդից անջատվող ազոտի օգտագործման վրա: Խորհրդային տարիներին արտադրվում էր մեծ քանակությամբ ամիակ, ազոտաթթու, մելամին, որոնք լայն կիրառություն ունեն արտադրության ամենատարբեր բնագավառներում, հատ-

կապես գյուղատնտեսության մեջ: Այս համալիրի կենտրոնը Վանաձոր քաղաքն է:

3. Գունավոր մետալուրգիայի արտադրական թափոնների օգտագործման (ուտիլացման) համալիր: Ալավերդու կոմբինատի պղնձաձուլության թափոնների հիման վրա կազմակերպվել էր պղնձարջասպի և ծծմբաթթվի արտադրությունը, որը կիրառություն ունի գյուղատնտեսության մեջ:

Պղնձաձուլության արտադրության ընդլայնման հետ կապված՝ մասամբ վերականգնվել է դրանց արտադրությունը:

4. Առանձին համալիր է կազմում քիմիական կենցաղային իրերի արտադրությունը: Այն հենվում է քիմիական մյուս համալիրներում թողարկվող նյութերի վրա և արտադրում է բնակչության կենցաղում և տնտեսության տարբեր ճյուղերում լայն կիրառում ունեցող լվացող հեղուկներ, լաքեր ու ներկեր, թունաքիմիկատներ և այլ նյութեր: Դրա գլխավոր կենտրոնը Երևան քաղաքն է:

5. Քիմիական արդյունաբերության հեռանկարային ենթաճյուղ է փոքր քիմիան: Ի տարբերություն քիմիական արդյունաբերության այլ ենթաճյուղերի և արտադրությունների, որոնք սովորաբար էներգատար և հումքատար են, այս ենթաճյուղի արտադրանքը փոքրածավալ, գիտատար ու աշխատատար է և պահանջում է նուրբ ու ճշգրիտ տեխնոլոգիա: ՀՀ-ում բոլոր նախադրյալները կան, որպեսզի փոքր քիմիան դառնա առաջատար ենթաճյուղ և զարգացման գերակա ուղղություն: Արտադրանքի գլխավոր տեսակներն են քիմիական ռեակտիվները, վիտամինները, կենսաքիմիական միացությունները: Վերջերս ստեղծված դեղերի արտադրության ձեռնարկությունների շնորհիվ արագորեն զարգանում է նաև դեղագործական քիմիան: Այս ենթաճյուղի գլխավոր կենտրոնը նույնպես Երևան քաղաքն է:

Բացի նշված համալիրներից (ենթաճյուղերից)՝ Հայաստանում զարգացած էին նաև պոլիմերային նյութերի ու պլաստմասսաների (Երևան, Վաղարշապատ), սինթետիկ կորունդի ու սինթետիկ թելերի (Վանաձոր) արտադրությունները:

Քիմիական արդյունաբերությունը նույնպես, ինչպես և մետալուրգիան, չունի ցրված տեղաբաշխում: Ընդհակառակը՝ բնորոշ է **տարածքային բարձր համակենտրոնացումը**, այսինքն՝ ծավալուն արտադրության տեղաբաշխումը փոքրաթիվ կենտրոններում: ՀՀ քիմիական արդյունաբերությունը գրեթե ամբողջությամբ տեղաբաշխված է երեք կենտրոնում՝ **Երևանում, Վանաձորում և Ալավերդիում:** Մի քանի մանր ձեռնարկություններ կան այլ քաղաքներում:

ՀՀ քիմիական արդյունաբե-

Վանաձորի քիմիական կոմբինատը

րության համար կարևորագույն հիմնախնդիր է **բնապահպանական ուղղվածության ապահովումը**: Մեր փոքր տարածքի համար կենսական նշանակություն ունի այն, որ քիմիական գործարաններն ու արտադրությունները լինեն **էկոլոգիապես անվնաս, չաղտոտեն շրջապատի օդը, ջուրը, հողը, չվնասեն բուսականությունն ու կենդանական աշխարհը**:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ նախադրյալներ կային Հայաստանում քիմիական արդյունաբերության բազմակողմանի և արագ զարգացման համար:
2. Թվարկեք և բնութագրեք Հայաստանում ձևավորված քիմիական արդյունաբերության գլխավոր արտադրական համալիրները:
3. Թվարկեք և քարտեզի վրա ցույց տվեք քիմիական արդյունաբերության կենտրոնները: Ինչո՞վ են դրանք հայտնի:
4. Նշեք ՀՀ քիմիական արդյունաբերության զարգացումը սահմանափակող գործոնները:

ԴԱՍ 37. ԹԵԹԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մինչխորհրդային Հայաստանում թեթև արդյունաբերությունն ուներ տնայնագործական բնույթ: Խորհրդային տարիներին ճյուղի արագ զարգացմանը նպաստել է աշխատանքային ռեսուրսների (հատկապես կանանց) առկայությունը: Այդ տարիներին ճյուղի զարգացմանը որոշ չափով նպաստեցին նաև բամբակենու մշակությունը, ոչխարաբուծության (մատակարարում էր բուրդ) և տավարաբուծության (մատակարարում էր կաշի) զարգացումը: Սակայն դրանք մասամբ էին բավարարում ճյուղի պահանջները բնական հումքով:

Դրան հակառակ՝ քիմիական արդյունաբերությունը թողարկում է հումքի փոխարինիչներ՝ սինթետիկ թելերի ու կաշիների որոշ տեսակներ:

Այսպիսով՝ **Հայաստանի թեթև արդյունաբերության հումքային բազան թույլ է ապահովված, և դրա զգալի մասը (կաշի, բուրդ, բամբակ, մետաքս) ներմուծվում է դրսից**:

Այդ ամենով հանդերձ՝ թեթև արդյունաբերությունը խորհրդային տարիներին Հայաստանի արդյունաբերական համալիրի **երկրորդ** ճյուղն էր: Իր գլխավոր տնտեսական ցուցանիշներով (արտադրության ծավալով և աշխատողների թվով) այն գլխում էր միայն մեքենաշինությանը:

Բավականին բազմազան է Հայաստանի **թեթև արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը**: Դրա բազմաթիվ ենթաճյուղեր ու արտադրություններ միավորում են հարյուրից ավելի ձեռնարկություններ, որոնք տեղաբաշխված են Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքներում և մի շարք խոշոր գյուղերում: Տեղաբաշխման հիմնական նախադրյալը կանանց աշխատուժի առկայությունն է:

Խորհրդային տարիներին արտադրված գործվածքների, տրիկոտաժե-

ղենի, գուլպեղենի և կոշկեղենի 3/4-ը, պատրաստի հագուստեղենի ու գորգեղենի կեսից ավելին սպառվում էր Հայաստանի սահմաններից դուրս:

ԽՍՀՄ փլուզումը, հումքի ներկրման և արտադրանքի սպառման ավանդական շրջանների ու երկրների հետ կապերի խզումը, էներգետիկ ճգնաժամը, տրանսպորտային շրջափակումը գրեթե կազմալուծեցին մեր երկրի արդյունաբերության առաջատար այս ճյուղը: Բացի այդ, Գյումրիում և Սպիտակում գտնվող ճյուղի առաջատար ձեռնարկություններից մի քանիսը 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժի պատճառով վերածվեցին փլատակների:

Թեթև արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքում գլխավորը **տեքստիլ արդյունաբերությունն էր**: Այն թողարկում էր բամբակե (Գյումրի, Մարալիկ), ինչպես նաև բրդե ու մետաքսե գործվածքեղեն (Երևան):

Տեքստիլ արդյունաբերությունն իր հումքի մեծ մասը ստանում էր դրսից: Դրա հիմքի վրա տեղում ստեղծվել են **մանվածքային, գործվածքային ու ներկման արտադրություններ**:

Բամբակի տեքստիլ խոշորագույն ձեռնարկությունները գտնվում էին Գյումրի քաղաքում: Այժմ դրանք աշխատում են մասնակիորեն: Մեծ ծավալի աշխատանքներ են տարվում երկրաշարժից ավերված արտադրությունները վերականգնելու համար: Խոշոր ձեռնարկություն է **Մարալիկի բամբակամանվածքային ֆաբրիկան**, որը նույնպես մասնակիորեն է աշխատում:

Մեծ տեղ էր գրավում **գորգագործությունը**, որը Հայաստանի համար ավանդական ճյուղ է: Հայկական գորգերը հռչակված են եղել դեռևս հին և հատկապես միջին դարերում:

Ձեռագործ գորգերի արտադրամաս

Վենետիկցի հայտնի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն (XIII դար), անցնելով հայկական Կիլիկիայով, հիշատակում է, որ հայերը և հույները «գործում են աշխարհի ամենալավ գորգերը»: Հայկական գորգերը մեծ համբավ են ունեցել Եվրոպայի ու արտասահմանյան այլ երկրների իշխանավորների ու մեծահարուստների մոտ: Հետաքրքիր է, որ XV-XVI դարերի եվրոպական շատ գեղանկարիչներ իրենց կտավներում պատկերել են հայկական գորգեր:

Առավել բարձրարժեք են **ձեռագործ գորգերը**: Ձեռագործ գորգերի արտադրության մանր և միջին մեծության ձեռնարկություններ կան մի շարք քաղաքներում ու գյուղերում:

Ենթաճյուղի խոշորագույն ձեռնարկությունը **Իջևանի գորգագործական կոմբինատն է**, որը թողարկում է **մեքենայական արտադրության գորգեր**:

Ցրված տեղաբաշխում ունի **տրիկոտաժի ենթաճյուղը**: Այն արտադրում է ներքնազգեստ ու վերնազգեստ, գուլպեղեն, ձեռնոցներ և գլխարկներ:

Տրիկոտաժի արտադրությունը բուռն վերելք ապրեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Ժամանակակից խոշոր ֆաբրիկաներ կառուցվեցին **Երևանում, Վանաձորում, Գորիսում, Գավառում, Արթիկում, Արտաշատում և Կապանում**: Գյումրիում կառուցվեց գուլպեղենի խոշոր գործարան: Մեր հանրապետությունը դարձավ նախկին Խորհրդային Միության տրիկոտաժեղեն արտահանող կարևոր շրջաններից մեկը: Ձեռնարկությունների մեծ մասը ներկայումս չեն աշխատում կամ աշխատում են փոքր հզորությամբ:

Կարի արդյունաբերությունը թեթև արդյունաբերության ենթաճյուղերից ամենացրված տեղաբաշխում ունեցողն էր: Այն տասնյակ ոչ մեծ ձեռնարկություններով ներկայացված էր երկրի բազմաթիվ քաղաքներում և որոշ գյուղերում: Վերջին տարիներին համեմատաբար էժան և որակյալ աշխատուժի (հիմնականում կանանց) օգտագործման նպատակով, օտարերկրյա կապիտալի ներդրմամբ, առկա հզորությունների հիման վրա ստեղծվել են համատեղ ձեռնարկություններ: Ենթաճյուղի մասնակի վերականգնման շնորհիվ հնարավոր կդառնա աստիճանաբար հայկական շուկայից դուրս մղել Չինաստանից և ասիական այլ երկրներից ներկրած ցածրորակ ու էժանագին հագուստեղենը և այլ ապրանքատեսակները:

Մեր երկրում հարուստ ավանդույթներ ունի **կաշվի-կոշիկի** արդյունաբերությունը: Ճյուղի հիմնական արտադրատեսակներն են բնական կաշին, որն ստացվում է կենդանիների մորթուց, և բնական ու արհեստական կաշվից պատրաստվող կոշկեղենը: Երևանի «Մասիս» կոշիկի ֆիրմայի արտադրանքը մեծ պահանջարկ ուներ ԽՍՀՄ ամբողջ տարածքում:

Այժմ ջանքեր են թափվում կոշիկի արտադրությունը և թեթև արդյունաբերության մյուս ճյուղերը վերականգնելու, արտադրանքը մրցունակ դարձնելու, ներքին և արտաքին շուկաներ ձեռք բերելու համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսի՞ն են Հայաստանի թեթև արդյունաբերության զարգացման նախադրյալները:
2. Գնահատե՞ք թեթև արդյունաբերության տեղը մեր երկրի տնտեսության մեջ անցյալում և ներկայումս:
3. Նկարագրե՞ք թեթև արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը:
4. Ինչպիսի՞ն է ՀՀ տեքստիլ արդյունաբերությունը: Ի՞նչ գիտեք հայկական գորգագործության մասին:
5. Որո՞նք են տրիկոտաժի և կարի արդյունաբերության տեղաբաշխման առանձնահատկությունները:

ԴԱՍ 38. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՃՅՈՒՂԵՐԸ

Վերջին տասնամյակների ընթացքում համաշխարհային արդյունաբերության կառուցվածքում արագորեն մեծանում է նորագույն ճյուղերի բաժինը: Դրանք այն ճյուղերն են, որոնց զարգացումը հենվում է նախ և առաջ գիտատեխնիկական առաջընթացի և կրթություն-գիտություն-արտադրություն կապերի հաստատման ու զարգացման, դրանց սերտաճման վրա:

Դրանց շնորհիվ աշխարհի առաջավոր երկրներում ստեղծվել են տեխնոպարկեր և գիտաարտադրական կենտրոններ, որոնք մասնագիտանում են տեղեկատվական տեխնոլոգիաների, համակարգչային տեխնիկայի, ռադիոէլեկտրոնիկայի, լազերային տեխնիկայի և կենսատեխնոլոգիաների գիտական մշակման, դրանց արդյունքներն արտադրության մեջ և կենցաղում ներդնելու գծով:

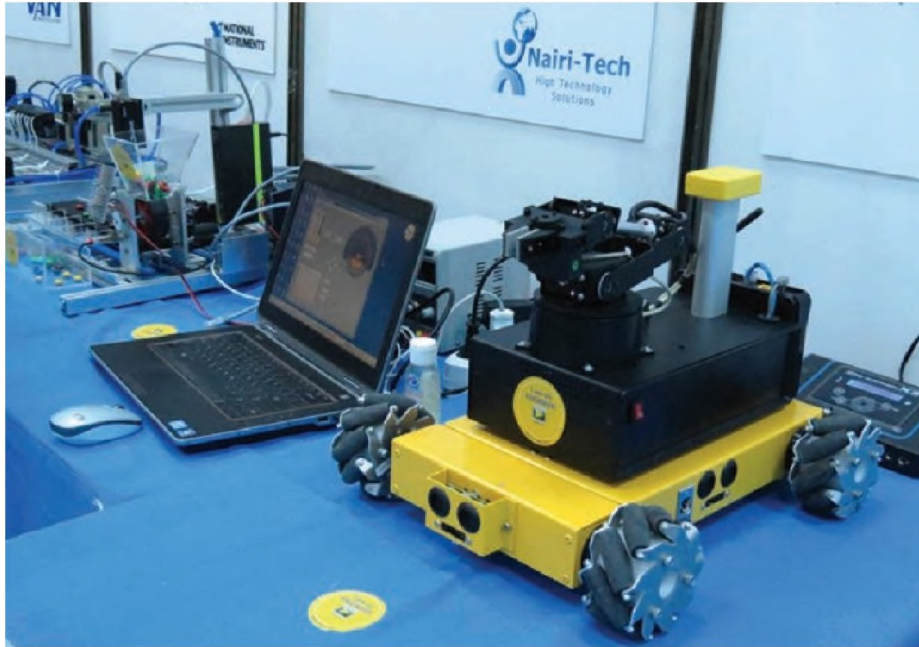
Հայաստանի Հանրապետությունում առկա են բոլոր նախադրյալները նշված ոչ նյութատար և ոչ էներգատար, բայց գիտատար և որակյալ աշխատանք պահանջող ճյուղերի զարգացման համար: Երևանում, Գյումրիում, Վանաձորում և մի շարք այլ քաղաքներում բուհերի, գիտական կենտրոնների և որակյալ կադրերի առկայությունը բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում նշված ճյուղերի զարգացման համար:

ԽՍՀՄ-ի օրոք Հայաստանը համարվում էր էլեկտրոնիկայի և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների առաջատար կենտրոններից մեկը՝ ավելի քան մեկ տասնյակ խոշոր գիտահետազոտական ինստիտուտներով և արդյունաբերական ձեռնարկություններով, որոնցից խոշորագույնը Երևանի Մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտն էր:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո նորագույն ճյուղերը նույնպես լուրջ ճգնաժամ ապրեցին, ինչը, սակայն, հաղթահարվեց 1990-ական թվականների վերջերին, երբ հետզհետե ի հայտ եկան մասնավոր նոր ձեռնարկություններ: 2000 թ. ՀՀ կառավարությունը տեղեկատվական և հեռահաղորդակցային ոլորտը հայտարարեց Հայաստանի տնտեսության զարգացման ռազմավարական ուղղություն և մշակեց դրա գերակա զարգացման ծրագրեր: Այդ ծրագրերը, երկրի տնտեսական զարգացման և միջազգային շուկայի պահանջներին համապատասխան, պարբերաբար վերանայվում են:

Արդյունաբերության նորագույն ճյուղերից ՀՀ-ում առավել արագորեն զարգանում է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների՝ բնագավառը: Այն ներկայացված է հարյուրից ավելի արտասահմանյան և հայկական ընկերություններով: Տեղական շուկայում մեծ մասամբ գործում են հայկական ընկերություններ, իսկ արտահանումների հիմնական մասը պատկանում

1 Տեղեկատվական տեխնոլոգիան տվյալների հավաքման, մշակման և հաղորդման միջոցով օբյեկտի, գործընթացի կամ երևույթի որակական նոր վիճակի վերաբերյալ տեղեկատվության ստացման մեթոդների և միջոցների ամբողջությունն է:

«Դիջիթեք» բարձր տեխնոլոգիաների միջազգային ցուցահանդեսը Երևանում, 2013 թ.

է արտասահմանյան ընկերությունների մասնաճյուղերին: Վերջիններիս շարքում գերակշռում են հայ-ամերիկյան ընկերությունները: Այսօր արդեն արդյունաբերության նորագույն ճյուղերի արտադրանքը և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ծառայություններն արտահանվում են ավելի քան 20 երկրներ, ինչը վկայում է ոլորտի կազմավորման ու զարգացման մասին: Միաժամանակ այն լիովին բավարարում է հայկական շուկայի տակավին փոքր պահանջարկը, թեև վերջին տարիներին գրանցվում է այդ պահանջարկի զգալի աճ:

Հայաստանի տեղեկատվական տեխնոլոգիաների (SS) ընկերությունների հիմնական մասնագիտացումներն են՝ կիսահաղորդիչների նախագծումը, ծրագրային ապահովման պատվերների իրականացումը, ֆինանսական ծրագրերի մշակումը, մուլտիմեդիա նախագծումը, ինտերնետային ծրագրավորումը, տեղեկատվական համակարգերի մշակումները և այլն: Հայաստանը լուրջ հաջողությունների է հասել հատկապես կիսահաղորդիչների նախագծման, ծրագրերի մշակման բնագավառներում: Մեր հանրապետությունում այսօր գործում են տնտեսական բարձր աճի ցուցանիշներով առանձնացող հարյուրավոր SS ընկերություններ: Այս ընկերությունների 90%-ը տեղակայված են Երևանում: Բայց միաժամանակ տարեցտարի աճում է ՀՀ այլ մարզերում գործող ընկերությունների թիվը՝ մարզային զարգացման ծրագրերի հիման վրա կրթական և գործարար ենթակառուցվածքների զարգացման շնորհիվ:

Ներկայումս արդյունաբերության նորագույն ճյուղերը միավորող ոլորտում զբաղվածների թիվն անցնում է մի քանի հազարից և շարունակում է արագ աճել:

Սակայն կրթության բնագավառի առկա սահմանափակ հնարավորությունները, որակյալ մասնագետների պակասը խոչընդոտում են ոլորտի ավելի արագ զարգացմանը: Նշված խնդրի լուծման լավագույն ուղին հայտնի ընկերությունների և համապատասխան մասնագետներ պատրաստող բուհերի **համատեղ կրթական և ճարտարագիտական ծրագրերի մշակումն ու իրականացումն է:**

Այսպես՝ «Սինոփսիս» հայտնի ընկերության հայկական մասնաճյուղը՝ «Սինոփսիս Արմենիան», Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարանի, Երևանի պետական համալսարանի և մի շարք այլ բուհերի հետ համատեղ մշակել և իրականացնում է բուհ-արտադրություն կրթական մոդելով համագործակցության ծրագրեր:

Առկա են անհրաժեշտ ենթակառուցվածքներն ու մարդկային ռեսուրսները, որպեսզի առաջիկայում ՀՀ-ն դառնա **տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտում տարածաշրջանային կենտրոն** և դեպի իրեն ձգի օտարերկրյա, այդ թվում՝ սփյուռքահայ գործարարների ու ընկերությունների:

Ներկայումս տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտը հիմնականում կենտրոնացված է **Երևանում և մասամբ Գյումրիում, Վանաձորում ու մի շարք այլ քաղաքներում:** Նախատեսվում է այդ **կենտրոններում ստեղծել նաև տեխնոպարկեր (Գյումրի, Աշտարակ):** Տեխնոպարկերում որոշակի տարածքի վրա պետք է սերտաճեն տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացումն ապահովող բաղադրիչները՝ **գիտությունը, կրթությունը և արտադրությունը:**

ՀՀ արդյունաբերության նորագույն և հեռանկարային ճյուղերից է **լազերային տեխնիկայի արտադրությունը**, որի գիտահետազոտական և արտադրական հզորությունները կենտրոնացված են **Երևանում:**

Հեռանկարային է **կենսատեխնոլոգիաների** ուղղությամբ գիտական մշակումների և դրանց հիման վրա արտադրությունների կազմակերպումը:

ՀՀ-ի համար զարգացման գերակա ուղղություն հանդիսացող նորագույն ճյուղերի (բարձր տեխնոլոգիաների) զարգացումն այն գլխավոր միջոցն է, որը կարող է նպաստել **երկրի ամբողջ տնտեսության հզորացմանը, նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը, մարդկային ներուժի արդյունավետ օգտագործմանը, արտահանման ծավալների կտրուկ աճին և այդ ամենի շնորհիվ՝ բնակչության բարեկեցության բարձրացմանը:**

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բնութագրե՞ք արդյունաբերության նորագույն ճյուղերը, գնահատե՞ք դրանց դերը և տեղը համաշխարհային տնտեսության մեջ:
2. Որո՞նք են նորագույն ճյուղերի զարգացման նախադրյալները ՀՀ-ում:
3. Ինչո՞ւ են ՀՀ-ում տեղեկատվական տեխնոլոգիաները համարվում գերակա ուղղություն, որո՞նք են նրա գործունեության հիմնական ուղղությունները:
4. Որո՞նք են տեղեկատվական տեխնոլոգիաների հիմնական կենտրոնները ՀՀ-ում:
5. Արդյունաբերության նորագույն ճյուղերի գերակա զարգացումը ՀՀ-ում ի՞նչ արդյունքներ կարող է ապահովել:

ԴԱՍ 39. ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՅԼ ՃՅՈՒՂԵՐԸ

Նախորդ դասերին դուք ծանոթացաք արդյունաբերության հիմնական ճյուղերին, որոնք որոշում են մեր երկրի տեղն աշխատանքի միջազգային բաժանման մեջ: Ամեն մի երկիր ունի նաև օժանդակ և տեղական նշանակության արդյունաբերության ճյուղեր, որոնք հիմնականում աշխատում են երկրի ներքին պահանջները բավարարելու համար և սպասարկում են հիմնական ճյուղերին: ՀՀ-ում այդպիսիք են շինանյութերի, ապակուհախճապակու և փայտամշակման արդյունաբերության ճյուղերը:

Շինանյութերի արդյունաբերություն: ՀՀ տնտեսության առաջատար ճյուղերից է շինարարությունը, որի պահանջները տարատեսակ շինանյութերի նկատմամբ տարեցտարի աճում են:

Հայտնի է, որ զանգվածային կիրառություն ունեցող տեղական շինանյութեր (շինարարական քար, ավազ, կավ) կան գրեթե ամենուրեք: Ընդ որում՝ դրանք մեծածավալ են և ոչ տրանսպորտահարմար: Ուստի դրանց արտադրության ծավալը հիմնականում կախված է տեղական պահանջներից և սովորաբար արտահանման նպատակ չի հետապնդում:

Սակայն ՀՀ-ում այդ առանձնահատկությունները որոշ չափով խախտված են: Բնական շինանյութերի առանձին տեսակներ (պեռլիտ, մարմար) իրենց բարձր որակի շնորհիվ պահանջարկ ունեն արտաքին շուկայում:

Հայաստանում շինանյութեր արդյունահանվել են վաղնջական ժամանակներից: Բայց որպես արդյունաբերական ճյուղ այն մեզանում ձևավորվել է միայն 1920-ական թվականների վերջերին, երբ ստեղծվեցին «Անիպեմզա», «Արթիկտուֆ» ձեռնարկությունները, Երևանի գաջի գործարանը և այլն: Այժմ այն բարդ կառուցվածք ունեցող մի ճյուղ է՝ բաղկացած բազմաթիվ արտադրություններից, որոնք բաժանվում են երեք խմբի:

Առաջինը՝ բնական շինանյութերի՝ որմնաքարի, խճի, ավազի, թեթև լցանյութերի արդյունահանումն ու նախնական մշակումն է: **Երկրորդը՝** մածող (կապակցող) նյութերի՝ ցեմենտի, գաջի, կրի արտադրությունն է: **Եվ երրորդը՝** բետոնե ու երկաթբետոնե իրերի արտադրությունը:

Որպես բնական շինանյութ ծառայում են գլխավորապես հրաբխածին ապարները՝ տուֆը, պեմզան, պեռլիտը, որոնք, ինչպես գիտեք, լայն տարածում ունեն մեր երկրում:

Արարատի ցեմենտի գործարանը

Բնական շինանյութերի առավել խոշոր մեքենայացված հանքերը գտնվում են Արթիկում, Քարակերտում, Արագածում, Աշտարակում և Անիպեմզայում:

Պեռլիտը, պեմզան և հրաբխային խարամը որպես լցանյութ լայնորեն օգտագործվում

են ցեմենտի, բետոնի և երկաթբետոնե իրերի, իսկ պեռլիտը՝ նաև բյուրեղապակու և այլ նյութերի արտադրության համար:

Մարմարի և այլ բնական կարծր քարերի մշակման ամենախոշոր ձեռնարկությունը գտնվում է **Նուռնուսում**:

Մածող նյութերի շարքում գլխավորը ցեմենտն է: Գործում են ցեմենտի երկու գործարան **Արարատում** և **Հրազդանում**, որոնք օգտագործում են Արարատի հանքավայրի կրաքարը: Գործարանները տարածաշրջանում խոշորներից են և արտադրում են ցեմենտ, ջրատար խողովակներ և այլն:

Արտաքին բարենպաստ պայմանների դեպքում Հայաստանը կարող է դառնալ ամբողջ Հարավային Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի երկրներին ցեմենտ մատակարարող միջազգային կենտրոն:

Շինանյութերի արդյունաբերության երիտասարդ ենթաճյուղ է **բետոնի ու երկաթբետոնե իրերի և հավաքովի կոնստրուկցիաների** արտադրությունը: Այն ստեղծվել է անցյալ դարի 50-60-ական թվականներին, երբ շինարարության մեջ սկսեցին տարածում գտնել ինդուստրիալ մեթոդները:

Այս ենթաճյուղի տեղաբաշխումը տարբերվում է բնական շինանյութերի արտադրության տեղաբաշխումից:

Բնական շինանյութերի արտադրություն կարելի է կազմակերպել միայն այնտեղ, որտեղ հանքավայրն է: Մինչդեռ բետոնի, երկաթբետոնե իրերի, ինչպես նաև ասֆալտի արտադրությունը և դրա վրա հենվող տնաշինական գործարանները տեղաբաշխվում են այնտեղ, որտեղ խոշոր ծավալի շինարարություն է կատարվում, այսինքն՝ արտադրանքի սպառման վայրերին մոտ:

Դա է պատճառը, որ այս ենթաճյուղի կենտրոններն են Երևանը, Գյումրին, Վանաձորը, Հրազդանը, Աբովյանը, Չարենցավանը, Կապանը: Սակայն վերջին երեք տասնամյակներին ՀՀ-ում խոշորամասշտաբ շինարարության ծավալների կտրուկ անկումը բացասաբար անդրադարձավ հատկապես այս ենթաճյուղի ձեռնարկությունների վրա:

Շինանյութերի արդյունաբերությունն այն ճյուղերից է, որն ուժեղ ազդեցություն է ունենում բնական միջավայրի վրա: Բնական շինանյութերի հանույթը կատարվում է **բաց հանքերում, որոնք ընդգրկում են փոքր խորություն, բայց ընդարձակ տարածություն**: Դա նշանակում է, որ ընդարձակ տարածություններ դուրս են գալիս գյուղատնտեսական օգտագործման շրջանառությունից:

Բացի այդ, քարհանքերում տուֆի, բազալտի, գրանիտի, մարմարի արդյունահանման ընթացքում **արտադրանքի կեսից ավելին դառնում է թափոն**: Դա մի կողմից գցում է հումքի օգտագործման արդյունավետությունը, մյուս կողմից, կուտակվելով հանքավայրերի մոտ, աղտոտում է շրջապատը:

Հանրապետության բնապահպանական օրենսդրության համապատասխան՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունները պարտավոր են անաղարտ պահել շրջակա միջավայրը: Ամեն մի օգտագործված հանքավայրի տեղում նույն այդ ձեռնարկությունը պետք է վերականգնի հողա-

ծածկը, քարհանքի տեղամասը դարձնի օգտագործելի, օրինակ՝ ստեղծի ջրավազան, կատարի անտառատնկումներ:

Ապակու և հախճապակու արդյունաբերություն: Այս ենթաճյուղն օգտագործում է նույն հումքային բազան, ինչ շինանյութերի արդյունաբերությունը (պեռլիտ, հրաբխային խարամ, ավազ և այլն): Ենթաճյուղի արտադրանքի գլխավոր տեսակներն են՝ ապակե տարաները (սննդի արդյունաբերության համար), էլեկտրաջահերը, կենցաղային օգտագործման բյուրեղապակե, հախճապակե և ճենապակե իրերը: Այս ենթաճյուղի առաջին խոշոր ձեռնարկությունը կառուցվել է Երևանում (1936 թ.) և առ այսօր թողարկում է շինարարական, տեխնիկական և ապակե տարաներ և շշեր: Արագածի և Աբովյանի պեռլիտի հումքի բազայի վրա գործում են Բյուրեղավանի բյուրեղապակու, Արտաշատի ճենապակու գործարանները:

Փայտամշակման արդյունաբերություն: Մեծ է տնտեսության պահանջը փայտամշակման ճյուղի արտադրանքի նկատմամբ: Սակայն այդ պահանջը սեփական արտադրության հաշվին բավարարվում է մասամբ: Ճյուղի տեղական հումքային բազան թույլ է: Այդ պատճառով էլ **ճյուղին հատուկ տեխնոլոգիական շղթան մեր հանրապետությունում չիլ վ չէ:** Առկա են միայն փայտանյութի մեխանիկական մշակման արտադրությունները: Ճյուղի համեմատաբար խոշոր ձեռնարկություններից են Իջևանի փայտամշակման կոմբինատը, Ալավերդու փայտասղոցարանը, Դիլիջանի մանրատախտակի գործարանը: Բացակայում են փայտաքիմիական և ցելյուլոզի-թղթի արտադրությունները:

Ներկայումս առաջատար ենթաճյուղը կահույքի արտադրությունն է, որը հիմնականում կենտրոնացված է սպառման վայրերին մոտ՝ Երևանում և այլ համեմատաբար մեծ քաղաքներում:

ՀՀ-ում բավականաչափ զարգացած է թանկարժեք քարերի (Նոր Հաճն) և ոսկերչական իրերի (Երևան) արտադրությունները: Թողարկած արտադրանքի մեծ մասը արտահանվում է զարգացած երկրներ:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկեք ՀՀ արդյունաբերության օժանդակ և տեղական նշանակության ճյուղերը: Ինչ դեր են դրանք կատարում հանրապետության տնտեսության մեջ:
2. Ուրվագծային քարտեզի վրա նշեք բնական շինանյութերի խոշոր հանքավայրերը և արտադրության կենտրոնները:
3. Բնութագրեք ՀՀ ապակու և հախճապակու-ճենապակու արդյունաբերությունը: Որո՞նք են դրա գլխավոր կենտրոնները:
4. Որո՞նք են ՀՀ փայտամշակման արդյունաբերության բնորոշ գծերը:

ԴԱՍ 40. ՀՀ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Գյուղատնտեսությունը հազարամյակներ շարունակ եղել է Հայաստանի բնակչության հիմնական զբաղմունքն ու ապրուստի միջոցը: Հայերը հնուց ի վեր վարել են նստակյաց կյանք, զբաղվել են հողագործությամբ և անասնապահությամբ, կառուցել են ոռոգիչ ջրանցքներ:

ՀՀ գյուղատնտեսությունն իր զարգացման ընթացքում կտրուկ փոփոխություններ է կրել հաճախակի կրկնվող սոցիալ-տնտեսական ցնցումների պատճառով:

Մինչխորհրդային Հայաստանում ձևավորվել էր տիպիկ ագրարային տնտեսություն, որին բաժին էր ընկնում զբաղված բնակչության շուրջ 85%-ը: Հողի մեծ մասը պատկանում էր մանր սեփականատերերին: Ապրանքային բնույթ ուներ մի քանի մշակաբույսերի արտադրությունը:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հողը պետականացվել է: Գյուղացիական մանր տնտեսությունների միավորման հիման վրա ձևավորվել են գյուղատնտեսական պետական (սովխոզ) և կոլեկտիվ տնտեսություններ (կոլխոզ): Գյուղատնտեսությունը տնտեսության մյուս ճյուղերի պես զարգանում էր սոցիալիստական ուղիով, և արդեն 1990 թ. հանրապետությունում կար սոցիալիստական տիպի 850 ձեռնարկություն՝ սովխոզներ, կոլտնտեսություններ և միջտնտեսային ձեռնարկություններ:

Գյուղացիական խոշոր տնտեսությունները մանր, փոշիացած տնտեսությունների համեմատությամբ նաև առավելություններ ունեն: Հեշտանում են ոռոգման միասնական համակարգի կառուցումն ու շահագործումը, գյուղատնտեսական արտադրության մեքենայացումը, քիմիացումը, գիտության նվաճումների կիրառումը: Սակայն խորհրդային ժամանակաշրջանում գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման մեջ առկա էին որոշակի թերություններ: Արտադրողը, չլինելով իր արտադրանքի տերը, շահագրգռված չէր արտադրանքի ավելացման, ջրի, պարարտանյութերի և գյուղատնտեսական տեխնիկայի արդյունավետ օգտագործման մեջ, սահմանափակ էր օգտվում գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպման վերոնշյալ առավելություններից:

1991 թ. ՀՀ անկախացումից հետո գյուղատնտեսության մեջ սոցիալ-տնտեսական նոր փոփոխություններ տեղի ունեցան: Հաստատվեց հողի և գյուղատնտեսական մյուս արտադրամիջոցների նկատմամբ մասնավոր սեփականություն: Լուծարվեցին սովխոզները և կոլտնտեսությունները, և հողը բաժանվեց գյուղացիական մասնավոր տնտեսությունների միջև: Դրանց թիվը այժմ շուրջ 310 հազ. է, իսկ գյուղատնտեսության մեջ զբաղված է տնտեսության տարբեր ոլորտներում զբաղվածների ընդհանուր թվի ավելի քան 1/3-ը:

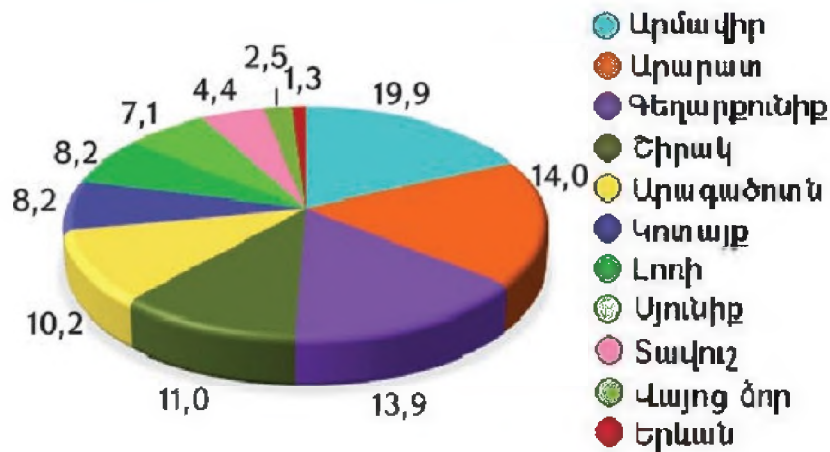
Վերջին տարիներին գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը կազմում է հանրապետության ՀՆԱ-ի շուրջ 15-17%-ը, իսկ սննդի

արդյունաբերության հետ միասին՝ մոտ 25%-ը: Ներկայումս ցածր մրցունակություն ունեցող մանր գյուղացիական տնտեսությունները գյուղատնտեսական ապրանքային արտադրության զարգացման հիմնական խոչընդոտներից են: Այն հաղթահարելու նպատակով պետական աջակցությամբ Արարատյան դաշտում, նախալեռնային ու հեռավոր սահմանամերձ շրջաններում ստեղծվում են մանր սեփականատերերի ներհամայնքային և միջհամայնքային գյուղացիական տնտեսությունների կամավոր միավորումներ՝ **կոոպերատիվներ**: Դրանց արտոնյալ պայմաններով տրվում են գյուղատնտեսական վարկեր, գյուղտեխնիկա, պարարտանյութեր և այլն:

ՀՀ-ը, չնայած հողային ռեսուրսների սահմանափակությանը, առանձնանում է **բազմաճյուղ** գյուղատնտեսությամբ: Դա նախ և առաջ պայմա-

« գյուղատնտեսական արտադրանքի կառուցվածքն ըստ մարզերի (% , 2012 թ.)

նավորված է մեր հանրապետության բնակլիմայական պայմանների բազմազանությամբ: Այժմ գյուղատնտեսության մեջ հաշվվում է **մոտ երեք տասնյակ ճյուղ, արտադրություն:** «**բնակլիմայական պայմանները թույլ են տալիս մշակել շուրջ 100 մշակաբույս** (աշխարհում մշակաբույսերի թիվը մոտ 1600 է):

Անկախության տարիներին էական տեղաշարժեր են կատարվել « գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքում: Գլխավոր տեղաշարժն այն է, որ փոխվել է գյուղատնտեսության հիմնական երկու ճյուղերի՝ **բուսաբուծության և անասնապահության հարաբերակցությունը:** Թեև անկախության տարիներին ավելացել է անասնապահության բաժինը, բուսաբուծությունը 2017 թ. տվյալներով շարունակում է մնալ առաջատար ճյուղը՝ 51,8%:

« գյուղատնտեսության մեջ իրենց նշանակությամբ առանձնանում են՝
 ա) ճյուղերը, որոնք ունեն արտահանման նշանակություն և որոշում են հանրապետության արտադրական **մասնագիտացումը:** Դրանք են՝ **խաղողագործությունը, պտղաբուծությունը, հարավային բանջարաբուծությունը և ծխախոտագործությունը:**

բ) ճյուղերը, որոնք ունեն տեղական նշանակություն: Դրանք են՝ **հացահատիկի, կերաբույսերի և կարտոֆիլի մշակությունը, ինչպես նաև անասնապահությունը** (չնայած այս ճյուղերի արտադրանքի որոշ տեսակներ սահմանափակ քանակությամբ արտահանվում են, օրինակ՝ թռչնի միս, ձու, կարտոֆիլ):

Կետային տեղաբաշխում ունեցող արդյունաբերության և գծային տեղաբաշխում ունեցող տրանսպորտի համեմատ գյուղատնտեսական արտադրությունն ունի **գերազանցապես համատարած տեղաբաշխում**, զբաղեցնում է ընդարձակ տարածքներ և ավելի մեծ կախվածության մեջ է գտնվում բնական միջավայրից:

Գյուղատնտեսությունն անհամաչափ է տեղաբաշխված: « գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալի կեսից ավելին բաժին է ընկնում Գեղարքունիքի, Արմավիրի և Արարատի մարզերին (տե՛ս գծագիրը):

Խաղողագործությունը ՀՀ գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղերից մեկն է

ՀՀ տարածքում առանձնացվում են դեռևս XX դարի առաջին կեսին ձևավորված գյուղատնտեսական մասնագիտացման երեք գոտիներ (տես Գյուղատնտեսություն քարտեզը, էջ 138).

1. **ցածրադիր գոտի**, որը մասնագիտացել է ջերմասեր բանջարեղենի մշակության, խաղողագործության, պտղաբուծության և կաթնամսատու անասնաբուծության ուղղությամբ.

2. **նախալեռնային գոտի**. մասնագիտացել է գլխավորապես հացահատիկի, ցրտադիմացկուն բանջարեղենի, ինչպես նաև ծխախոտի մշակությամբ.

3. **լեռնային գոտի**. առանձնանում է հիմնականում արոտային անասնապահությամբ (խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսի փոփոխություններ է կրել գյուղատնտեսական արտադրության կազմակերպումը խորհրդային և հետխորհրդային տարիներին:
2. Գնահատե՛ք գյուղատնտեսության տեղն ու դերը ՀՀ տնտեսության մեջ:
3. Բացատրե՛ք ՀՀ գյուղատնտեսության մասնագիտացման հիմնական առանձնահատկությունները: Նշե՛ք այն ճյուղերը, որոնք ունեն արտահանման նշանակություն:
4. ՀՀ տարածքում ինչպիսի գյուղատնտեսական մասնագիտացման գոտիներ են առանձնացվում:

ԴԱՍ 41. ՀՈՂԱՅԻՆ ՖՈՆԴԸ:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀՈՂԱԲԱՐԵԼԱՎՈՒՄԸ

Այս կամ այն երկրի գյուղատնտեսության զարգացման հնարավորություններն առաջին հերթին պայմանավորված են հողային ռեսուրսների զբաղեցրած տարածքով և որակով: Հողերի որակը որոշվում է ըստ հողերի տիպերի, որոնք ձեզ հայտնի են նախորդ դասերից:

Հայաստանի Հանրապետության հողային ֆոնդի շուրջ **69%-ը (2044 հազ. հա) գյուղատնտեսական նշանակության հողեր են**: Գյուղատնտեսական նշանակության հողերի 51,4%-ը արոտներ են, 21,8%-ը՝ վարելահողեր (տես դիագրամը, էջ 141): Այլ նշանակության հողերն են կառուցապատված

տարածքները, ճանապարհները, ջրային տարածքները, անտառները և այլն:

Մեր երկրում բնակչության մեկ շնչին բաժին է ընկնում 0,69 հա (6300 մ²) գյուղատնտեսական նշանակության հողահանդակ, որից վարելահող՝ 0,15 հա (1400 մ²): Այս թվերն ապացուցում են, որ Հայաստանի Հանրապետությունը **սակավահող երկիր է:**

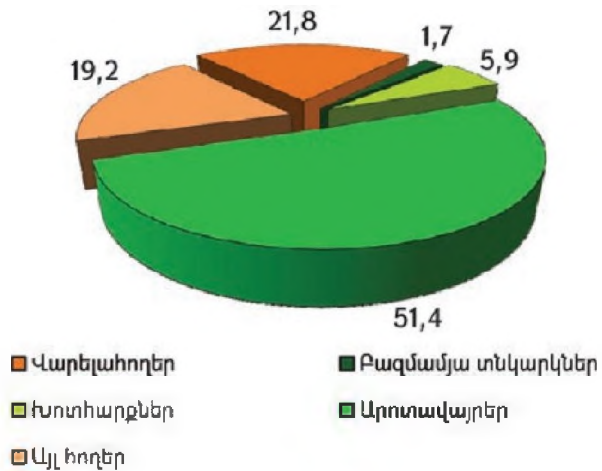
Մակերևույթի լեռնային ռելիեֆի պատճառով մեր երկրի մշակովի հողերի խոշոր հողակտորներն ընկած են միջլեռնային գոգավորությունների հատակային մասերում և մեղմաթեք (մինչև 15° թեքություն ունեցող) լեռնալանջերին (Արարատյան գոգավորության հատակային և Նախալեռնային հատված, Շիրակի դաշտ, Սևանի ավազան): Սակայն մշակովի տարածքի մեծ մասը փոքր՝ մինչև 1-3 հա մակերես ունեցող հողակտորներ են և հիմնականում տարածված են դարավանդավորված լեռնալանջերում:

ՀՀ գյուղատնտեսական հողաբարելավման տեսակները բազմազան են: Դրանց ընտրությունը կախված է հողերի տիպից, կլիմայի չորության աստիճանից, լեռնալանջերի թեքությունից: Բարելավման կարիք ունեցող գյուղացիական հողահանդակները կազմում են 165 հազ. հա:

Քիմիական մելիորացում: Ձեզ հայտնի է, որ Արարատյան դաշտի մերձարաքայան հատվածում տարածված են աղուտներն ու աղակալած հողերը: Գյուղատնտեսական նպատակով օգտագործելու համար դրանք «լվանում» են քիմիական նյութերով, որոնք լուծում են հողի մեջ եղած աղերը: Հողաբարելավման այդ տեսակը կոչվում է **քիմիական մելիորացում:** Այդ եղանակով արդեն յուրացվել են հազարավոր հեկտար աղուտներ:

Քարամաքրում: ՀՀ-ում հողաբարելավման լայնորեն տարածված տեսակ է դաշտերի մաքրումը **քարերից և հողի վերին քարացած շերտից:** Դա կատարվում է մեքենաներով և մեխանիզմներով: Այս ձևով յուրացվել են ընդարձակ հողատարածքներ՝ հատկապես Արագած լեռան արևմտյան և հարավային ստորոտներում: Դրանք նախկին **դռերն են:**

ՀՀ գյուղատնտեսական նշանակության հողերի կառուցվածքը (% 2017 թ.)

Արզնի-Շամիրամի ջրանցքը

Զորացում (ցամաքեցում): ՀՀ-ում կան նաև գերխոնավ, ճահճակալած հողեր: Դրանց մեկորացումը կատարվում է **ցամաքեցման միջոցով**: Փորում են հատուկ խրամատներ՝ **ցամաքուրդներ**, որտեղ ներծծվում է ավելորդ ջուրը և հոսում-հեռանում դաշտից:

Հակաէրոզիոն միջոցառումներ: Հողաբարելավման աշխատանքներում կարևոր տեղ ունի **էրոզիայի (հողատարման) դեմ պայքարը**: Լեռնալանջերի մեծ թեքությունները նպաստում են էրոզիային, որն իսկական չարիք է մեր գյուղատնտեսության համար: **Բոլոր վարելահողերի, ինչպես և արոտավայրերի 30%-ը թույլ և ուժեղ էրոզացված հողեր են:**

Հակաէրոզիոն միջոցառումներից ամենատարածվածներն են **լանջերի հերկումը ոչ թե երկայնակի (վերից վար), այլ լայնակի ուղղությամբ, ճմապատումը, դաշտապաշտպան անտառաշերտերի ստեղծումը:**

Մեր բնակլիմայական պայմաններում հողաբարելավման գլխավոր տեսակը **արհեստական ոռոգումն է՝ իռիգացիան:**

Արհեստական ոռոգում: Արհեստական ոռոգումը տնտեսապես արդյունավետ է. այն ոչ միայն ապահովում է բարձր և կայուն բերք, այլև հնարավորություն է տալիս մշակովի դարձնել նոր հողատարածքներ: 2017 թ. ոռոգվող հողատարածքները կազմում են 155 հազ հա: Ոռոգվող են վարելահողերի 27% և բազմամյա տնկարկների 98%: Արարատյան դաշտում, որը մեր երկրի գլխավոր շտեմարանն է, ամբողջ բերքը ստացվում է ոռոգվող հողերից: Ընդ որում՝ գյուղատնտեսական հողատարածքների 88%-ը ոռոգվում է մակերևութային, մնացածը՝ ստորերկրյա (արտեզյան) ջրերով:

Հայաստանն արհեստական ոռոգման հնագույն երկրներից է: Հնագույն ոռոգիչ ջրանցքներ կառուցվել են դեռևս Ք.ա. II հազարամյակում, որոնցից մի քանիսը վերակառուցվելով ծառայում են իրենց նպատակին նաև այսօր: Ներկայումս գործող հնագույն ջրանցքներից են **Սարդարապատի, Դալմայի, Էջմիածնի և Աշտարակի ջրանցքները:**

Լանդշաֆտային գոտիներում տարբեր են մթնոլորտային տեղումների և գոլորշիացման չափերը, հետևաբար՝ տարբեր է ոռոգման պահանջը: Օրինակ՝ Արարատյան դաշտում, Վայոց ձորի և Զանգեզուրի ցածրադիր հատվածներում առանց արհեստական ոռոգման հողագործությունն անհնար է (**բացարձակ ոռոգման գոտի**): Դրան հակառակ՝ ոռոգման անհրաժեշտություն չի զգացվում բարձրլեռնային գոտում՝ 2000-2200 մ բարձրությունից սկսած:

ՀՀ-ում գործում է ոռոգման միասնական համակարգ: Ստեղծվել են բազմաթիվ մեծ ու փոքր ջրատեխնիկական կառույցներ՝ **ջրամբարներ, մայր ջրանցքներ, ջրհան պոմպակայաններ, հզոր խողովակաշարեր:**

Ջրամբարները կառուցվում են ձմեռային և գարնանային ջրերը կուտակելու և ոռոգման սեզոնին օգտագործելու համար: Դրանց միջոցով կարգավորվում է նաև գետերի հոսքը:

ՀՀ ոռոգման համակարգում առանձնահատուկ տեղ են գրավում Արզնի-Շամիրամի (Հրազդան), Արմավիրի (Արաքս), Թալինի (Ախուրյան), Շիրակի (Ախուրյան), Շիրակամուտի (Փամբակ), Որոտանի (Որոտան) մայր ջրանցքները (տես քարտեզը, էջ 142):

ՀՀ-ում ամենախոշոր ջրային կարգավորիչը Սևանա լիճն է, որից Սևան-Հրազդան ոռոգչաէներգետիկ համակարգի միջոցով սնվում են Արարատյան դաշտի մի շարք մայր ջրանցքներ: Ամենախոշոր արհեստական ջրամբարը **Ախուրյանինն** է, որի մի կեսը պատկանում է մեր հանրապետությանը, իսկ մյուս կեսը տնօրինում է Թուրքիան:

Արարատյան դաշտում, ինչպես նաև Դեբեդ, Արփա և Որոտան գետերի վրա կառուցված են ջրհան կայաններ (Մխչյան, Արևշատ, Ռանչպար և այլն), որոնք ջուրը պոմպերի միջոցով ցածր նիշերից մղում են ավելի բարձր դիրքում գտնվող ջրանցքներին, ջրանցույցներին: Դրանք էլ ջուրն ինքնահոսով հասցնում են դաշտերին:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսին է ՀՀ հողային ֆոնդի կառուցվածքը: Որտեղ են տարածվում գյուղատնտեսական խոշոր հողատարածությունները և ինչո՞ւ:
2. Որո՞նք են Հայաստանում հողերի մելիորացիայի հիմնական տեսակները:
3. Ինչո՞ւ է ոռոգման նշանակությունը նվազում ըստ բնական վերընթաց գոտիների:
4. Ուրվագծային քարտեզի վրա նշե՞ք ՀՀ խոշոր ջրամբարները և ոռոգիչ ջրանցքները:

ԴԱՍ 42. ԲՈՒՍԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բուսաբուծությունը ՀՀ գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղն է: Այժմ տալիս է տնտեսության այս ճյուղի համախառն արտադրանքի մոտ 60%-ը:

Բուսաբուծության հիմնական արտադրամիջոցը մշակովի հողերն են, որոնք հայտնի են **ակտիվ օգտագործվող գյուղատնտեսական հանդակներ** անունով:

Մշակովի հողերի մեծ մասն օգտագործվում է որպես վարելահող (450 հազ. հա), որտեղ կատարվում է վարուցանք, մշակվում են բույսեր: Դա բուսաբուծության **դաշտավարության** ճյուղն է: 2017 թ. ցանքատարածությունների մակերեսը կազմել է ամբողջ վարելահողերի մոտ 2/3-ը կամ՝ 295 հազ. հա:

Որտեղ են տեղաբաշխված ՀՀ ամենաբնորոշ մշակովի հողերը:

Դաշտավարության վերին սահմանը մեր հանրապետությունում հասնում է շուրջ 2200 մ բացարձակ բարձրությունները: Մշակովի բույսերի շարքում ամենամեծ բաժինն ունեն **հացահատիկային և հատիկաընդեղենային մշակաբույսերը**, որոնք կազմում են **ցանքատարածությունների շուրջ 52%-ը: Երկրորդ տեղում են կերային մշակաբույսերը՝ շուրջ 26%-ը**, որոնք բազմամյա ու միամյա խոտաբույսեր, անասնակերի եգիպտացորեն, արմատապտուղներ են: **Մինչև 90-ական թվականները կերային մշակաբույսերը եղել են առաջին տեղում:**

ՀՀ-ում հացահատիկ մշակում են գրեթե ամենուրեք՝ 500-ից մինչև 2200 մ բարձրություններում: Դրանց մշակության համար առավել բարենպաստ պայմաններ կան Շիրակի դաշտում և Տեղի (Գորիսի) սարավանդում:

Հացահատիկի ցանքատարածություններում գերակշռողն **աշնանացան ցորենն է**, երկրորդ տեղում գարնանացան գարին է: Մշակում են նաև **եգիպտացորեն**, լոբի, ոլոռ, վարսակ, հաճար և այլն: ՀՀ-ում 2016 թ. արտադրվել է շուրջ 600 հազ. տ հացահատիկ:

ՀՀ-ն ագրոկլիմայական պայմաններում բարձր բերքատվություն և եկամտաբերություն ունեն **տեխնիկական և բանջարաբուստանային մշակաբույսերը**: Բանջարաբուստանային մշակաբույսերի տարածման հիմնական շրջանն Արարատյան դաշտն է: Այստեղ բարձր բերք են տալիս

հատկապես ձմերուկն ու սեխը և ջերմասեր բանջարեղենը՝ լոլիկը, տաքդեղը և սմբուկը: Սրանք մշակվում են նաև հանրապետության հյուսիսարևելյան և հարավարևելյան ցածրադիր մասերում: Հողագործական առումով առանձնանում է 1500-2000 մ բարձրության գոտին, որը մասնագիտանում է պակաս ջերմասեր ու ցրտադիմացկուն բանջարաբուստանային մշակաբույսերի՝ կաղամբի, գազարի և բազուկի մշակման գծով:

Կարևորագույն պարենային մշակաբույս է **կարտոֆիլը**, որն աճում է բոլոր բնական գոտիներում: ՀՀ-ում առավել հայտնի կարտոֆիլացան շրջաններն են Սևանի ավազանը, Շիրակի և Լոռու դաշտերը: Արարատյան դաշտը մասնագիտացած է վաղահաս կարտոֆիլի մշակության գծով: Կարտոֆիլի համախառն բերքն առանձին տարիներին անցնում է 600 հազ. տ-ից, որի մի մասն արտահանվում է Վրաստան:

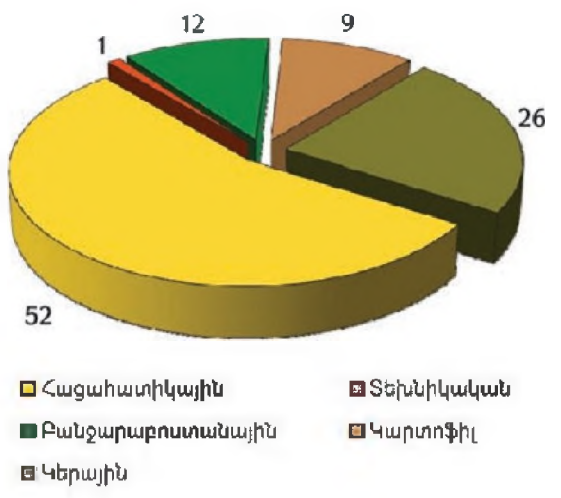
Անցած տասնամյակներին մեծ փոփոխություն է կրել **տեխնիկական մշակաբույսերի** տեսականին: Ցանքատարածությունների շուրջ 55%-ը բաժին է ընկնում արևածաղկին (Արմավիր, Արարատ, Տավուշ): Մասամբ վերականգնվել է ծխախոտի ցանքատարածությունները (Տավուշ): Շիրակի դաշտի ագրոկլիմայական պայմանները նպաստավոր են շաքարի ճակնդեղի և կտավատի, իսկ Արարատյան դաշտինը՝ եթերայուղատու խորդենու և բամբակենու մշակության համար: Ներկայումս փորձեր են արվում վերականգնելու նշված մշակաբույսերի արտադրությունը:

Այգեգործությունը: Հանրապետության մշակովի հողերից բազմամյա տնկարկներ են պտուղների, հատապտուղների և խաղողի այգիները, որոնց զբաղեցրած տարածքները վերջին տարիներին կազմել է շուրջ 60 հազ. հա: Այգեգործությունն ունի երկու ենթաճյուղ՝ խաղողագործություն և պտղաբուծություն:

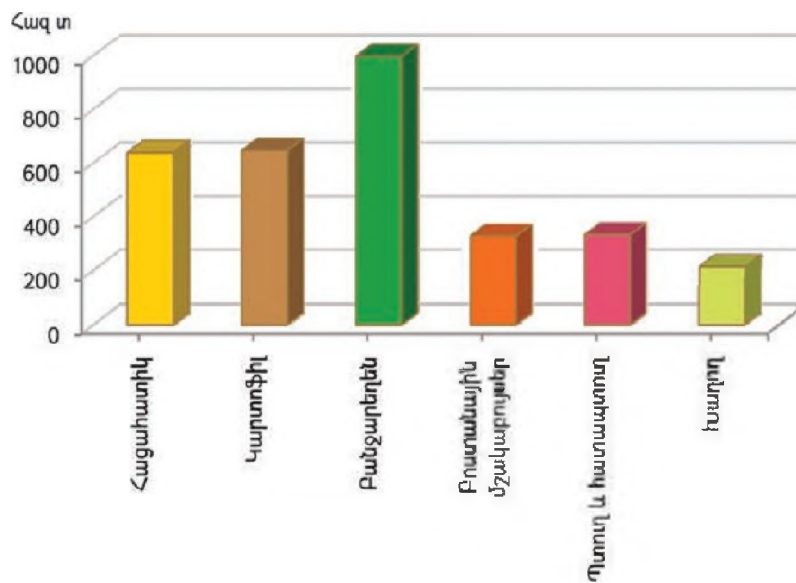
Այգեգործությունը հանրապետության գյուղատնտեսական մասնագիտացման գլխավոր ուղղություններից է: Այն բնակչությանն ապահովում է անհրաժեշտ թարմ և պահածոյացված սննդամթերքով, իսկ գինու-կոնյակի ու պահածոների արդյունաբերությանը՝ հումքով: Հանրապետությունում 2017 թ. արտադրվել է ավելի քան 210 հազ. տ խաղող և 360 հազ. տ պտուղ:

ՀՀ-ում խաղողագործության վերին սահմանը հասնում է մոտ 1400-1500 մ բացարձակ բարձրությունները: Հայաստանում հազարամյակների ընթաց-

«Հ ցանքատարածությունների կառուցվածքն ըստ մշակաբույսերի (% 2017 թ.)»

Բուսաբուծության արտադրանքի հիմնական տեսակների արտադրությունը (2016 թ.)

քում ժողովրդական սելեկցիայի շնորհիվ ստեղծվել են խաղողի բազմազան տեսակներ: Ներկայումս լայն տարածում ունեցող տեղական տեսակներն են **Ոսկեհատը, Գառան դմակը, Սև Արենին, Կարմրահյուլքը, Նռնենին** և այլն: Ներմուծված տեսակ է Ռկացիթելին:

Հանրապետությունում ձևավորվել է **խաղողագործական չորս շրջան**: Առաջին տեղում **Արարատյան դաշտն** է՝ նախալեռնային գոտու հետ միասին: Երկրորդը՝ **հյուսիս-արևելքն** է, երրորդը՝ **Արփայի հովիտը** և չորրորդը՝ **Զանգեզուրի հարավը (Մեղրին)**:

Պտղաբուծության համախառն բերքի վրա մեծ ազդեցություն են թողնում մեր հանրապետության փոփոխական եղանակային պայմանները, հատկապես վաղ գարնանային և ուշ աշնանային ցրտահարությունները: Պտղի և հատապտղի պահանջարկը ներքին շուկայում վերջին տարիներին գրանցել է դանդաղ, բայց կայուն աճի միտումներ, ինչի շնորհիվ էլ բազմամյա տնկարկների տարածքն աննշան չափով ընդլայնվել է և 2015 թ. կազմել է 42,3 հազ. հա:

Հացահատիկային հիմնական մշակաբույսը աշնանացան ցորենն է

Առավել տարածված տեխնիկական մշակաբույսը ծխախոտն է

Պտղատու տնկարկների կառուցվածքում գերակշռում են **հնդավորները** (խնձոր, տանձ և սերկևիլ): Երկրորդ տեղում են **կորիզավորները** (ծիրան, դեղձ, սալոր, բալ, կեռաս): Կան նաև **ընկուզապտուղներ** (ընկուզ, նուշ, պիստակ), ինչպես նաև **մերձարևադարձային պտուղներ** (թուզ, նուռ):

Պտղաբուծությամբ զբաղվում են հանրապետության գրեթե բոլոր շրջաններում՝ ընդհուպ մինչև 2100 մ բացարձակ բարձրությունները: Սյունիքի և Տավուշի մարզերի չոր մերձարևադարձային կլիմայական պայմաններում մշակում են մերձարևադարձային պտուղներ: Արարատյան դաշտում, Վայոց ձորի, Սյունիքի, Լոռու և Տավուշի մարզերի ցածրադիր գոտիներում և միջին բարձրություններում (մինչև 1400-1500 մ) մշակում են կորիզավորներ և ընկուզապտուղներ: Բարձրադիր գոտիներում (1500-2100 մ) հիմնականում մշակում են հնդավորներ (խնձորենի, տանձենի):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ո՞րն է բուսաբուծության ճյուղի նշանակությունը:
2. Ինչպիսի՞ն է ՀՀ ցանքատարածությունների կառուցվածքը: Ի՞նչ փոփոխություններ է այն կրել վերջին տասնամյակներում:
3. Ձեր կարծիքով՝ դաշտավարության ո՞ր ճյուղերն են ՀՀ-ի համար հեռանկարային: Փորձե՞ք հիմնավորել:
4. Բնութագրե՞ք հացահատիկային և տեխնիկական մշակաբույսերի տարածման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում:
5. Ո՞րն է այգեգործության տեղը ՀՀ գյուղատնտեսության մեջ: Որո՞նք են այս ճյուղի կառուցվածքի և տեղաբաշխման առանձնահատկությունները:

ԴԱՍ 43. ԱՆԱՍՆԱԴԱՀՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անասնապահությունը արտադրական առումով անասնակեր ծառայող բուսական մթերքների «վերամշակումն» է մարդու համար ավելի արժեքավոր մթերքների՝ կաթի, մսի, բրդի, մորթու, կաշվի:

Անասնապահության կերային բազան: Անասնապահության զարգացման հնարավորությունները պայմանավորված են նախ և առաջ դրա կերային բազայով: Աշխարհի պետությունների մեծ մասում, ինչպես և Հայաստանում, տարվա տաք սեզոնին անասունները սնվում են բնական արոտային թարմ խոտով, իսկ ցուրտ սեզոնին՝ նախօրոք կուտակված մսուրային կերով: Մեր երկրում արոտային կերը բավարար է, բայց անբավարար է մսուրային կերը:

Մսուրային կերի խնդիրը լուծելու համար օգտագործում են բնական խոտհարքները, կերային մշակաբույսերը (բազմամյա ու միամյա խոտաբույսեր, անասնակերի եգիպտացորեն, կերային արմատապտուղներ), ինչպես նաև խտացված և համակցված կերը, որն արտադրվում է արդյունաբերական եղանակով:

Մեր լեռնային երկրի համար բնորոշ է արոտային անասնապահության

վերընթաց գոտիական համակարգը. ցածրադիր գոտու տնտեսություններն անառվա ամիսներին կենդանիներին տանում են բարձրադիր մերձալայան ու ալպյան գոտիներ, որտեղ և կազմակերպում են արոտը, կաթի ստացումն ու մշակումը:

«Հ համարյա բոլոր տարածաշրջաններում արոտավայրերը ծանրաբեռնված են 50-70%-ով: Միաժամանակ նկատելի է, որ անասունների գրեթե չկառավարվող արոտը հանգեցրել է առանձին արոտավայրերի գերբեռնվածության և գերարածեցման:

Անասնապահության ճյուղային կառուցվածքը: Անասնապահության ճյուղային կառուցվածքը ձևավորվում է ոչ միայն բնական պայմանների, այլև բնակչության պահանջմունքների և տնտեսական պայմանների ազդեցությամբ:

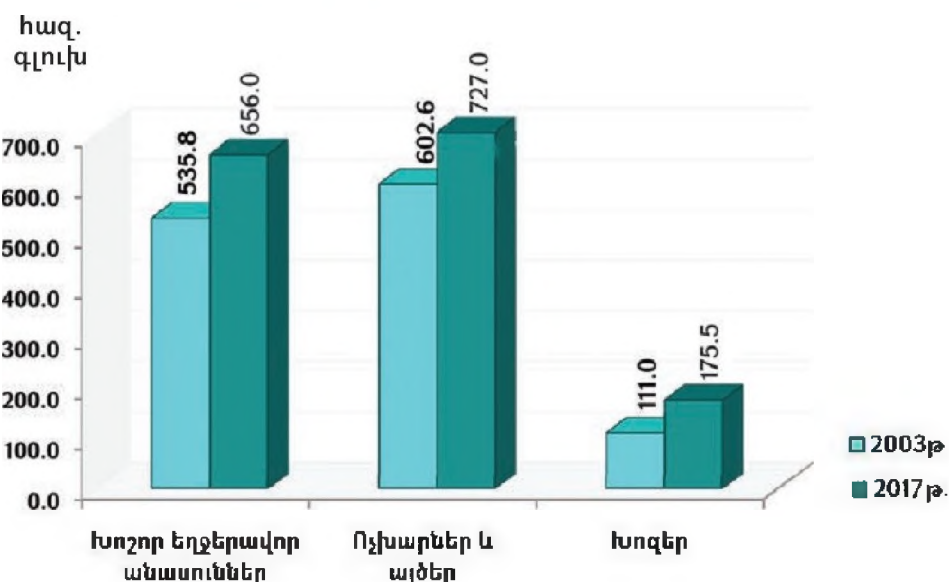
Անասնապահության ճյուղային կառուցվածքը որոշվում է յուրաքանչյուր ճյուղին պատկանող անասունների գլխաքանակով կամ արտադրվող մթերքի ծավալով: Ավելի տարածված է երկրորդ ցուցանիշը:

Մեր հանրապետությունում անասնապահության համախառն արտադրանքի մոտ 70%-ը բաժին է ընկնում խոշոր եղջերավոր անասնապահությանը (տավարաբուծությանը), երկրորդ տեղում է ոչխարաբուծությունը (մոտավորապես 12%):

Խոշոր եղջերավոր անասնաբուծության տեղաբաշխումը, ի տարբերություն անասնապահության մյուս ճյուղերի, ավելի համաչափ է: Այնուհանդերձ, որոշ շրջաններ առանձնանում են թե՛ անասունների գլխաքանակով և թե՛ բարձր մթերատվությամբ (Արարատյան դաշտ, Շիրակի, Լոռու և Գեղարքունիքի մարզեր):

Վերջին տարիներին անասնապահության ոլորտում իրականացված արմատական բարեփոխումների շնորհիվ հնարավոր է դարձել հատկապես

Անասնագլխաքանակը (2003, 2017 թթ.)

խոշոր եղջերավոր կենդանիների պահելու ավանդական պայմանները փոխարինել ժամանակակից տեխնոլոգիաներով, իսկ ցածր մթերատու կենդանիների փոխարեն բուծել մեր երկրի բնակլիմայական պայմաններին առավել հարմարված **համաշխարհային լավագույն ցեղերի բարձր մթերատու կենդանիներ**: Այդ նպատակով եվրոպական երկրներից ներկրվել են բարձր մթերատվությամբ և ամուր կազմվածքով կաթնատու և կաթնամսատու (հիմնականում սիմենթալ, շվից, հոլշտին ցեղատեսակների) տոհմային երինջներ:

Արարատյան դաշտում բնակչության մեծ խտությունը, մայրաքաղաքին մոտ լինելու հանգամանքը, կերային մշակաբույսերի համեմատաբար ընդարձակ տարածքները և կաթի վերամշակման ձեռնարկությունների խիտ ցանցը հնարավոր են դարձնում բացառապես **կաթնային տավարաբուծության** ուղղությամբ մասնագիտացումը:

Նախալեռնային գոտին մասնագիտանում է **կաթնամսատու տավարաբուծության** ուղղությամբ: Դրան նպաստում են նաև տավարի ներմուծված նոր ցեղերը և տեղական «կովկասյան գորշ» ցեղը: **Լեռնային գոտին** մասնագիտանում է **մսակաթնատու և մսատու տավարաբուծությամբ**, որը պայմանավորված է հարուստ բուսածածկ ունեցող ալպյան մարգագետինների առկայությամբ:

Ոչխարաբուծության զարգացման համար մեր երկրի բնական պայմաններն ընդհանուր առմամբ բարենպաստ են: Չնայած դրան՝ ոչխարների և այծերի գլխաքանակը նախորդ տասնամյակների համեմատ աստիճանաբար կրճատվել է և վերջին տարիներին կազմում է շուրջ 600-700 հազ. (առավելագույնը եղել է XX դարի 70-ական թվականներին՝ մոտ 2 մլն): Տարբեր ցեղերի ոչխարներ տալիս են տարբեր քանակի բուրդ, միս և կաթ: Կախված այն բանից, թե դրանցից որն է շատ, որոշվում է ոչխարաբուծության ուղղությունը՝ **մասնագիտացումը**: Մեզանում տիրապետող է **մսակաթնաբրդատու ուղղությունը**: Բուծում են բալբաս, արագածյան և այլ ցեղերի ոչխարներ:

Ոչխարաբուծությունը նույնպես տարածված է ամենուրեք: Սակայն դրա նշանակությունն ավելի մեծ է լեռնային ու նախալեռնային շրջաններում: Ոչխարների

Շվից ցեղաբուծակի կովեր

Ոչխարաբուծությունը բարձրլեռնային շրջանների անասնապահության առաջատար ճյուղն է

և այծերի գլխաքանակով առաջատար տեղ են գրավում Գեղարքունիքի, Արագածոտնի, Սյունիքի, Շիրակի և Վայոց ձորի մարզերը:

Թռչնաբուծությունը վերջին տարիներին ամենաարագ աճող ճյուղն է: Այժմ այն ոչ միայն լիովին բավարարում է թռչնի մսի և ձվի ներքին շուկայի պահանջարկը, այլև արտադրանքի մի մասն արտահանվում է: Գործում են խոշոր թռչնաբուծական ֆաբրիկաներ մերձերևանյան գոտում (Լուսակերտ, Արզնի), ինչպես նաև Գյումրիում և Կապանում:

Խոզաբուծությունն աչքի է ընկնում մսի արտադրությունն ավելացնելու լայն հնարավորություններով, քանի որ մյուս կենդանիների համեմատ խոզերի վերարտադրության բնական ցիկլն ավելի կարճ է: Հակառակ վերջերս հաճախակի գրանցվող աֆրիկյան ժանտախտի դեպքերին, ինչը խոզերի գլխաքանակի զանգվածային անկման պատճառ է դարձել, այնուամենայնիվ, դրանց ընդհանուր գլխաքանակի դանդաղ, կայուն աճ է նկատվում: Չնայած դրան, խոզերի գլխաքանակը XX դարի 80-ական թվականների համեմատ դեռևս երկու անգամ պակաս է: Սովորաբար խոզաբուծությունը զարգանում է հացահատիկազգիների մշակության շրջաններում և սննդարդյունաբերության ավելցուկների հիման վրա: Խոզաբուծության զարգացման առաջատար շրջաններ են Երևանին հարակից մարզերը և բնական կերով հարուստ անտառաշատ Տավուշի մարզը:

Անասնապահության ճյուղերից ՀՀ-ում առանձնահատուկ նշանակություն ունի **մեղվաբուծությունը**: Բացի բուն մեղրի արտադրությունից՝ Հայաստանը լավ հեռանկարներ ունի նաև այլ մեղվամթերքների արտադրման ոլորտում, քանի որ նպաստավոր պայմաններ կան մեղվակաթ, ծաղկափոշի, ինչպես նաև ակնամոմ (պրոպոլիս) ստանալու համար: Վերջինս մեծ կիրառություն ունի դեղարտադրության մեջ:

Ձկնաբուծական արհեստական լճակ

Լայն իմաստով անասնապահության ճյուղ է համարվում նաև **ձկնաբուծությունը**: Նախկինում ձկան որս կատարվում էր միայն Սևանա լճում, որի ձկնային պաշարները սպառման վտանգի տակ են: Այժմ ձկնաբուծության ծավալները հիմնականում աճում են հանրապետության մի քանի փոքր լճերում, գետերի հունի մերձակա արհեստական ջրավազաններում, ջրամբարներում և հատկապես Արարատյան դաշտի աղակալած

հողերում ստեղծված **արհեստական լճակներում**: Վերջին տարիներին այս ջրավազաններում բուծված ձկան մի մասն արտահանվում է:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բնութագրե՞ք ՀՀ անասնապահության կերային բազան: Ինչպիսի՞ տնտեսական և բնապահպանական հիմնախնդիրներ են առնչվում դրան:
2. Որո՞նք են ՀՀ խոշոր եղջերավոր անասնաբուծության զարգացման ու տեղաբաշխման առանձնահատկությունները:
3. Ոչխարաբուծության դիր ուղղությունն է զարգացած ՀՀ-ում և ինչո՞ւ:
4. Որո՞նք են ՀՀ խոզաբուծության տեղաբաշխման բնորոշ գծերը:

ԴԱՍ 44. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԹԵՐՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱՄՇԱԿՈՒՄԸ: ԱԳՐՈԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ

Սննդի արդյունաբերությունը շարունակում է գյուղատնտեսական արտադրության տեխնոլոգիական շղթան՝ գյուղատնտեսական մթերքները ենթարկում է արդյունաբերական վերամշակման և առաքում սպառողին: Գյուղատնտեսությունը և սննդի արդյունաբերությունը համատեղ կազմում են ագրոարդյունաբերական համալիր:

ՀՀ սննդի արդյունաբերությունը միավորում է հարյուրավոր խոշոր, միջին և մանր ձեռնարկություններ, որոնց բաժինն արդյունաբերության համախառն արտադրանքում կազմում է շուրջ 35%: Ճյուղի արտադրանքի շուրջ կեսը բաժին է ընկնում սննդամթերքի, իսկ մնացած մասը՝ խմիչքների և ծխախոտի արտադրությանը:

ՀՀ-ում սննդի արդյունաբերության հիմնական ճյուղերը զարգանում են տեղական հումքային բազայի վրա:

Մեր երկրում արտահանման նշանակություն ունեն **գինու-կոնյակի, մրգի ու բանջարեղենի պահածոների և հանքային ջրերի** արտադրությունները, որոնք հանդես են գալիս որպես տվյալ տարածքի **մասնագիտացման ճյուղեր**:

Գինու-կոնյակի արտադրանքի ծավալը մեծ չէ, բայց մեծ համբավ է ձեռք բերել առաջին հերթին արտադրանքի բարձր որակի շնորհիվ:

Գինեգործությունը որպես արդյունաբերության ճյուղ Հայաստանում հիմնադրվել է XIX դարի երկրորդ կեսին: Երևանում և կից շրջաններում հայազգի գործարարները հիմնել են գինու և օղու գործարաններ: Հայտնի էր հատկապես Ն. Թաիրովի՝ 1881 թ. Երևանում կառուցած գործարանը, որի հիմքի վրա ձևավորվեց գինու-կոնյակի ներկայիս խոշոր ձեռնարկություններից «Նոյ» ընկերությունը:

Երևանի կոնյակի գործարանը

XIX դարի վերջին Ն. Թաիրովի գործարանը գնեց «Շուստով և որդիներ» մոսկովյան ֆիրման, որն էլ կազմակերպեց կոնյակի արտադրություն և կառուցեց նոր գործարաններ:

Ներկայումս հանրապետության գինու-կոնյակի արդյունաբերությունը միավորում է գինենյութի, օղու և կոնյակի (բրենդի) արտադրության մի քանի տասնյակ ձեռնարկություններ: Դրանց արտադրանքի տեսականին մեծ է՝ ավելի քան 60 անուն: Հայտնի են տարբեր ապրանքանիշի կոնյակները, սովորական և թնդեցված գինիները, շամպայն գինին, օղու տարբեր տեսակները: **Արտադրվող գինիների ու կոնյակների մեծ մասն արտահանվում է շուրջ 25 երկիր:**

Գինու-կոնյակի արդյունաբերությունը **տեղաբաշխված է խաղողագործական շրջաններում:** Խոշոր գործարաններ կան **Երևանում, Արմավիրում, Վաղարշապատում, Արտաշատում, Աշտարակում և Վեդիում:** Ավելի փոքր են հյուսիսարևելյան և հարավարևելյան խաղողագործական շրջանների (Բերդ, Իջևան, Մեղրի) գործարանները:

Հայաստանն աշխարհին հայտնի է նաև որպես գարեջրի արտադրության հնագույն երկիր: Այդ մասին վկայություններ է թողել հույն պատմիչ Քսենոփոնը (Ք.ա. V դար): Ներկայումս գարեջրի արտադրության խոշոր ձեռնարկություններ կան Երևանում, Գյումրիում և Աբովյանում, որոնք արտադրում են «Կիլիկիա», «Էրեբունի», «Գյումրի» և «Կոտայք» ապրանքանիշով գարեջուր: Դրանք բավարարում են ոչ միայն տեղական պահանջարկը, այլ նաև արտահանվում են:

Սննդի արդյունաբերության կարևոր մասնագիտացման ճյուղ է **մրգի ու բանջարեղենի պահածոների արդյունաբերությունը:** Այն ձևավորվել է 1920 թ. հետո (մինչ այդ մրգի պահածոների մի փոքրիկ արտադրություն եղել է Մեղրիում): Կառուցվել են խոշոր ժամանակակից գործարաններ: Դրանք նույնպես տեղաբաշխված են հումքի՝ մրգերի ու բանջարեղենի մշակության շրջաններում: Այդ պատճառով էլ **պահածոյագործության տեղաբաշխումը համընկնում է գինեգործության տեղաբաշխմանը:**

Պահածոների արտադրությունը ՀՀ-ում բարձր ապրանքայնություն ունեցող ճյուղ է, որի արտադրանքի շուրջ 2/3-ը արտահանվում է: Այս ճյուղի արտադրանքի **տեսականին բազմազան է:** Արտադրվում են ծիրանի, դեղձի, սալորի, խնձորի, այլ քաղցրահամ մրգերի հյութեր ու մուրաբաներ, լոլիկի մածուկ, սմբուկի, վարունգի և այլ բանջարեղենի պահածոներ:

Պահածոների արտադրության տեղամաս

ՀՀ-ում առանձնահատուկ տեղ ունի **հանքային ջրերի արտադրությունը:** Ի տարբերություն սննդարդյունաբերության մյուս ճյուղերի՝

սա հումքը ստանում է ոչ թե գյուղատնտեսությունից, այլ Երկրի ընդերքից: Մեր հանքային աղբյուրները բազմաթիվ են: Ներկայումս շահագործվում են մի քանի հանքային աղբյուրներ: Լցարկվում է հանքային ջրերի տարեկան պաշարների միայն 2-3%-ը: Դա նշանակում է, որ այս ճյուղի զարգացման համար հումքային պաշարները որևէ սահմանափակում չեն դնում: Հատկապես հայտնի են «Ջերմուկ», «Արզնի», «Բջնի», «Դիլիջան» և «Հանքավան» հանքային ջրերի գործարանները:

Շշալցման հոսքային գիծ

Մեր հանրապետության մենդի արդյունաբերության տեղական նշանակության կարևոր ճյուղ է **պանրագործությունը**: Դրա արտադրանքի մեծ մասը տեղական (սպիտակ) պանիրներն են՝ «Չանախ», «Լոռի», «Եղեգնաձոր», ինչպես նաև «Շվեյցարական» կոչվող պանիրը: **Պանրագործության համար բնորոշ է ցրված տեղաբաշխումը**:

Կաթնամթերքի արտադրությամբ հայտնի ձեռնարկությունների մեծ մասը նույնպես տեղաբաշխված է Երևանում և մերձակա՝ Կոտայքի ու Արագածոտնի մարզերի բնակավայրերում:

Ալրաղաց և մսի արտադրությունները, որոնք աշխատում են տեղական սպառման համար, նախկինի համեմատ ընդլայնել են տեղաբաշխման աշխարհագրությունը, ավելացրել արտադրանքի տեսականին:

Ալրաղաց խոշոր ձեռնարկություններ կան Երևանում, Բաղրամյանում և Սևանում: Մսամթերքի արտադրության հիմնական ձեռնարկությունները գտնվում են Երևանում:

Երևանում և Մասիսում են գտնվում **ծխախոտի արտադրության** ձեռնարկությունները, որոնք աշխատում են տեղական և ներմուծվող հումքով: Թողարկված արտադրանքի մի մասն արտահանվում է:

Շաքարի արտադրությունը նախկինում եղել է Սպիտակ քաղաքում:

1988 թ. երկրաշարժից այն լիովին ավերվեց և դադարեց գործել: Այժմ նոր գործարան է կառուցվել Ախուրյան գյուղում: Այն կարող է աշխատել Շիրակի դաշտում բարձր բերքատվություն ապահովող շաքարի ճակնդեղի հումքով:

Հրուշակեղենի արտադրությամբ զբաղվում են մեր հանրապետության տարբեր բնակավայրերում ցրված բազմաթիվ փոքր և միջին ձեռնար-

Ախուրյանի շաքարի գործարանը

կույություններ: Հրուշակեղենի արտադրության հսկան Երևանում գտնվող «Գրանդ Քենդի» ընկերությունն է, որի արտադրատեսակների թիվն անցնում է 300-ից:

Կերակրի աղի արտադրությունն իրականացվում է Ավանի աղահանքի շահագործումով:

Ջովացուցիչ ջրերի և լիմոնաղի տարբեր տեսակների արտադրությունը առավելապես տեղաբաշխված է Երևանում և մերձակա բնակավայրերում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչ է ագրոարդյունաբերական համալիրը:
2. Որո՞նք են սննդի արդյունաբերության տեղաբաշխման առանձնահատկությունները:
3. Որո՞նք են ՀՀ սննդի արդյունաբերության մասնագիտացման ճյուղերը:
4. Ինչպիսի՞ն է գինու-կոնյակի արտադրության տեղաբաշխումը:
5. Գնահատե՞ք ՀՀ պահածոների արտադրության զարգացման պայմանները և մակարդակը:
6. Քննարկե՞ք՝ որ բնական և տնտեսական գործոններն են սահմանափակում մեր հանրապետության սննդի արդյունաբերության զարգացումը:

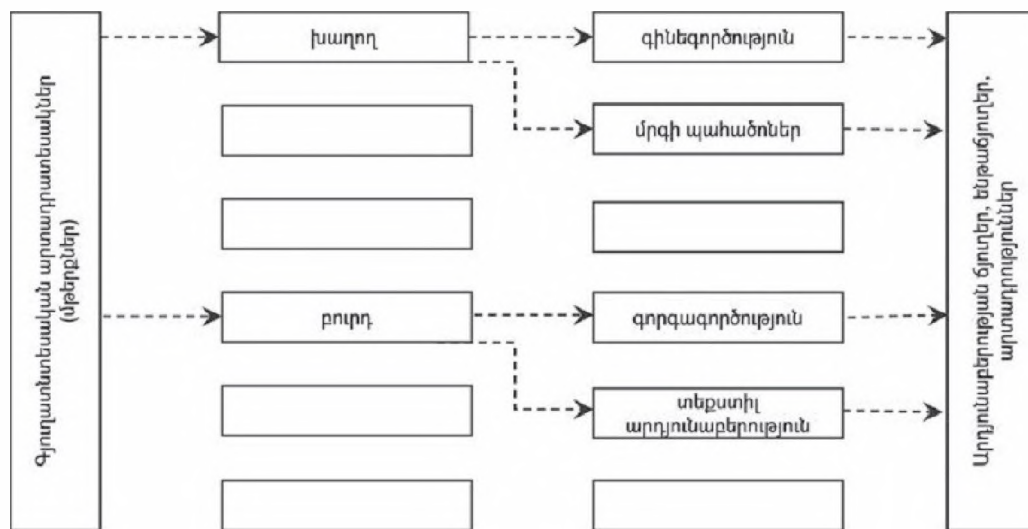
ԴԱՍ 45. ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԳԾԱՊԱՏԿԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒՄ

Հայաստանի Հանրապետությունում արտադրական կապերն արդյունաբերության և գյուղատնտեսության միջև բավականին սերտ են, և դրանք անընդհատ զարգանում ու ավելի բազմազան են դառնում:

Օգտվելով դասագրքի նախորդ դասերի նյութերից՝ կազմե՞ք ՀՀ գյուղատնտեսության և թեթև ու սննդի արդյունաբերության միջև ձևավորված արտադրական կապերի գծապատկերը:

- ◆ Սկզբում աշխատանքային տեսքում արտագծե՞ք ստորև բերված գծապատկերը:
- ◆ Գծապատկերի ծախ մասի վանդակներում գրե՞ք գյուղատնտեսության արտադրատեսակների (հումքի) անվանումները, իսկ աջ մասի վանդակներում գրե՞ք դրանք վերամշակող թեթև, սննդի և արդյունաբերության այլ ճյուղերն ու ենթաճյուղերը (արտադրությունները): Ապա, ինչպես ցույց է տրված օրինակում, սլաքներով միացրե՞ք համապատասխան վանդակները (տես խաղողի, բրդի և թեթև ու սննդի արդյունաբերության ճյուղերի արտադրական կապերի տրված օրինակը):
- ◆ Գյուղատնտեսական արտադրատեսակների (մթերքների) և այն վերամշակող արդյունաբերության ճյուղերի գծապատկերի տրված վանդակների քանակը կարող եք ըստ անհրաժեշտության ավելացնել:

ԴԱՍ 46. ՀՀ ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԸ: ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Տրանսպորտն ամեն մի տարածքի **ենթակառուցվածքի՝** կարևորագույն ճյուղն է:

Հայաստանի Հանրապետությունում տրանսպորտի տարբեր տեսակների զարգացումը պայմանավորված է **աշխարհագրական դիրքի և լեռնային մակերևույթի** առանձնահատկություններով:

ՀՀ-ում առկա են **երկաթուղային, ավտոմոբիլային, օդային, խողովակաշարային, էլեկտրահաղորդային (էլեկտրոնային)** տրանսպորտի ճյուղերը: Բացակայում է միայն ջրային տրանսպորտը: Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից ավելի քան երկու տասնամյակ շարունակվող Հայաստանի շրջափակման բացասական հետևանքները մեղմելու նպատակով վերակառուցվել, իսկ առանձին հատվածներում՝ կառուցվել են նոր ռազմավարական նշանակության՝ Հայաստանը Վրաստանի և Իրանի հետ կապող միջպետական ավտոմոբիլային մայրուղիներ:

Ավտոճանապարհների և երկաթուղիների միասնական ցանց Հայաստանում ձևավորվել է XX դարի սկզբին: Այն լրացվել է խողովակաշարերով ու բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման գծերով 1960-ական թվականներին:

¹ Ենթակառուցվածք է կոչվում տվյալ տարածքում գտնվող այն տարրերի ամբողջությունը (ճանապարհներ, խողովակաշարեր, էլեկտրահաղորդման գծեր, օժանդակ շինություններ, կրթական, մշակութային, առողջապահական և այլ կառույցներ), որոնք անհրաժեշտ են տնտեսությունը կազմակերպելու և բնակչությանը սպասարկելու համար:

Ձեզ հայտնի է, որ որևէ երկրի տրանսպորտի զարգացման մակարդակը ցույց տվող կարևոր ցուցանիշ է ճանապարհային **ցանցի խտությունը**:

Ինչպե՞ս է որոշվում ճանապարհային ցանցի խտության ցուցանիշը:

Ներկայումս հանրապետության ամբողջ տարածքի **ավտոճանապարհային ցանցի** միջին խտությունը հավասար է մոտավորապես 35 կմ/100կմ²: Սակայն ՀՀ-ի տարբեր մասերում այդ ցուցանիշը խիստ տարբեր է: Եթե, օրինակ, բարձրլեռնային շատ շրջաններով (2500 մ-ից բարձր) չի անցնում

ոչ մի ճանապարհ, խողովակաշար կամ էլեկտրահաղորդման գիծ, ապա ցածրադիր, տնտեսապես յուրացված շրջաններում (Արարատյան դաշտ), հատկապես քաղաքային կենտրոններին հարող տարածքներում այս ցուցանիշը տասնապատիկ, հարյուրապատիկ անգամ մեծ է երկրի միջին ցուցանիշից:

Տրանսպորտի զարգացման մակարդակը բնութագրող կարևոր ցուցանիշներ են բեռնափոխադրումների ծավալը, փոխադրված ուղևորների թիվը, **բեռնաշրջանառությունն ու ուղևորաշրջանառությունը**:

ՀՀ-ում, ինչպես և ամբողջ աշխարհում, տրանսպորտը զարգացել է արագ տեմպերով: Սակայն, ի տարբերություն ընդարձակ տարածություններ ունեցող երկրների, ՀՀ-ում այդ աճը տեղի է ունեցել առավելապես փոխադրվող բեռների ծավալների և ուղևորների թվի, բայց ոչ հեռավորությունների աճի հաշվին: Փոխադրումների միջին հեռավորությունը մնացել է անփոփոխ կամ շատ դանդաղ է աճել:

Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից շարունակվող տրանսպորտային շրջափակման պայմաններում Հայաստան ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների փոխադրման հեռավորությունը մեծացել է: Փոխադրման միջին հեռավորության մեծացման շնորհիվ ՀՀ բեռնաշրջանառության կառուցվածքում առաջատար է խողովակաշարային և երկաթուղային տրանսպորտը: Ընդ որում՝ խողովակաշարային տրանսպորտի բեռնաշրջանառությունը մոտ 7 անգամ, իսկ երկաթուղային տրանսպորտինը՝ ավելի քան 3 անգամ գերազանցում է ավտոմոբիլային տրանսպորտի բեռնաշրջանառությանը (տե՛ս գծագիրը, էջ 159):

Հայաստանը միջպետական սերտ տրանսպորտային-տնտեսական կապեր ունի ինչպես մեր անմիջական հարևաններ Վրաստանի և Իրանի, այնպես էլ այդ երկրների տարածքով անցնող տրանսպորտային ուղիներով՝ Ռուսաստանի, Եվրոպական և Հարավարևմտյան Ասիայի մի շարք երկրների հետ:

Հանրապետության ներսում կատարվող տրանսպորտային փոխադրումների կազմում գերիշխում են լայն սպառման ապրանքները (պարենամթերք, կենցաղային ու առօրյա օգտագործման իրեր) և հանքային շինանյութերը (որմնաքար, խիճ, ավազ, պեռլիտ, կրաքար, պեմզա և ցեմենտ):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ գործոններ են ազդում ՀՀ-ում տրանսպորտի զարգացման վրա: Ինչպիսի՞ տրանսպորտային հնարավորություններ կբացվեն ՀՀ-ի առջև, եթե այն ունենար ծովային սահման և անմիջական ելք դեպի Համաշխարհային օվկիանոս:
2. Ինչպե՞ս են փոփոխվում ճանապարհային ցանցի միջին խտության և բեռնաշրջանառության (ուղևորաշրջանառության) ցուցանիշները ՀՀ-ում:
3. ՀՀ ուրվագծային քարտեզի վրա սլաքներով միացրե՛ք բեռների հետևյալ տեսակների առաքման և ստացման վայրերը (պղնձի խտանյութ, մոլիբդենի խտանյութ, կրաքար, ոսկու հանքաքար, ցեմենտ, ալյուր):

ԴԱՍ 47. ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Հայաստանի պես փոքր տարածքով, լեռնային մակերևույթ ունեցող երկրի համար անփոխարինելի նշանակություն ունի ավտոմոբիլային տրանսպորտը: Ավտոմոբիլային տրանսպորտին բաժին է ընկնում ՀՀ բեռնափոխադրումների ընդհանուր ծավալի և ուղևորների փոխադրումների ընդհանուր քանակի 85%-ից ավելին:

Դեպի ծով ելք չունեցող երկրներում, ինչպիսին է ՀՀ-ն, տրանսպորտային ցանցի զարգացման գործում կարևոր դեր է կատարել նաև երկաթուղային տրանսպորտը:

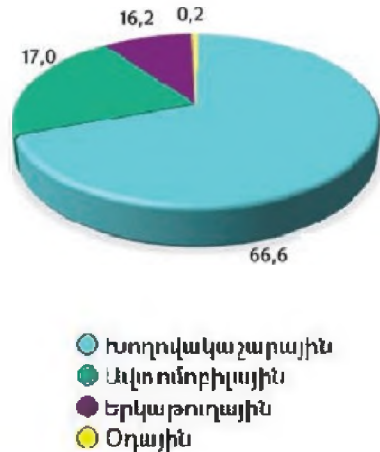
Դեռևս XIX դ. վերջերին կառուցվել է Սև և Կասպից ծովերն իրար միացնող Փոթի-Թբիլիսի-Բաքու գիծը, որից և ճյուղավորվել է Հայաստան եկող գիծը: 1899 թ. շահագործման են հանձնվել Թբիլիսի-Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի)-Կարս, 1902 թ.՝ Գյումրի-Մասիս-Երևան, 1908 թ.՝ Մասիս-Նախիջևան-Ջուլֆա ճյուղավորումները: Ավելի ուշ, երբ կառուցվեց Կասպից ծովի հյուսիսային ուղղության մերձափնյա գիծը, հարավկովկասյան երկաթգծերը միացան Ռուսաստանի և դրա միջոցով էլ՝ Եվրոպայի երկաթուղային ցանցին: Հետագայում երկաթգծեր կառուցվեցին արևմտյան ուղղությամբ (Կարսից դեպի Միջերկրական ծովի ափերը), կառուցվեց նաև Ջուլֆա-Բաքու երկաթգիծը, որն անցավ Հայաստանի ծայր հարավով: Հայաստանը մտավ Եվրասիա մայրցամաքի՝ աշխարհի ամենահզոր երկաթուղային ցանցի մեջ: Սակայն ներկայումս (սկսած 1990-ական թթ. սկզբից) Հայաստանը ադրբեջանա-հայկական, թուրք-հայկական և վրաց-ռուսական հակամարտությունների պատճառով հայտնվել է երկաթուղային մեկուսացման մեջ: Չեն գործում Երևան-Նախիջևան-Ջուլֆա-Բաքու, դրանից դեպի Կապան ճյուղավորվող, Երևան-Իջևան-Աղստաֆա, Գյումրի-Կարս, ինչպես նաև Սև ծովի ափով Վրաստանը (դրա միջոցով և Հայաստանը) Ռուսաստանին կապող երկաթգծերը:

Մեր հանրապետությունը ոչ միայն շահագրգռված է այժմ չգործող գծերի վերագործարկումով, այլև նոր գծերի կառուցման կարիք ունի:

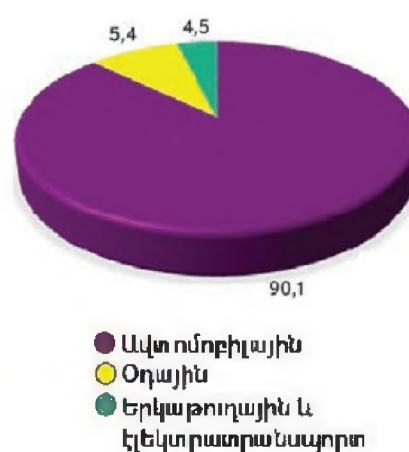
Երկաթուղային շրջափակումը մեղմելու նպատակով տնտեսական ու ռազմավարական փոխշահավետ համագործակցության շրջանակում նախատեսվում է կառուցել Հայաստան-Իրան երկաթգիծ: **Ենթադրվում է, որ նոր երկաթուղու ընդհանուր երկարությունը կկազմի 540 կմ, որից մոտ 480 կմ-ը կանցնի Հայաստանի տարածքով, իսկ մնացած 60 կմ-ը՝ Իրանի:** Ավելի հավանական է, որ երկաթուղին կանցնի Գագարին-Գավառ-Մարտունի-Ջերմուկ-Վայք-Սիսիան-Կապան-Մեղրի երթուղով, իսկ իրանական մասը կհասնի մինչև Մերանտ:

ՀՀ գործող երկաթուղային ցանցի առանձնահատկությունն այն է, որ գլխավոր՝ Այրում-Վանաձոր-Գյումրի-Մասիս-Երասխավան մայրուղին **հանրապետության տարածքի նկատմամբ եզրային դիրք ունի:** Այդ հանգամանքը դժվարացնում է ներքին շրջանների, հատկապես Այունիքի և Վայոց ձորի սպասարկումը:

« Բեռնաշրջանառության կառուցվածքն ըստ տրանսպորտի առանձին տեսակների (% , 2017 թ.)

« Ուղևորաշրջանառության կառուցվածքն ըստ տրանսպորտի առանձին տեսակների (% , 2017 թ.)

« Երկաթուղային ցանցի երկարությունը շուրջ 900 կմ է: Բոլոր գծերը լայնադուր՝ են: Ներկայումս **հանրապետության բոլոր երկաթուղիները էլեկտրիֆիկացված են:** Երկաթուղային կայարանների թիվը հասնում է մի քանի տասնյակի: Բեռնաշրջանառությամբ և ուղևորաշրջանառությամբ առաջատար են երկաթուղային հանգույցներ **Երևանը, Գյումրին և Հրազդանը:**

Վերջին երկու տասնամյակներին փոքրացել է **երկաթուղային տրանսպորտի դերը** մեր երկրի թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին տնտեսական-արտադրական կապերի զարգացման գործում: **Դրան հակառակ՝ մեծացել է ավտոմոբիլային տրանսպորտի դերը:** Որո՞նք են դրա պատճառները:

Առաջինը՝ բարդ ռելիեֆային պայմաններն են, որոնք ավելի հեշտ է հաղթահարել ավտոմեքենայով: Բացի այդ, ավտոճանապարհների կառուցումը կրկնակի էժան է, բնակավայրերն իրար կապող ավտոճանապարհներն ավելի կարճ են, քան երկաթուղիները: Օրինակ՝ Երևանից Ալավերդի տարածությունը երկաթուղով կրկնակի անգամ ավելի երկար է, քան ավտոմեքենայով:

Երկրորդ պատճառը՝ հանրապետության տարածքի փոքրությունն է, որի հետևանքով **փոխադրումների հեռավորությունները կարճ են**, այսինքն՝ դրանք ավելի հարմար են ավտոմոբիլային, քան երկաթուղային տրանսպորտի համար (դա տնտեսապես ձեռնտու է մեծ հեռավորությունների դեպքում):

1 Տարբեր երկրների երկաթուղիների աղուրի լայնությունը տարբեր է: Հարավային Կովկասի տարածքում երկաթգիծը դեռևս ԽՍՀՄ ժամանակներից մնացած 1520 մմ, իսկ դեպի Թուրքիա (Գյումրի-Կարս) հատվածը՝ Արևմտյան Եվրոպայում ընդունված 1435 մմ լայնության է: Աղուրի մի լայնությունից մյուսին անցնելու համար սահմանային կայարաններում (Գյումրի) կատարում են վագոնների անիվների (առևիների հետ միասին) փոխարինում:

*Թասի լեռնանցքի ոլորանները
(Գորիս-Կապան ճանապարհահատված)*

*Հայաստանի օդային դարպասը՝
«Զվարթնոց» միջազգային օդանավակայանը*

Հայաստանի Հանրապետության ավտոմոբիլային ճանապարհների երկարությունն ավելի քան 10,4 հազ. կմ է:

Ամենից ավելի բարեկարգ են **հանրապետական նշանակության** ճանապարհները: Դրանցից են՝ Երևան-Սևան-Իջևան, Երևան-Աշտարակ-Գյումրի-Աշոցք, Երևան-Արտաշատ-Սիսիան-Գորիս-Կապան-Մեղրի, Երևան-Սպիտակ-Վանաձոր-Ալավերդի ավտոճանապարհները, որոնք ունեն նաև **միջպետական նշանակություն**: Վերջին տարիներին հանրապետությունում, ավտոմոբիլային ճանապարհների (այդ թվում՝ համայնքային նշանակության) վերանորոգմանը զուգահեռ, կառուցվել են համապետական նշանակության նոր ճանապարհահատվածներ, որոնցից նշանավոր են **Վարդենյաց լեռնանցքով Սևանի ավազանն Արփա գետի հովտին կապող և Կապան-Մեղրի նոր ճանապարհահատվածները**:

Այժմ մեկնարկել է տարածաշրջանային միջպետական նշանակության **Հյուսիս-Հարավ 556 կմ** երկարությամբ ավտոմոբիլային ճանապարհային միջանցքի (տես քարտեզը, էջ 156) շինարարությունը, որը նախատեսվում է ավարտել մոտակա տարիներին: Ճանապարհային այս միջանցքը, հատելով Հայաստանի տարածքը հարավից հյուսիս, ընդգրկում է **Ագարակ-Սիսիան-Երևան-Գյումրի-Բավրա** մայրուղիները և ճանապարհային ենթակառուցվածքները: Ճանապարհային միջանցքը հնարավորություն կտա բարելավել ցամաքային կապը Հայաստանի երկու հարևանների՝ Իրանի և Վրաստանի հետ՝ ապահովելով ելք դեպի Փոթի և Բաթումի նավահանգիստներ ու միջազգային առևտրային շուկաներ:

Տրանսպորտի այլ տեսակներ: ՀՀ-ում **օդային տրանսպորտը** ծնավորվել է 1930-ական թվականներին: Մեր երկրի ամենախոշոր օդանավակայանը «Զվարթնոցն» է, որը նաև միջազգային մեծ օդանավակայան է և դասվում է տարածաշրջանի խոշոր օդանավակայանների շարքին: Արտասահմանյան թռիչքներ կատարվում են նաև «Էրեբունի» (Երևան) և «Շիրակ» (Գյումրի) օդանավակայաններից: Օդային տրանսպորտն առաջատար դեր

է կատարում արտաքին ուղևորափոխադրումներում: Երևանը կանոնավոր կապեր ունի աշխարհի տարբեր երկրների տասնյակ քաղաքների հետ: Այժմ աշխատանքներ են տարվում Կապանի օդանավակայանի վերաբացման ուղղությամբ:

Խողովակաշարային տրանսպորտը հանրապետությունում ամենաերիտասարդն է, որը սկսել է գործել 1960 թ.: Տրանսպորտի այս տեսակով հանրապետություն գազ է ներմուծվում Ռուսաստանից և հարևան Իրանից: Արդեն շահագործվող Իրան-Հայաստան 120 կմ երկարություն ունեցող գազատարը մեծ հեռանկարներ կարող է բացել Հայաստանի առջև՝ որպես գազի տարանցիկ երկրի: Ներկայումս մայրուղային գազատարի երկարությունը 1,6 հազ. կմ է, իսկ գազաբաշխիչ ցանցի ընդհանուր երկարությունը հասնում է մոտ 15 հազ. կմ, որի 2/3-ը շահագործվում է:

Գազամուղները պատկերված են «Էլեկտրաէներգետիկա» քարտեզում (տե՛ս էջ 117), որտեղ ցույց են տրված նաև բարձրավոլտ էլեկտրահաղորդման գծերը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ գործոններով է պայմանավորված ՀՀ երկաթուղային, ավտոմոբիլային, խողովակաշարային, օդային և էլեկտրահաղորդման տրանսպորտի տեղաբաշխումը:
2. Բնութագրե՞ք երկաթուղու նշանակությունը մեր երկրի ներքին և արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման համար:
3. Համեմատե՞ք ՀՀ ավտոմոբիլային և երկաթուղային տրանսպորտի զարգացման պայմանները:
4. Ի՞նչ հեռանկարներ կարող է բացել Հայաստանի համար Իրան-Հայաստան միջազգային տարանցիկ երկաթգծի, գազամուղի, նավթամուղի և ավտոմոբիլային ճանապարհային միջանցքի կառուցումը:

*Ճանապարհահատված
Տյուսիս-Հարավ մայրուղուց*

Իրան-Հայաստան գազամուղի հատված

ԴԱՍ 48. ՀՀ ՍՊԱՍԱՐԿՄԱՆ ՈԼՈՐՏԸ: ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ: ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՃՅՈՒՂԵՐԸ

Նախորդ դասով մենք ավարտեցինք տնտեսության արտադրական ոլորտի և դրա ճյուղերի ուսումնասիրությունը:

Տնտեսության մյուս ոլորտը սպասարկման (կամ ծառայությունների) ոլորտն է (օգտագործվում է նաև ոչ արտադրական ոլորտ անվանումը): Այն միավորում է տնտեսության այն ճյուղերն ու մարդկային գործունեության տեսակները, որոնք ուղղակիորեն չեն մասնակցում նյութական արժեքների ստեղծմանը, որոշում են մարդկանց ապրելակերպը, կյանքի մակարդակը, բարեկեցությունն ու սպառումը, բավարարում են նրանց հոգևոր և նյութական պահանջները: Այդ ճյուղերն ու գործունեության տեսակները նույնպես բազմազան են (առևտուր, կրթություն, գիտություն, առողջապահություն, մշակույթ, սպորտ, կապ, կենցաղային սպասարկում, ֆինանսավարկային սպասարկում և այլն):

Աշխարհի շատ երկրների նման, Հայաստանի Հանրապետությունում ևս սպասարկման ոլորտն ավելի արագ է զարգանում, քան արտադրականը: Դրա բաժինն աճում է երկրի համախառն ներքին արդյունքում (2017 թ. ՀՆԱ-ի 51,4%): Առաջընթաց տեմպերով մեծանում է այդ ոլորտում զբաղվածների թիվը: Ներկայումս հանրապետության զբաղվածության շուրջ 45%-ը բաժին է ընկնում սպասարկման ոլորտին:

Սպասարկման ոլորտի զարգացումն ու տարածքային կազմակերպումը պայմանավորող գլխավոր գործոններն են՝ երկրի տնտեսական զարգացման մակարդակը, բնակչության թիվը և կազմը, կենսամակարդակը, տարաբնակեցման բնույթը, աշխատանքային ռեսուրսների թիվն ու որակը, տրանսպորտային համակարգի զարգացման մակարդակը: Ինչքան այդ ցուցանիշները բարձր են, այնքան զարգացած է սպասարկման ոլորտը և արդյունավետ է դրա տարածքային կազմակերպումը:

Սպասարկման ոլորտի ճյուղերի մի մասի տեղաբաշխումը հիմնականում կրկնում է բնակչության տեղաբաշխման և տարաբնակեցման պատկերը: Այդպիսի ճյուղեր կան ՀՀ գրեթե բոլոր բնակավայրերում: Որքան մարդաշատ է բնակավայրը և որքան ավելի կենտրոնական տեղ է գրավում տարաբնակեցման ցանցում, այնքան շատ են այդտեղ առկա սպասարկման ոլորտի տեսակները:

2018 թ. ՀՀ-ում ծառայությունների ընդհանուր ծավալի 80%-ից ավելին բաժին է ընկնում Երևանին: Մեկ բնակչին ընկնող ծառայությունների ծավալով Երևանը գերազանցում է միջին հանրապետական ցուցանիշը 2,5 անգամ: Մինչդեռ բոլոր մարզերը մեկ բնակչին ընկնող ծառայությունների ծավալով զիջում են միջին հանրապետական ցուցանիշին 3-ից (Կոտայքի մարզ) 10 (Գեղարքունիքի մարզ) անգամ:

Կան նաև սպասարկման ոլորտի այնպիսի ճյուղեր (գովազդ, տեղեկատվություն և այլն), որոնց համար բնորոշ է **համակենտրոնացված**

տեղաբաշխումը, այսինքն՝ դրանք համատարած չեն և կենտրոնանում են միայն որոշակի բնակավայրերում:

Ծանոթանանք ՀՀ սպասարկման ոլորտի մի քանի կարևոր ճյուղերին ավելի մանրամասն:

Կրթությունը: Հայ ժողովուրդը միշտ էլ առանձնահատուկ նշանակություն է տվել կրթությանը:

Խորհրդային Հայաստանում 1929 թ. սկսվեց ընդհանուր տարրական ուսուցումը, իսկ 1970 թ.՝ համընդհանուր միջնակարգ պարտադիր կրթությունը:

Այժմ Հայաստանի Հանրապետությունում գործում են շուրջ 884 նախադպրոցական հաստատություն, 1409 հանրակրթական դպրոց, 245-ից ավելի երաժշտական, արվեստի և գեղարվեստի դպրոցներ:

Նախադպրոցական և հանրակրթական հիմնարկների տեղաբաշխումը համընկնում է բնակավայրերի տեղաբաշխման, այսինքն՝ տարաբնակեցման ցանցի հետ: Ընդ որում՝ դրանք ներկայացված են բնակավայրերի մեծ մասում: Ընդհանուր օրինաչափություն է որքան բնակավայրը խոշոր է, և որքան խիտ է դրա հարակից տարածքների բնակչությունը, այնքան շատ ու բազմատեսակ են կրթական հիմնարկները:

Միջին մասնագիտական հաստատությունները կամ քոլեջները (թվով 93) տեղաբաշխված են քաղաքների մեծ մասում, մինչդեռ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները (թվով 56) հիմնականում կենտրոնացված են Երևանում: Երևանում է կենտրոնացած ուսանողների թվաքանակի 80%-ը: Համեմատաբար խոշոր բուհեր կամ մասնաճյուղեր կան մարզկենտրոններում և մի քանի այլ քաղաքներում:

ՀՀ անկախացումից հետո մի քանի տասնյակ պետական և մասնավոր բուհերի ստեղծումը նպաստեց բարձրագույն կրթության ապակենտրոնացմանը: ՀՀ բուհերից առաջնելը և խոշորագույնը Երևանի պետական համալսարանն է (ԵՊՀ):

Մեր հանրապետության համար նոր երևույթ են արտասահմանյան երկրների (ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) հետ համատեղ ստեղծված պետական համալսարանները:

Երևանի պետական համալսարանի կենտրոնական մասնաշենքը

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի գլխավոր մասնաշենքը

Հանրապետության բուհերը մասնագետներ են պատրաստում **ժամանակակից տնտեսության արտադրական և սպասարկման ոլորտների գրեթե բոլոր մասնագիտությունների գծով:**

Գիտությունը: Կրթության հետ միասին գիտությունը ոչ արտադրական ոլորտի այն ճյուղն է, որը երկրի հզորացման, միջազգային հեղինակության, բնակչության նյութական ու հոգևոր մակարդակի բարձրացման համար **ունի հիմնարար նշանակություն:** Հայաստանում գիտության՝ որպես ինքնուրույն ճյուղի հիմքերը դրվեցին առաջին հանրապետության տարիներին: Սկզբում այն սկսեց զարգանալ նոր ստեղծվող բուհերում: Հետագայում հիմնվեցին նաև գիտահետազոտական ինքնուրույն հիմնարկներ: Ավելի ուշ դրանք միավորվեցին հանրապետության նորաստեղծ **Գիտությունների ազգային ակադեմիայի (ԳԱԱ) համակարգում (1943 թ.):**

Հայաստանի անկախության նախօրյակին գիտական աշխատողների թիվը գերազանցում էր 23 հազ.-ը: Յուրաքանչյուր 1000 բնակչին բաժին ընկնող գիտնականների թվով Հայաստանն առաջնակարգ տեղ էր գրավում նախկին ԽՍՀՄ-ում: Գիտության ամենատարբեր ճյուղերի գծով գիտական մշակումներ էին իրականացնում Գիտությունների ակադեմիայի և նախարարությունների մի քանի տասնյակ գիտահետազոտական ինստիտուտներ և ավելի մեծ թվով բուհական ամբիոններ:

Անկախության առաջին տարիներին սկսված խոր տնտեսական ճգնաժամը մեծ հարված հասցրեց նաև գիտությանը: Փակվեցին մի շարք գիտական հիմնարկներ, զգալիորեն նվազեց գիտաշխատողների թիվը, խիստ կրճատվեցին պետական բյուջեից գիտությանը հատկացվող միջոցները, գիտահետազոտական ոլորտում մեծ հեռանկարներ ունեցող շատ երիտասարդներ ստիպված հեռացան հայրենիքից: Այդ ամենով հանդերձ՝ հայ գիտության մեծ ներուժի հիմնական մասը պահպանվել է:

Գիտական կազմակերպություններն ու հիմնարկները, ի տարբերություն կրթական հիմնարկների, համատարած տեղաբաշխում չունեն: Դրանք առավելապես կենտրոնացած են Երևանում: Մյուս կենտրոններից հիշարժան են Գյումրին, Վանաձորը, Աշտարակը, Բյուրականը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Գնահատե՞ք սպասարկման ոլորտի տեղը և դերը ՀՀ տնտեսության մեջ:
2. Որո՞նք են սպասարկման ոլորտի հիմնական ճյուղերը, ի՞նչ խմբերի մեջ են դրանք միավորվում:
3. Որո՞նք են սպասարկման ոլորտի զարգացումն ու տարածքային կազմակերպումը պայմանավորող հիմնական գործոնները:
4. Բնութագրե՞ք կրթության և գիտության ճյուղը: Ինչպե՞ս են դրանք տեղաբաշխված ՀՀ տարածքում:

ԴԱՍ 49. ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ, ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ ԵՎ ԱՅԼ ՃՅՈՒՂԵՐ

Մշակույթը: Հայերը աշխարհի հնագույն մշակույթ ունեցող ժողովուրդներից են: Հոգևոր ոլորտի տարբեր բնագավառներում ունեցած իր ձեռքբերումներով ու նվաճումներով (երաժշտություն, կերպարվեստ, պոեզիա, ճարտարապետություն, գիտություն) հայ ժողովուրդը նկատելի ավանդ ունի համաշխարհային մշակույթի մեջ: Այսօր էլ մշակույթի բազմաթիվ հայ գործիչներ, զարգացնելով ազգային ավանդույթները, ամրապնդում են հայ ազգային մշակույթի արժանի տեղը համաշխարհային մշակույթի տարբեր բնագավառներում:

1990-ականների կեսերից, տնտեսության աշխուժացմանն ու վերակառուցմանը զուգընթաց, վերակենդանացավ նաև մշակութային կյանքը: Հանրապետությունում ներկայումս գործում է **28 թատրոն**, որից 18-ը՝ Երևանում:

Իրենց գործունեությունն են շարունակում նաև շուրջ **104 թանգարաններ** (որից 67-ը՝ Երևանում), այդ թվում՝ Երևանի պետական պատկերասրահը, Պատմության պետական թանգարանը: Թանգարաններ կան բոլոր մարզերում: Դրանք հիմնականում երկրագիտական բնույթի են:

Ավելի համաչափ են տեղաբաշխված գործող ավելի քան **680 գրադարանները**: Հանրապետությունում խոշորագույն են համարվում Ազգային գրադարանը, ԳԱԱ-ի և ԵՊՀ-ի գրադարանները: Երևանում և հատկապես մարզերում գրադարաններից օգտվողների թիվը զգալիորեն նվազել է:

Առողջապահությունը: Աշխատողների թվով և նյութական ու ֆինանսական միջոցների, կատարվող ծախսերի ծավալով առողջապահությունը մեր երկրում սպասարկման ոլորտի խոշոր ճյուղերից է: **Այն միավորում է բազմապիսի բուժփիմնարկներ**, որոնք զբաղվում են քաղաքացիների առողջության պահպանման ու վերականգնման, հիվանդությունների կանխարգելման ու բուժման հարցերով:

Առողջապահության դերը մեծ է նաև **բնակչության վերարտադրության, ծննդաբերության սպասարկման և աշխատանքային ռեսուրսների աշխատունակության պահպանման գործում**:

Ներկայումս ՀՀ-ում հիվանդանոցային մահճակալների թիվը գերազանցում է 12 հազարը, բժիշկների թիվը շուրջ 13,4 հազար է:

Առողջապահական հիմնարկների խիտ ցանց ունի Երևանը, որտեղ 10000 բնակչին բաժին ընկնող բժիշկների և

Ալ. Սպենդիարյանի անվ. օպերայի և բալետի պետական թատրոնի շենքը

մահճակալների թիվը միջին հաշվով 3-4 անգամ գերազանցում է մարզերի համապատասխան ցուցանիշները:

Երևանը առանձնանում է ոչ միայն բժիշկների և հիվանդանոցային մահճակալների համեմատաբար լավ ապահովվածությամբ, այլև առողջապահական ծառայությունների բազմազանությամբ և սպասարկման բարձր որակով: Մի շարք հայտնի մասնագիտացված հիվանդանոցներից օգտվում են նաև ՀՀ մարզերի բնակիչներ և նույնիսկ արտասահմանցիներ:

Առևտուրը: Առևտրի զարգացման մակարդակը ցույց տվող հիմնական ցուցանիշն **ապրանքաշրջանառության, այսինքն՝ գնվող ու վաճառվող ապրանքների ծավալն է՝ արժեքային արտահայտությամբ:**

Մանրածախ (անմիջական սպառման կամ տնային տնտեսությունների համար) առևտրի ապրանքաշրջանառության շուրջ 4/5-ն իրականացվում է խանութներում և սպառողական ապրանքների շուկաներում:

Վերջին տարիներին առևտրի շրջանառության կառուցվածքում նվազել է **պարենային ապրանքների և աճել է ոչ պարենային ապրանքների բաժինը:**

Առևտուրն անհամաչափ է տեղաբաշխված ՀՀ տարածքում: Մանրածախ առևտրի ապրանքաշրջանառության շուրջ 73%-ը բաժին է ընկնում Երևանին:

Սպասարկման ոլորտի համակարգում աչքի ընկնող դեր ունի **բնակչության կենցաղային սպասարկում կոչվող ճյուղը** (կենցաղային ծառայությունների արդիական ձևերը՝ **ավտոտեխսպասարկումը, լվացքատները, քիմիական մաքրման կետերը, կենցաղային մեքենաների ու սարքերի, այդ թվում՝ հեռուստացույցների և հաշվողական տեխնիկայի սպասարկումը և այլն):**

Ժամանակակից պայմաններում սպասարկման ոլորտի և ամբողջ տնտեսության զարգացման կարևոր ցուցանիշ է **բանկային գործի և բնակչության ֆինանսավարկային սպասարկման մակարդակը: Մեր երկրում բանկային գործի գլխավոր կազմակերպիչը ՀՀ Կենտրոնական պետական բանկն է:** Դրան զուգահեռ գործում են մի քանի տասնյակ ոչ պետական (առևտրական կամ ճյուղային) բանկեր, այդ թվում՝ նաև **աշխարհում հայտնի մի քանի բանկերի բաժանմունքներ:** Դրանք, հիմնականում կենտրոնացած

ՀՀ Կենտրոնական բանկը

լինելով Երևանում, իրենց մասնաճյուղերն են ստեղծել հանրապետության բոլոր մարզերում և տասնյակ քաղաքներում: **Պետական մակարդակով ծրագրված է Դիլիջան քաղաքը վերածել բանկային կենտրոնի:**

Սպասարկման ոլորտի արագ զարգացող ճյուղերից են **կապն ու տեղեկատվությունը**: Վերջին տասնամյակներին «համակարգչային հեղափոխության» շնորհիվ **տեղեկատվությունը ձեռք է բերել ապրանքի բոլոր հատկանիշները, սկսել է գնվել ու վաճառվել**:

Տեղեկատվական հատվածի զարգացման շնորհիվ մարդկությունն այժմ ապրում է **տեղեկատվական քաղաքակրթության պայմաններում**: Մեր հանրապետությունը բացառություն չի կազմում: Ինչպես ամբողջ աշխարհում, մեզանում նույնպես կտրուկ աճում է **համակարգիչներից, ինչպես նաև համացանցից** (ինտերնետ) օգտվող մարդկանց թիվը:

Ներկայումս տեղեկատվության հաղորդումն ու փոխանակումն ապահովող ճյուղը՝ **կապը**, դարձել է **ՀՀ ամբողջ տնտեսությանը սպասարկող հատուկ կարևորության** ճյուղ: Այժմ կապի ծառայության մակարդակը, այդ ծառայությունն իրականացնող հիմնարկների թիվը երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման կարևոր չափանիշ են: Կապի բաժանմունքները և կազմակերպությունները, հեռախոսային կայանները տեղաբաշխված են ՀՀ ամբողջ տարածքում: Վերջին տասնամյակում զգալիորեն պակասել է հիմնական հեռախոսային ապարատների քանակը: Դրա փոխարեն տասնյակ անգամներով ավելացել է բջջային կապի բաժանորդների և համացանցից օգտվողների թիվը:

ՀՀ-ում տարեցտարի ավելանում է նաև պարբերական տպագրական և էլեկտրոնային մամուլի (թերթերի, ամսագրերի) տեսականին և տպաքանակը, հեռուստակայանների թվաքանակը:

Կապի և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների նորագույն տեսակներն ու նորամուծությունները զարգանում են նախ մայրաքաղաք Երևանում, ապա օրինաչափորեն հասնում են Հայաստանի Հանրապետության մնացած մարզերն ու բնակավայրերը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բնութագրե՛ք ՀՀ սպասարկման ոլորտի մշակույթի ճյուղը:
2. Բնութագրե՛ք ՀՀ սպասարկման ոլորտի առողջապահության ճյուղը:
3. Որո՞նք են առևտրի և կենցաղային սպասարկման զարգացման միտումները:
4. Գնահատե՛ք ՀՀ-ում կապի ու տեղեկատվության նորագույն տեսակների ու միջոցների ներկա վիճակը և զարգացման մակարդակը:
5. Որո՞նք են սպասարկման ոլորտի տարբեր ճյուղերի տեղաբաշխման առանձնահատկությունները:

ԴԱՍ 50. ԶՐՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զբոսաշրջությունը համաշխարհային տնտեսության արագ զարգացող ճյուղերից է:

Մեր հանրապետությունում նույնպես զբոսաշրջությունը հայտարարված է տնտեսության առաջնահերթ նշանակության ճյուղ և զարգանում է բարձր տեմպերով:

Զբոսաշրջությունը տնտեսության այն ճյուղն է, որն ապահովում է բնակչության հանգստի կազմակերպումը, աշխատանքից ազատ ժամանակի արդյունավետ օգտագործումը, մարդկանց ուժերի և առողջության վերականգնումը:

Զբոսաշրջությունը պետական մակարդակով Հայաստանում սկսել է զարգանալ խորհրդային տարիներին: Անկախացման նախօրյակին հանրապետությունում գործում էին 110 առողջարանային և հանգստի տներ, զբոսաշրջային (տուրիստական) 30 հանգրվաններ: Արտասահմանյան զբոսաշրջիկների թիվը 1987 թ. հասավ շուրջ 100 հազ., դրան գումարած 300 հազ. զբոսաշրջիկ ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններից:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության առաջին տարիներին արտասահմանյան զբոսաշրջիկների թիվը կտրուկ նվազեց: Ճյուղի վերելքն սկսվեց տնտեսության վերականգնման հետ մեկտեղ: Կատարվեցին մեծածավալ, այդ թվում՝ արտասահմանյան կապիտալ ներդրումներ: Վերակառուցվեցին նախկին խոշոր հյուրանոցները, կառուցվեցին նոր, արդիական հյուրանոցներ ու զբոսաշրջային հանգրվաններ: Ստեղծվեցին ոչ պետական զբոսաշրջային կազմակերպություններ:

Ճյուղի զարգացմանը նպաստեց զբոսաշրջային ծառայությունների մակարդակի բարձրացումը, ժամանակակից ավտոմայրուղիների կառուցումը, զբոսաշրջության համար մասնագետ կադրերի պատրաստումը: Դրանց շնորհիվ ՀՀ այցելած զբոսաշրջիկների թիվը տարեցտարի ավելանում է:

2019 թ. ՀՀ այցելել է մոտ 1,9 մլն. զբոսաշրջիկ: Նրանց մեծ մասը սփյուռքահայերն են, որոնք այցելում են Ռուսաստանից, ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից, Իրանից և այլ հայաշատ երկրներից:

Ավելանում է նաև Հայաստանից տարբեր երկրներ մեկնող զբոսաշրջիկների թիվը: Միայն 2019 թ. ՀՀ-ից այլ երկրներ է այցելել ավելի քան

1,8 մլն. զբոսաշրջիկ: Նրանց մեծ մասը մեկնում է հանգստի և ժամանցի նպատակով: ՀՀ-ն զբոսաշրջային կապերի մեջ է աշխարհի ավելի քան 90 երկրների հետ:

Բացի միջազգային զբոսաշրջությունից, Հայաստանի Հանրապետությունում մեծ չափերի է հասնում նաև ներքին զբոսաշրջությունը, երբ ՀՀ քաղաքացիներն իրենց հանգիստը կազմակերպում են հանրապետության ներսում՝ զբոսաշրջության և հանգստի տարբեր կենտրոններում:

Բնակչությունն իր հանգիստը կազմակերպում է կարճ ժամանակահատվածում՝ 1-2 օրվա ընթացքում (որպես կանոն՝ շաբաթ և կիրակի օրերին), կամ էլ համեմատաբար երկար ժամանակահատվածում՝ 2-3 շաբաթվա ընթացքում:

Կարճաժամկետ և երկարաժամկետ հանգստի տարածքային կազմակերպման բնույթը տարբեր է:

Կարճաժամկետ հանգստի կենտրոնները և վայրերը սովորաբար գտնվում են Երևանից և այլ քաղաքային կենտրոններից մինչև 1-2-ժամյա տրանսպորտային մատչելիության սահմաններում: Դրանք են **Սևանա լճի հյուսիսարևմտյան ափերը, Ծաղկաձորը, Գառնի-Գեղարդի հանգստի գոտին, Երևանի շուրջը ստեղծված ամառանոցները և այլն:**

Ի տարբերություն կարճաժամկետ հանգստի՝ **երկարաժամկետ հանգստի տարածքային կազմակերպումն ընդգրկում է նաև Երևանից և այլ խոշոր քաղաքային կենտրոններից ավելի հեռու վայրեր (Ջերմուկ, Դիլիջան, Ստեփանավան, Հանքավան, Սևանա լճի արևելյան և հարավային ափեր, Վանաձոր, Գորիս և այլն):**

ՀՀ բնական պայմանները բարենպաստ նախադրյալներ են ստեղծում զբոսաշրջության զարգացման համար: Դրանք են լեռնային մաքուր օդը, գեղեցիկ անտառային և ալպյան մարգագետնային լանդշաֆտները, խորը կիրճերը, լճերն ու ջրամբարները, սառնորակ աղբյուրները և հանքային ջրերը, քարանձավները և այլ բնական հուշարձաններ:

Մեծաթիվ զբոսաշրջիկների ձգում են Հայաստանի ներկա տարածքում պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում կառուցված և մասամբ կամ ամբողջովին պահպանված բազմաթիվ պատմական, ճարտարապետական ու մշակութային հուշարձաններ՝ տաճարներ

Ժամանակակից հյուրանոց Երևանում

Գառնիի հեթանոսական տաճարը

րը, վանքային համալիրները, եկեղեցիները, ամրոցները, բերդերը, հնագույն բնակատեղիները:

«Հ ողջ տարածքով ցրված այդ տեսարժան վայրերը զբոսաշրջիկներին **լիարժեք պատկերացում են տալիս Հայաստանի գեղեցիկ ու բազմազան բնության և հարուստ ու ինքնատիպ մշակույթի մասին:**

Ինչպես գիտեք, մեր հայրենիքում պահպանվել են կրոնական և պատմաճարտարապետական բազմաթիվ կոթողներ և հուշարձաններ, որոնք վկայում են մեր հայրենիքի հնագույն քաղաքակրթությունների և քրիստոնեական հարուստ ժառանգության մասին:

Նշեք զբոսաշրջության համար հեղաքրքիր պատմաճարտարապետական հուշարձանները և կոթողները:

Հայաստանի Հանրապետությունում զարգանում են **զբոսաշրջության տարբեր տեսակներ (ենթաճյուղեր):** Այսպես՝ հանքային բուժիչ ջրերը, մաքուր լեռնային օդը, անտառային լանդշաֆտները, Սևանի լողափերը նպաստավոր են **բուժիչ (առողջարար) զբոսաշրջության** զարգացման համար (Ջերմուկ, Դիլիջան, Հանքավան, Արզնի և այլն):

«Հ-ում զարգանում է նաև **էկոլոգիական զբոսաշրջությունը:** Դրա համար գլխավոր օբյեկտներ են ծառայում ազգային պարկերը, արգելոցները, բնության տարբեր հուշարձանները՝ ջրվեժները (Շաքիի, Թռչկանի), քարանձավները (Մոզրովի), քարե բուրգերը (Գորիս), բուսական բացառիկ համակեցությունները, բազալտի «Քարերի սիմֆոնիան» (Գառնի) և այլն: **Էկոլոգիական զբոսաշրջությունը նպաստում է երիտասարդների, հատկապես դպրոցականների բնապահպանական գիտելիքների հարստացմանը:**

Դեռևս խորհրդային տարիներից **Ծաղկաձորը և Մարմարիկ գետի հովիտը** հայտնի են մարզական կառույցներով, հանգստյան տներով, դպրոցական ճամբարներով, որոնք դեպի իրենց են ձգում ամառային և ձմեռային մարզաձևերի հազարավոր սիրահարների:

Վերջին տարիներին, հաշվի առնելով Ծաղկաձորի՝ հանգստի և հատկապես ձմեռային սպորտի **համահայկական գլխավոր կենտրոնի** բարե-

«Տաթևեր» ճոպանուղին Այունիքում

նպաստ տրանսպորտային դիրքը, գեղեցիկ անտառային լանդշաֆտների առկայությունը, այստեղ մեծ ներդրումներ կատարվեցին: Կառուցվեցին ժամանակակից պահանջներին համապատասխանող նոր հյուրանոցային համալիրներ, հանգստյան տներ, մարզահրապարակներ, նոր ճոպանուղիներ և լեռնադահուկային վազքուղիներ: Դրանք հիմք են տալիս պնդելու, որ **Ծաղկաձորն աստիճանաբար**

դառնում է միջազգային նշանակության գրոսաշրջության կենտրոն, որտեղ նախատեսվում է անցկացնել լեռնադահուկային և այլ մարզաձևերի նաև միջազգային մրցումներ:

Ջրոսաշրջության զարգացման համար բարենպաստ նախադրյալներ կան նաև Սյունիքի, Լոռու, Տավուշի, Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի մարզերում: Այդ նախադրյալների ճիշտ օգտագործումը լրացուցիչ խթան կլինի նոր ճանապարհների կառուցման, սպասարկման ոլորտի զարգացման, նոր աշխատատեղերի ստեղծման, բոլոր մարզերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար: Այդ ուղղությամբ Սյունիքի մարզում կատարվել են առաջին քայլերը, կառուցվել է դեպի Տաթևի վանական համալիրը տանող՝ աշխարհում ամենաերկարը համարվող «Տաթևեր» ճոպանուղին:

Նոր հյուրանոցային համալիրների կառուցումը և այլ ծառայությունների ստեղծումը Դիլիջան և Ջերմուկ քաղաքներում մեծացնում է դրանց գրոսաշրջային նշանակությունը:

Չնայած ՀՀ ամբողջ տարածքում առկա գրոսաշրջային հսկայական ռեսուրսներին՝ մայրաքաղաք Երևանը շարունակում է մնալ ՀՀ գլխավոր գրոսաշրջային կենտրոնը:

Հայաստանի Հանրապետությունում գրոսաշրջության զարգացման արդի տեմպերը և առկա ծրագրերը ցույց են տալիս, որ այն կդառնա տնտեսության առաջատար ու եկամտաբեր ճյուղերից մեկը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ գործոններ են նպաստում միջազգային գրոսաշրջության զարգացմանը Հայաստանի Հանրապետությունում:
2. Որո՞նք են ՀՀ ներքին գրոսաշրջության զարգացման և տարածքային կազմակերպման բնորոշ գծերը:
3. Որո՞նք են Հայաստանի Հանրապետության գրոսաշրջության գլխավոր կենտրոնները և շրջանները:
4. Նշե՞ք ՀՀ-ում զարգացող գրոսաշրջության գլխավոր ենթաճյուղերը և դրանց կենտրոնները:

ԴԱՍ 51. ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԲԱԺՆԻ ԿՐԿՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

1. Նշե՞ք ՀՀ ժամանակակից տնտեսության կառուցվածքի բնորոշ գծերն ու գլխավոր բաղադրիչները (ոլորտները):
2. Թվարկե՞ք տնտեսությունը և նրա ճյուղերը բնութագրելու համար օգտագործվող տնտեսական ցուցանիշները և տվե՞ք դրանց համեմատական վերլուծությունը:

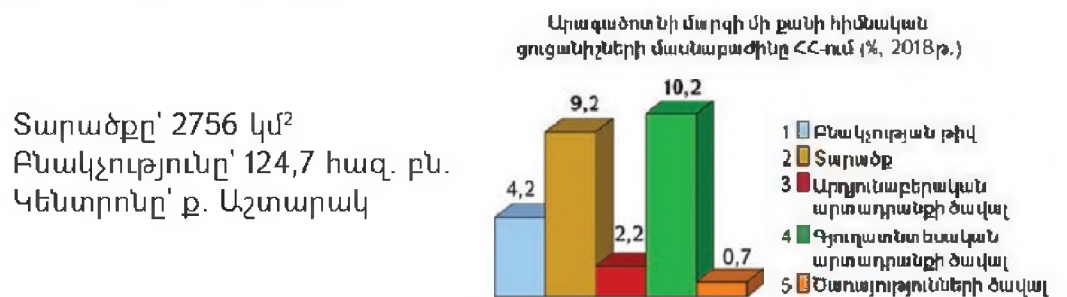
3. Համեմատե՞ք խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանների Հայաստանի արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքները: Նշե՞ք գլխավոր ճյուղերը:
4. Որո՞նք են անցումային տարիներին արդյունաբերության անկման պատճառները:
5. Ինչպիսի՞ք են էլեկտրաէներգիայի զարգացման նախադրյալները ՀՀ-ում: Քարտեզի վրա ցո՞ւյց տվե՞ք ՀՀ գլխավոր էլեկտրակայանները՝ նշելով դրանց տիպերը:
6. Ինչպիսի՞ք են ՀՀ-ում մետալուրգիայի զարգացման բնական նախադրյալները և տնտեսական պայմանները: Թվարկե՞ք գլխավոր ճյուղերը, և քարտեզի վրա ցո՞ւյց տվե՞ք գլխավոր կենտրոնները:
7. Թվարկե՞ք և բնութագրե՞ք ՀՀ քիմիական արտադրական համալիրները և գլխավոր կենտրոնները:
8. Բնութագրե՞ք և գնահատե՞ք մեքենաշինության դերն ու ճյուղային կառուցվածքը խորհրդային տարիներին և ներկայումս:
9. Ինչպիսի՞ն է ՀՀ թեթև արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը: Ի՞նչ գործոններ են ազդել դրա ձևավորման վրա:
10. Որո՞նք են արդյունաբերության նորագույն ճյուղերը: Գնահատե՞ք դրանց զարգացման նախադրյալներն ու հեռանկարները ՀՀ-ում:
11. ՀՀ ներկայիս անկախ զարգացման պայմաններում ինչո՞ւ է անհրաժեշտ արդյունաբերության կառուցվածքային բարեփոխումներ կատարել:
12. Որո՞նք են ՀՀ արդյունաբերական համալիրի հետագա զարգացման գլխավոր ուղղություններն ու նախադրյալները:
13. Տվե՞ք ՀՀ գյուղատնտեսության և հողային ֆոնդի ընդհանուր բնութագիրը:
14. Բնութագրե՞ք ՀՀ գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքը և յուրաքանչյուր ճյուղի տեղաբաշխումը պայմանավորող գործոնները:
15. Որո՞նք են ՀՀ ագրոարդյունաբերական համալիրի գլխավոր առանձնահատկությունները:
16. Բնութագրե՞ք և գնահատե՞ք ՀՀ տրանսպորտային-աշխարհագրական դիրքը:
17. Որո՞նք են ՀՀ տրանսպորտային ցանցի ձևավորման նախադրյալները և բնորոշ գծերը:
18. Որո՞նք են սպասարկման ոլորտի զարգացումն ու տարածքային կազմակերպումը պայմանավորող գլխավոր գործոնները:
19. Որո՞նք են մշակույթի, առողջապահության, առևտրի, սպասարկման ոլորտի մյուս ճյուղերի աշխարհագրական առանձնահատկությունները:
20. Ինչո՞ւ է զբոսաշրջությունը համարվում ՀՀ տնտեսության զարգացման գերակա ճյուղ: Համեմատե՞ք արդյունաբերության հետ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՄԱՐԶԵՐԸ

Դասընթացը մենք սկսեցինք՝ ծանոթանալով մեր երկրի վարչատարածքային կառուցվածքին: Տեսանք, որ այն բաղկացած է 10 վարչական մարզից և ավելի քան 915 քաղաքային ու գյուղական համայնքներից: Այնուհետև ուսումնասիրեցինք Հայաստանի Հանրապետության բնական պայմաններն ու հարստությունները, դրանց օգտագործման ու պահպանության վիճակը, բնակչության և տնտեսության կառուցվածքն ու տեղաբաշխման առանձնահատկությունները: Իմացանք, որ ՀՀ-ի թե՛ բնությունը, թե՛ բնակչությունը և թե՛ տնտեսությունն առանձնանում են իրենց բազմազանությամբ ու տարածքային մեծ տարբերություններով:

ՀՀ տարածքային հիմնական միավորները՝ մարզերը, առանձնանում են աշխարհագրական դիրքի, բնական պայմանների, բնակչության և տնտեսության ինքնատիպ գծերով և սերտ փոխկապակցվածությամբ: Ներկայացնենք Հայաստանի Հանրապետության 10 վարչական մարզերից յուրաքանչյուրի համալիր աշխարհագրական պատկերը:

ԴԱՍ 52. ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ՄԱՐԶ

Սահմանները, աշխարհագրական դիրքը: Արագածոտնը ՀՀ մարզերի շարքում տարածքի մեծությամբ միջին տեղ է գրավում, իսկ բնակչության թվով գերազանցում է միայն Վայոց ձորի և Տավուշի մարզերին: Այն կազմավորվել է Աշտարակի, Ապարանի, Թալինի և Արագածի նախկին վարչական շրջանների միավորումից:

Արագածոտնի մարզն իր անունը ժառանգել է պատմական Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գավառի անունից:

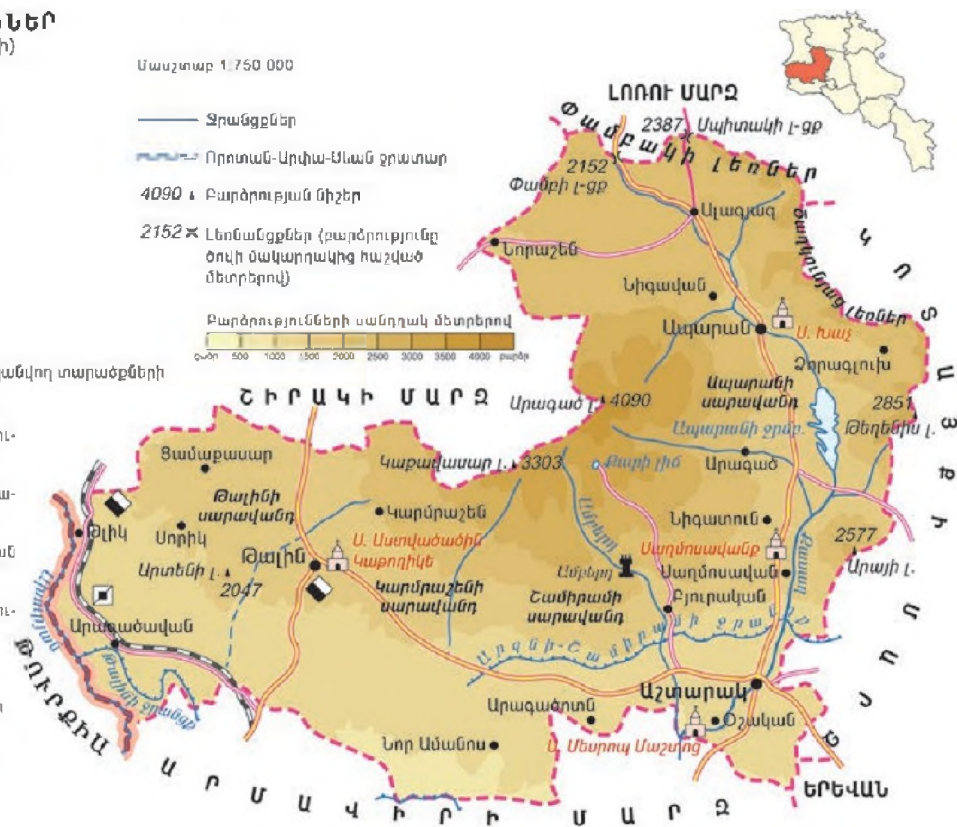
Մարզի աշխարհագրական դիրքի կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ գտնվում է մայրաքաղաք Երևանի և Արագած լեռնագագաթի միջև:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ (ԳԳ մարզերի քարտեզների)

- Բնակավայրեր
- ԵՐԵՎԱՆ** Մայրաքաղաք
- Աշտարակ** Մարզկենտրոն
- Ապարան** Բաղաք
- Օշական** Գյուղ
- Սահմաններ**
- Պետական
 - Մարզերի
 - Հատուկ պահպանվող տարածքների
- Հաղորդակցության ուղիներ**
- Միջպետական նշանակության ճանապարհներ
 - Հանրապետական նշանակության ճանապարհներ
 - Տեղական նշանակության ճանապարհներ
 - Ավտոճանապարհային թունելներ
 - Երկաթուղիներ
 - Երկաթուղային թունելներ
 - Վանքեր և եկեղեցիներ
 - Խաչքարեր
 - Բերդեր և ամրոցներ

Մասշտաբ 1:750 000

- Ջրանցքներ
- Որոտան-Արփա-Սևան ջրատար
- 4090 մ բարձրության միջեր
- 2152 x Լեռնանցքներ (բարձրությունը ծովի մակարդակից հաշված մետրերով)

Կիսաօղակաձև գոտևորելով Արագած լեռնազանգվածը՝ մարզի տարածքն արևմուտքում ձգվում է մինչև Թուրքիայի հետ պետական սահմանը:

Քարտեզով որոշեք, թե Արագածոտնի մարզը ՀՀ որ մարզերին է սահմանակից: Պարզե՞ք, թե այդ սահմաններն ինչ բնական օբյեկտներով են անցնում:

Արագածոտնի տարածքով անցնում են **համապետական (միջպետական) նշանակության 3 ավտոճանապարհ՝** Երևան-Աշտարակ-Թալին-Գյումրի, Երևան-Աշտարակ-Ապարան-Սպիտակ և Երևան-Արմավիր-Քարակերտ-Գյումրի: Մարզի տարածքը հատում է նաև ՀՀ գլխավոր երկաթուղին, բայց միայն ծայր արևմտյան հատվածով, ուստի մարզի տնտեսական զարգացման վրա էական ազդեցություն չի թողնում:

Բնական պայմանները և ռեսուրսները: Արագածոտնի մարզը զբաղեցնում է Արարատյան դաշտից մինչև Արագածի լեռնագագաթ՝ 950-ից մինչև 4090 մ բացարձակ բարձրությունների միջև ընկած տարածքը:

Մարզի մակերևույթի մեծ մասը ծածկված է տարբեր տիպի ու բնույթի երիտասարդ հրաբխային լավաներով: Այստեղ են գտնվում **Թալինի, Կարմրաշենի, Շամիրամի, Ապարանի սարավանդները**, որոնց մակերևույթին բնորոշ են խարամային կոները, տուֆային դաշտերը, քարակարկառները:

Բազմաթիվ են լավային ծածկույթների տակից բխող սառնորակ աղբյուրները, որոնցից սնվում են գետակները: Մարզի ջրային հիմնական զարկերակը **Քասաղ գետն է՝** Գեղարոտ և Ամբերդ գլխավոր վտակներով: Քասաղի վրա կառուցվել է **Ապարանի ջրամբարը:**

Հայտնի է **Մաստարայի սելավային գետակը**, որը, հաճախ վարարելով, մեծ վնաս է հասցնում ցանքատարածություններին:

Արագածի մերձգագաթային սարավանդի վրա գտնվում է **Քարի լիճը:** Տարածքի մակերևույթի բացարձակ բարձրությունների մեծ տատանումների շնորհիվ մարզի **կլիման նույնպես բազմազան է:** Մեծ են ցածրադիր և բարձրադիր մասերի կլիմայական պայմանների տարբերությունները: Եթե տարվա ամենատաք ամսվա՝ հուլիսի միջին ջերմաստիճանը լեռան ստորոտում լինում է $+24^{\circ}$ -ից ոչ պակաս, ապա բարձրլեռնային գոտում չի անցնում $+6^{\circ}$ -ից:

Նույն օրինաչափությամբ էլ լանջերն ի վեր փոխվում է մթնոլորտային տեղումների քանակը՝ 400-ից մինչև 1000 մմ:

Մարզի տարածքի մեծ մասը զբաղեցնում են **չոր լեռնատափաստանային և լեռնատափաստանային լանդշաֆտները**, որտեղ տարածված են **շագանակագույն հողերն ու սևահողերը:**

Արագածոտնի բարձրլեռնային մասերում, լեռնամարգագետնային հողերի վրա տարածվում են **մերձալպյան և ալպյան մարգագետիններ**, որոնք հաճախ ընդմիջվում են քարակարկառներով ու լերկ ժայռերով: Որոշ վայրերում հանդիպում են կաղնու ոչ ընդարձակ անտառակներ:

Մարզի տարածքում օգտակար հանածոները բազմազան չեն, բայց պաշարները մեծ են: Դրանք հիմնականում հրաբխածին ապարատեսակներն են. բազմազույն **տուֆերը (Աշտարակ, Բյուրական), պեռլիտը (Արագածավան), բազալտը, հրաբխային խարամը**, որոնք իրենց գոյությամբ պարտական են Արագած լեռան հրաբխային ժայթքումներին և ծառայում են որպես որակյալ շինանյութ:

Մարզը հարուստ է նաև բարձրորակ խմելու ջրի պաշարներով:

Արագածոտնը ՀՀ-ում առանձնանում է զբոսաշրջային-ռեկրեացիոն ռեսուրսներով: Այստեղ շատ են ոչ միայն բնական, այլև **պատմական ու ճարտարապետական հուշարձանները:** Մարզկենտրոնի հարևանությամբ գտնվող **Օշական գյուղում է գտնվում հայ գրերի ստեղծող սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի շիրիմ-դամբարանը** և վրան կառուցված եկեղեցին (V դ.):

Քարի լիճը Արագածի մերձգագաթային սարավանդի վրա

Ամբերդ

Հայտնի են նաև **Ամբերդի ամրոցը** (X-XIII դդ.), **Աշտարակի կամուրջը** (XVII դ.), **Թալինի քարավանատունը** (XIII-XIV դդ.), **Սաղմոսավանքը** (XIII դ.):

Արագածոտնի մարզում է գտնվում **Բյուրականի նշանավոր աստղադիտարանը**:

Հանգստի և ժամանցի կազմակերպման լայն հնարավորություններ կան Քասաղի ձորի Աշտարակի հատվածում:

Բնակչությունը և բնակավայրերը: Արագածոտնի մարզի տարածքը Հայաստանի ամենավաղ բնակեցված շրջաններից է:

Բնակչության տարաբնակեցման ներկայիս պատկերը հիմնականում ձևավորվել է վերջին հարյուրամյակի ընթացքում, երբ նախկինում եղած բնակավայրերի կողքին նոր յուրացված հողերի շրջաններում ստեղծվեցին մի շարք նոր բնակավայրեր:

Արագածոտնը ՀՀ ամենագյուղաբնակ մարզն է: Բնակչության շուրջ 78%-ն ապրում է գյուղերում: Բնակավայրերի և բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կենտրոնացած է 900-1500 մ բացարձակ բարձրությունների համեմատաբար հարթ ու մեղմաթեք տարածքներում, թեև մարզի հյուսիսային մասում կան զգալի թվով բարձրլեռնային գյուղեր, որոնք իրենց մեծությամբ մի քանի անգամ զիջում են ցածրադիր գոտու գյուղերին:

Արագածոտնում են հիմնականում կենտրոնացած Հայաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնություններից **եզդիները**: Նրանք բնակվում են ինչպես խառը՝ հայերի հետ միասին, այնպես էլ առանձին, մեծամասամբ՝ բարձրլեռնային գյուղերում: Եզդիաբնակ գյուղերի բնակչության հիմնական զբաղմունքն արտադրական անասնապահությունն է:

Մարզի 3 հազ.-ից ավելի բնակիչ ունեցող գյուղերն են Օշականը, Բյուրականը, Ոսկեվազը, Արտենին:

Մարզի ամենամեծ բնակավայրը **մարզկենտրոն Աշտարակ քաղաքն է (17 հազ. մարդ): Այն ՀՀ գեղատեսիլ բնակավայրերից է:** Տարածվում է Արագած լեռան հարավային ստորոտին, Քասաղ գետի կիրճի երկու ափերին, ծովի մակարդակից ավելի քան 1100 մ բարձրության վրա:

Քաղաքն ունի բարենպաստ աշխարհագրական դիրք. գտնվում է մայրաքաղաքից ընդամենը 20 կմ հեռավորության վրա՝ **Երևան-Գյումրի և Երևան-Ապիտակ-Վանաձոր** ավտոճանապարհների խաչմերուկում:

Աշտարակը, 1960-ական թվականներից սկսած, զարգացել է որպես Երևանի **արբանյակ քաղաք:** Մարզային կենտրոն դառնալուց հետո (1995 թ.) կատարում է նաև մարզի ընդարձակ տարածքի **վարչական, տնտեսական, կրթամշակութային կազմակերպիչ կենտրոնի գործառույթ:**

Մարզի քաղաքներից են նաև **Ապարանը և Թալինը:**

Տնտեսությունը: Արագածոտնի տնտեսության զարգացման վրա ազդող գործոններից հարկ է առանձնացնել հատկապես երկուսը՝ **բնական պայմանների բազմազանությունը՝** կաաված վերընթաց լանդշաֆտային գոտիականության հետ, և **մայրաքաղաքին մոտ լինելը:**

Մարզի տնտեսության առաջատար ճյուղը **գյուղատնտեսությունն է:** Գյուղատնտեսական նշանակության հողերը զբաղեցնում են 218,2 հազ. հա (մարզի տարածքի շուրջ 80%-ը), որից վարելահողերը՝ 54 հազ. հա:

Գյուղատնտեսությունը վերընթաց տարբեր բնական գոտիներում մասնագիտացման տարբեր ուղղություններ ունի: Ստորին գոտուն բնորոշ են **խաղողագործությունն ու այգեգործությունը**, միջին գոտուն՝ **հացահատիկային տնտեսությունը և անասնապահությունը**, իսկ վերին գոտուն՝ **արոտային անասնապահությունը:**

Ոռոգովի հողագործությունն այստեղ լայն տարածում գտավ վերջին տասնամյակների ընթացքում, երբ կառուցվեցին **Արզնի-Շամիրամի և Թալինի** ջրանցքները, ինչպես նաև **Ապարանի** ջրամբարը:

Արհեստական ոռոգումը և քարամաքրումը հնարավորություն տվեցին բարձրության ստորին և միջին գոտիներում յուրացնել նախկինում անմշակ հազարավոր հեկտար հողատարածություններ (դռեր)՝ վերածելով դրանք այգիների և հացահատիկի, կերային մշակաբույսերի ու բանջարեղենի դաշտերի:

Վերին գոտու գյուղատնտեսության գլխավոր ուղղությունը՝ արոտային անասնապահությունը, զարգանում է **ալպյան և մերձալպյան հարուստ մարգագետինների բազայի վրա:** Ամռան ամիսներին անասունների հոտերի հետ այստեղ է բարձրանում նաև ցածրադիր գոտիների բնակչության մի մասը:

Արագածոտնի մարզի արդյունաբերությունը զարգանում է տեղում արտադրվող գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման, ինչպես նաև շինանյութերի հանքավայրերի շահագործման հիման վրա: Ամենազարգացած ճյուղը **սննդի արդյունաբերությունն է**, որը թողարկում է տարբեր

տեսակի գինիներ (Աշտարակ), կաթնամթերք (Աշտարակ, Ապարան, Թալին) և այլ արտադրատեսակներ: Թալինում է գտնվում թանկարժեք իրերի արտադրության գործարանը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

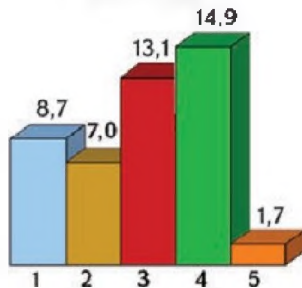
1. Քարտեզի օգնությամբ վերլուծեք Արագածոտնի մարզի աշխարհագրական դիրքի առանձնահատկությունները:
2. Բնութագրեք և գնահատեք Արագածոտնի մարզի զարգացման բնական նախադրյալները:
3. Ինչպիսին է Արագածոտնի մարզի տարաբնակեցման արդի պատկերը, և ինչպես է այն ձևավորվել:
4. Որո՞նք են Արագածոտնի մարզի տնտեսության բնորոշ գծերը:
5. Բացատրեք Արագածոտնի մարզի գյուղատնտեսության մասնագիտացման ներքին տարբերությունները:

ԴԱՍ 53. ԱՐԱՐԱՏԻ ՄԱՐԶ: ԱՐՄՎԻՐԻ ՄԱՐԶ

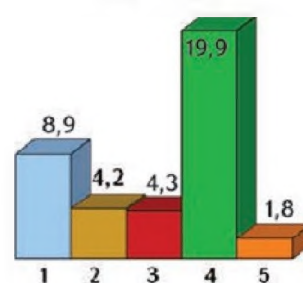
Արարատի մարզ
Տարածքը՝ 2090 կմ²
Բնակչությունը՝ 256,5 հազ. բնակիչ
Կենտրոնը՝ ք. Արտաշատ

Արմավիրի մարզ
Տարածքը՝ 1242 կմ²
Բնակչությունը՝ 263,9 հազ. բնակիչ
Կենտրոնը՝ ք. Արմավիր

Արարատի մարզի մի քանի հիմնական ցուցանիշների մասնաբաժինը ՀՀ-ում (% 2018թ.)

Արմավիրի մարզի մի քանի հիմնական ցուցանիշների մասնաբաժինը ՀՀ-ում (% 2018թ.)

Արարատյան գոգավորությունում գտնվող Արարատը և Արմավիրը տարածքով ամենափոքր, բայց առավել խիտ բնակեցված մարզերն են: Դրանց համար զարգացման բարենպաստ գործոններ են մերձերևանյան և տրանսպորտային բարենպաստ աշխարհագրական դիրքը, տարածքի հարթ մակերևույթը, բերրի հողերը և ջերմության առատությունը, ոռոգման հնարավորությունները, ազատ աշխատանքային ռեսուրսների առկայությունը, ինչպես նաև ճանապարհների և բնակավայրերի խիտ ցանցը: Ընդհանուր է նաև գյուղատնտեսության մասնագիտացումը (բանջարաբուստանային, խաղողագործական և պտղաբուծական ուղղվածու-

թյան բուսաբուծություն), որը հիմք է ծառայում պահածոների և գինու-կոնյակի արտադրության զարգացման համար:

Տարածքը, սահմանները, աշխարհագրական դիրքը: Վերը նշված ընդհանրություններից բացի, մարզերից յուրաքանչյուրն ունի նաև աշխարհագրական դիրքի, բնական պայմանների, բնակչության և տնտեսության որոշակի յուրահատկություններ:

Արմավիրի մարզը կազմավորվել է Էջմիածնի, Արմավիրի և Բաղրամյանի, իսկ Արարատի մարզը՝ Մասիսի, Արտաշատի և Արարատի նախկին վարչական շրջանների միավորումից:

Արարատի և Արմավիրի մարզերի տարածքները կազմել են պատմական Հայաստանի **Այրարատ նահանգի** մի մասը:

Երկու մարզերի համար կարևոր հանգամանք է Երևանին անմիջական հարևանությունը: Սրանք տարանցիկ տրանսպորտային-աշխարհագրական դիրք են գրավում ՀՀ-ի հյուսիսային և հարավարևելյան մարզերի միջև ավտոմոբիլային և երկաթուղային հաղորդակցության համար:

Քարտեզի վրա ցույց տվեք սահմանակից մարզերը և երկրները:

Արմավիրի մարզի **Մարգարա գյուղի մոտ՝ Արաքս գետի վրա** կառուցված ավտոճանապարհային կամուրջը ՀՀ-ն կապում է Թուրքիայի հետ:

Բնական պայմանները և ռեսուրսները: Երկու մարզերի տարածքների մեծ մասը հարթավայրային է և գտնվում է 800-1000 մ բարձրություններում: **Արարատի մարզի** լեռնային մասը զբաղեցնում են Գեղամա լեռների լանջերը և Ուրծի, Դահնակի ու Երանոսի միջին բարձրության լեռները: Վերջիններիս նախալեռներում՝ չորային կլիմայի պայմաններում, հիմնականում ջրամերժ ապարների վրա գոյացել է **ռելիեֆի՝ ձեզ հայտնի յուրահատուկ տիպ՝ վատահողեր (բեդլանդներ):** Այստեղ մակերևույթը խիստ

մասնատված է, հողաբուսական ծածկույթից համարյա զուրկ: **Վատահողերը հողագործության համար պիտանի տարածքներ չեն:**

Արարատի մարզում՝ Արաքսի Ագատ ու Վեդի վտակների վերին հոսանքի շրջանում, առանձին կղզյակներով պահպանվում է **անտառը, որը հիմնել է հայոց Խոսրով Կոտակ թագավորը IV դարում:** Այդտեղ մեր օրերում կազմակերպվել է Խոսրովի պետական արգելոցը:

Երկու մարզերի տարածքում է ձևավորվել Արարատյան արտեզյան ավազանը, որտեղ գտնվում է ստորերկրյա ջրերի պաշարների զգալի մասը:

Արմավիրի մարզի կլիման, հետևապես և հողաբուսական ծածկը գրեթե նույնությամբ կրկնում են Արարատի մարզի հարթավայրային մասի կլիման և հողաբուսական ծածկը: Կլիման խիստ ցամաքային է: Մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը չի գերազանցում 300 մմ: Ամառը շոգ է, տևական (4-5 ամիս): Հաճախ ջերմաստիճանը բարձրանում է մինչև $+40^{\circ}+42^{\circ}$: Գարունը կարճատև է:

Մարզերի հարթավայրային մասի **բնական կիսաանապատային լանդշաֆտները** խիստ փոփոխված են: Ներկայումս տիրապետում են **մարդածին լանդշաֆտները:** Բնական հողածածկը, որը **հումուսով աղքատ գորշահողերն են,** հազարամյակների ընթացքում ոռոգովի հողագործության պայմաններում վերածվել է **կուլտուր-ոռոգելի հողերի:** Հարթության ցածրադիր մասերում գոյացել են ճահճուտներ: Կան նաև աղուտներ:

Երկու մարզերն այնքան էլ հարուստ չեն օգտակար հանածոներով:

Արարատի մարզում կան կրաքարի, մարմարի, ֆոսֆորիտների, իսկ Արմավիրի մարզում՝ տուֆի, պեռլիտի և կերակրի աղի հանքավայրեր:

Երկու մարզերն էլ աչքի են ընկնում զբոսաշրջային ռեսուրսներով: Բազմաթիվ են **պատմական և ճարտարապետական հուշարձանները**: Արմավիրի մարզում հայտնաբերված են **Մեծամորի բրոնզեդարյան մետաղաձուլարանը, Վանի թագավորության քաղաք Արգիշտիխինիլիի ավերակները**: Պատմաճարտարապետական մեծագույն արժեք են ներկայացնում **Էջմիածնի վանական կառույցները, Ջվարթնոց տաճարի ավերակները**:

Բնակչությունը: Արմավիրի և Արարատի մարզերը բնակչության թվով և խտությամբ ՀՀ մարզերի շարքում գրավում են համապատասխանաբար առաջին և երկրորդ տեղերը:

Երկու մարզերում էլ գերակշռում է գյուղական բնակչությունը: Արմավիրի մարզի բնակչության 69%-ն է գյուղաբնակ, իսկ Արարատի մարզում՝ 72%-ը: Երկու մարզերում էլ բնակչությունը տեղաբաշխված է անհավասարաչափ: Արարատի մարզի **հարթավայրային մասում են գտնվում գրեթե բոլոր բնակավայրերը**. այստեղ բնակչության խտությունը շատ բարձր է՝ 300-400 մարդ/կմ²: Դրան հակառակ՝ մարզի լեռնային մասում խորհրդային տարիներին տասնյակ գյուղերի վերացման հետևանքով չնչին բնակչություն է մնացել:

Արմավիրի մարզում, չնայած ռելիեֆային պայմանների միատարրությանը, բնակչության տեղաբաշխումը հավասարաչափ չէ: Բնակչության ամենամեծ կուտակումը մարզի արևելյան հատվածում է: Դեպի արևմուտք շարժվելիս այն կտրուկ նվազում է:

Մինչև 1970-ական թվականների վերջերն այդ տարբերությունն ավելի ակնհայտ էր, և մարզի ամբողջ արևմտյան կեսը գրեթե բնակեցված չէր: Միայն վերջին տասնամյակներին, երբ տարածքը ոռոգվեց և յուրացվեց, հիմնադրվեցին նոր բնակավայրեր, բնակչությունն ավելացավ:

Մարզերի հարթավայրային մասի տարաբնակեցման կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ գյուղական **բնակավայրերի խտությունը մեծ**

Վափահողերը Երանոսի լեռներում

է, հաճախ չի նկատվում, թե որտեղ է վերջանում մի բնակավայրը և սկսվում մյուսը: Բնորոշ են խոշոր գյուղերը: Արարատի մարզում առավել խոշոր գյուղերն են Այնթափը, Արարատը և Նոր Խարբերդը, իսկ Արմավիրի մարզում՝ Մրգաշատը, Սարդարապատը և Փարաքարը:

Արարատի մարզն ունի չորս քաղաք. Արտաշատը (19,3 հազ. բն.), Արարատը (20,4 հազ. բն.), Մասիսը (20,6 հազ. բն.) և Վեդին (11,8 հազ. բն.): Մարզկենտրոն Արտաշատը գտնվում է Երևան-Գորիս-Ստեփանակերտ ավտոխճուղու վրա՝ հայոց պատմական մայրաքաղաք Արտաշատից 10 կմ հյուսիս-արևելք, որից և ստացել է իր անվանումը:

Արտաշատն ունի բազմաճյուղ արդյունաբերություն: Նա այդպիսին է դարձել վերջին 4-5 տասնամյակների ընթացքում, երբ կառուցվեցին սննդի, շինանյութերի և այլ ճյուղերի ձեռնարկություններ:

Արմավիրի մարզն ունի երեք քաղաք՝ Արմավիրը (27,9 հազ. բն.), Վաղարշապատը (46,2 հազ. բն.) և Մեծամորը (8,4 հազ. բն.):

Արմավիրը մարզի ամբողջ տարածքի նկատմամբ կենտրոնական դիրք ունի, գտնվում է երկրի երկաթուղային գլխավոր մայրուղու և Երևան-Վաղարշապատ-Արագած-Գյումրի ավտոճանապարհի վրա: Քաղաքում կան արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններ, կրթամշակութային, առողջապահական և մարզային նշանակության հիմնարկներ:

Տնտեսությունը: Արարատի և Արմավիրի մարզերը ՀՀ առավել զարգացած գյուղատնտեսություն ունեցող մարզերից են: Արմավիրի մարզը տալիս է ՀՀ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի 19,9%-ը (առաջին տեղը ՀՀ-ում), իսկ Արարատի մարզը՝ 14,0%-ը: Տնտեսության հիմքը կազմող գյուղատնտեսությունը ձեռք է բերել մերձքաղաքային տնտեսության ուղղվածություն:

Արարատյան դաշտը՝ խաղողագործության և գինեգործության օրրան

Բացադրե՞ք՝ ինչ է մերձքաղաքային փնտրությունը:

Երկու մարզերում էլ բուսաբուծության համախառն արտադրանքը մի քանի անգամ գերազանցում է անասնապահությունը: Վարելահողերը Արմավիրի մարզի տարածքում ավելի մեծ բաժին ունեն (42,4%), քան Արարատի մարզում (16,0%):

Երկու մարզերում էլ գյուղատնտեսության զարգացման գլխավոր նախադրյալն արհեստական ոռոգումն է: Բուսաբուծությունն ունի բանջարաբուստանային և այգեգործական ուղղություն: Ցանքատարածությունները ոռոգման ջուր ստանում են Հրազդանից և Արաքսից սնվող մայր ջրանցքներից, արտեզյան ավազանի տասնյակ ջրհորներից, ինչպես նաև հզոր պոմպակայաններից և Ազատի ջրամբարից: Ոռոգման հետ կապված՝ առաջանում են **բնապահպանական այնպիսի հիմնախնդիրներ**, ինչպիսիք են գյուղատնտեսական հողերի **երկրորդային աղակալումը և արտեզյան ավազանի աղտոտման վտանգը**:

Բանջարանոցային և բոստանային մշակաբույսերի ցանքատարածություններով, բերքատվությամբ և համախառն բերքով Արմավիրի և Արարատի մարզերը հաջորդաբար առաջին և երկրորդ տեղերն են գրավում՝ զգալիորեն առաջ անցնելով ՀՀ այլ մարզերից: Արմավիրի և Արարատի մարզերը հաջորդաբար առաջին և երկրորդ տեղն են զբաղեցնում նաև խաղողագործության և պտղաբուծության զարգացման մակարդակով՝ միասին արտադրելով ՀՀ խաղողի և պտղի համախառն բերքի մեծ մասը:

Արհեստական լճակներում զարգանում է ձկնաբուծությունը:

Երկու մարզերում էլ **արդյունաբերության առաջատար ճյուղը** տեղական գյուղատնտեսական հումքի՝ խաղողի, պտուղների և բանջարեղենի վերամշակման սննդի արդյունաբերության ճյուղերն են: Գինու-կոնյակի և պահածոների արտադրության կենտրոններն են Արտաշատ, Արարատ, Մասիս, Արմավիր և Վաղարշապատ քաղաքները: **Գինու-կոնյակի գործարաններ** կան նաև մի շարք գյուղերում: Գործարանների արտադրանքը լայն սպառում ունի նաև արտասահմանում:

Արարատի մարզի տարածքում շահագործվող կրաքարի բազայի վրա Արարատ քաղաքում գործում է ցեմենտի խոշոր գործարան: Այստեղ է գտնվում նաև ոսկու կորգման ՀՀ միակ ֆաբրիկան:

Արմավիրի մարզի Արմավիր և Վաղարշապատ քաղաքներում կառուցվել են **մեքենաշինական, շինանյութերի և այլ ճյուղերի ձեռնարկություններ**:

Այդ ամենով հանդերձ՝ ՀՀ արդյունաբերության մեջ Արմավիրի մարզի տեղը և դերը որոշող գլխավոր ճյուղը էլեկտրաէներգետիկան է: **Այստեղ կառուցված է Հայաստանում և Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում միակ ատոմային էլեկտրակայանը**: Դրա կառուցման և սպասարկման համար հիմնվել է **Մեծամոր քաղաքը**:

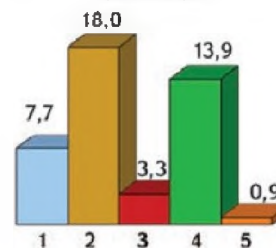
Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Գնահատե՛ք և համեմատե՛ք Արարատի և Արմավիրի մարզերի աշխարհագրական դիրքերը:
2. Վերլուծե՛ք Արարատի և Արմավիրի մարզերի բնական պայմանները: Նշե՛ք ընդհանուր և տարբերիչ գծերը:
3. Արարատի և Արմավիրի մարզերը տարաբնակեցման ի՞նչ բնորոշ գծեր ունեն:
4. Նշե՛ք Արարատի և Արմավիրի մարզերի գյուղատնտեսության գլխավոր ճյուղերը: Համեմատե՛ք դրանց զարգացման նախադրյալները:
5. Որո՞նք են Արմավիրի և Արարատի մարզերի արդյունաբերության գլխավոր ճյուղերը: Առանձնացրե՛ք այն արտադրությունները, որոնք հենվում են տեղական ռեսուրսների վրա:

ԴԱՍ 54. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶ

Տարածքը՝ 5349 կմ²
 Բնակչությունը՝ 227,7 հազ. բնակիչ
 Կենտրոնը՝ ք. Գավառ

Գեղարքունիքի մարզի մի քանի հիմնական ցուցանիշների մասնաբաժինը ՀՀ-ում (% 2018թ.)

Տարածքը, սահմանները, աշխարհագրական դիրքը: Գեղարքունիքը կազմավորվել է Գավառի, Մարտունու, Սևանի, Վարդենիսի և Ճամբարակի նախկին վարչական շրջանների միավորումից: Գեղարքունիքի մարզն իր տարածքով ամենամեծն է և այնքան է, ինչքան Կոտայքի, Արմավիրի և Արարատի մարզերը միասին վերցրած: Մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ տարածքի 1/4-ը ծածկված է Սևանա լճի ջրով: Բնակչության թվով հանրապետության մարզերի շարքում միջին տեղ է գրավում:

Մարզը զբաղեցնում է պատմական Հայաստանի **Սյունիք աշխարհի** մի մասը՝ հիմնականում Գեղարքունիքի, Սոթքի և Արեգունու գավառները:

Մարզը հյուսիսից սահմանակից է **Տավուշի մարզին, արևելքից՝ Ադրբեջանին և Արցախին, հարավից՝ Վայոց ձորի, արևմուտքից՝ Կոտայքի և Արարատի մարզերին:**

Մյուս մարզերի համեմատությամբ Գեղարքունիքի տրանսպորտային աշխարհագրական դիրքը պակաս նպաստավոր է, ինչը, ընդհանուր առմամբ, փակուղի է հիշեցնում: Համապետական տարանցիկ նշանակության միակ մայրուղին, որը երկրի մայրաքաղաքը կապում է հյուսիս-արևելքին, հատում է մարզի տարածքի արևմտյան փոքր անկյունը միայն: Մարզից դուրս եկող մյուս՝ Ճամբարակ-Բերդ և Մարտունի-Եղեգնաձոր ճանապարհների նշանակությունը փոքր է: Փակուղային է նաև միակ՝

Սևան. Ժամանցի հաճելի վայր

Բավականին շատ են սելավային հոսքերը, որոնք վտանգավոր են լճափով անցնող ավտոճանապարհի և երկաթգծի համար:

Սևանա լճի մերձակա ամենահարթ տեղամասերը գտնվում են նրա հարավարևելյան և հարավային մասերում՝ 1900-2200 մ բարձրությունների վրա: Հայտնի է **Մասրիկի** դաշտը, որը ծածկված է արգավանդ սևահողերով:

Կլիման բարեխառն լեռնային է, ձմեռը ցուրտ է, հունվարի միջին ջերմաստիճանը՝ -5° - 10° : Ձևավորվում է հաստատուն ձնածածկույթ: Ամառը տաք է (հուլիսին՝ $+18^{\circ}$ + 20°), գերիշխում են քիչ ամպամած, արևոտ եղանակները: **Սևանա լիճը** նկատելիորեն մեղմացնում է օդամերձ գոտու ձմռան սառնամանիքը և ամռան շոգը:

Մթնոլորտային տեղումները շատ չեն. **լճի վրա և առափնյա գոտում**՝ 400-450 մմ, բարձրլեռնային գոտում՝ մինչև 1000 մմ:

Սևանա լճի հարակից շրջաններում տարածված են լեռնային տափաստանները, իսկ ավելի բարձրադիր գոտում՝ մերձալպյան և ալպյան լանդշաֆտները:

Սևանա լճից ազատված առափնյա գոտին այժմ հիմնականում զբաղեցված է արհեստական անտառով: Սևանի և Արեգունու լեռները պատմական անցյալում անտառապատ են եղել: Այժմ տեղ-տեղ պահպանվել են խղճուկ գիհուտներ և կաղնուտներ:

Վերջին տարիներին Սևանա լճի մակարդակի ավելի քան երեք մետրով բարձրացումը ոչ միայն խնդիրներ է լուծում, այլև առաջացնում է նոր բնույթի խնդիրներ՝ կապված շինությունների, լողափերի և անտառների առանձին հատվածների՝ ջրով ծածկվելու հետ:

Բազմազան ու հարուստ են մարզի **օգտակար հանածոները**: Մեծ արժեք են ներկայացնում **քրոմիտի (Շորժա), ոսկու (Սոթք), բազալտի և այլ շինանյութերի պաշարները, հանքային աղբյուրները (Լիճք և այլն):**

Մարզի և ամբողջ Հայաստանի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեն **Սևանա լճի քաղցրահամ ջրի պաշարները**:

Բնակչությունը: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո մարզի տարածքում վերաբնակեցվել են զգալի թվով հայեր Արևմտյան Հայաստանից, ինչպես նաև ռուս աղանդավորներ (մոլոկաններ): Ներկայումս Գեղարքունիքի բնակչության ազգային կազմը միատարր է:

Բնակավայրերի տեղաբաշխումն անհամաչափ է, հարմարված է լճի ափամերձ գոտու գծագրությանը ու ռելիեֆային պայմաններին: Սևանի ավազանի հյուսիսային նեղ՝ լճի ու լեռների միջև սեղմված գոտում ընդամենը մի քանի գյուղ կա: Դրան հակառակ՝ այդ գոտու արևելյան և հատկապես հարավային հատվածում գյուղերի թիվը կտրուկ մեծանում է, իսկ շատերն էլ լճափից բավական հեռու են գտնվում:

Մարզի 93 գյուղերում ապրում է բնակչության 70%-ը: Հարթավայրային տարածքներում շատ են խոշոր գյուղերը: Դրանցից Վարդենիկը, Սարուխանը, Ներքին Գետաշենը, Զոլաքարը, Նորատուսը, Գեղիովիտը, Լիճքը, Վերին Գետաշենը ունեն 5 հազ.-ից ավելի բնակչություն:

Մարզի հինգ քաղաքներն էլ եղել են նախկին վարչական շրջանների կենտրոններ՝ **Գավառը (18,2 հազ. մարդ), Սևանը (19,0 հազ. մարդ), Մարտունին, Վարդենիսը և Ճամբարակը**:

Մարզկենտրոն Գավառը հիմնադրել են 1830 թ. Արևմտյան Հայաստանի Բայազետ քաղաքից վերաբնակեցված հայերը: Ռուսական կայսրության ժամանակ քաղաքը կոչվել է **Նոր Բայազետ**, իսկ խորհրդային իշխանության տարիներին վերանվանվել է **Կամո**:

Գավառը նախախորհրդային Հայաստանի չորս քաղաքներից մեկն էր: Նրա բնակչությունը, գյուղատնտեսությունից բացի, զբաղվում էր արհեստագործությամբ և առևտրով: Արդյունաբերությունը թափ առավ խորհրդային տարիներին: Կառուցվեցին մեքենաշինական, տեքստիլ ու սննդի արդյունաբերության գործարաններ, որոնց շնորհիվ Գավառը դարձավ Հայաստանի աչքի ընկնող արդյունաբերական կենտրոններից մեկը: Այստեղ է գտնվում Գավառի պետական համալսարանը:

Տնտեսությունը: Գեղարքունիքի մարզի տնտեսության մեջ առաջատարը գյուղատնտեսությունն է, որի արտադրանքի ծավալով ՀՀ մարզերի թվում երրորդն է: 2018 թ. տվել է ՀՀ-ի գյուղատնտեսական համախառն արտադրանքի 13,9%-ը: Մարզում հավասարաչափ զարգացած է գյուղատնտեսության երկու ճյուղերը՝ բուսաբուծությունը և անասնապահությունը:

Գյուղատնտեսական հողահանդակների մեծ մասն արոտավայրերն ու խոտհարքներն են: Ընդարձակ են վարելահողերը: Այսպես՝ գյուղատնտեսական նշանակության հողերի ընդհանուր մակերեսը 345 հազ. հա է, որից 1/4-ը վարելահողեր են:

Մարզի գյուղատնտեսության գլխավոր ճյուղերն են **հացահատիկային տնտեսությունը, կարտոֆիլագործությունը և անասնապահությունը**:

Սոթքի ոսկու հանքավայրը

նը: ՀՀ մարզերի թվում առաջինն է հացահատիկի և կարտոֆիլի ցանքատարածություններով և դրանց համախառն բերքով: ՀՀ հացահատիկի շուրջ 1/4-ը և կարտոֆիլի գրեթե կեսը արտադրվում է Գեղարքունիքի մարզում: Մարզը խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակով նույնպես առաջինն է:

Մարզի **արդյունաբերության** մասնագիտացումը պայմանա-

վորված էր ազատ աշխատանքային ռեսուրսների և գյուղատնտեսական հումքի առկայությամբ: Այդ պատճառով էլ, սննդի արդյունաբերությունից բացի, մի քանի խոշոր գյուղական բնակավայրերում խորհրդային ժամանակներում ստեղծվել էին մեքենաշինության և թեթև արդյունաբերության աշխատատար արտադրություններ:

Գեղարքունիքի մարզում են գտնվում **Սոթքի ոսկու խոշոր հանքավայրը**, որին բաժին է ընկնում երկրում արդյունահանվող ոսկու հանքաքարի մեծ մասը, և Սևան-Հրազդան կասկադի գլխամասային՝ **Սևանի ստորգետնյա** ջրաէլեկտրակայանը:

Սևանա լճի ափամերձ գոտին («Սևան» ազգային պարկը) ՀՀ զբոսաշրջության և հանգստի կազմակերպման ամենաակտիվ շրջաններից է և ունի զարգացման լայն հեռանկարներ: Վերջին տարիներին այստեղ կառուցվել են հյուրանոցներ և հանգստի այլ օբյեկտներ:

Մարզի տեղն ու դերը Հայաստանի տնտեսության մեջ **չի սահմանափակվում նրա տարածքում եղած արտադրություններով:** Պակաս կարևոր չէ այն հանգամանքը, որ մարզում գտնվող **Սևանա լճի ջրային պաշարներն** օգտագործվում են մյուս մարզերի հազարավոր հեկտար հողերը ոռոգելու, Հրազդան գետի վրա կառուցված մյուս ջրէկ-ներն աշխատեցնելու և ամբողջ երկրին էլեկտրաէներգիա մատակարարելու համար:

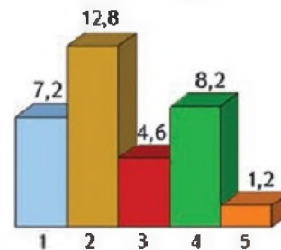
Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Վերլուծեք և գնահատեք Գեղարքունիքի մարզի տարածքը և աշխարհագրական դիրքը:
2. Գնահատեք Սևանա լճի և նրա ջրային պաշարների նշանակությունը Գեղարքունիքի մարզի և ամբողջ հանրապետության համար:
3. Վերլուծեք մարզի բնակչության տեղաբաշխման բնորոշ գծերը:
4. Բնութագրեք մարզի տնտեսությունը:
5. Քարտեզի օգնությամբ անցկացրեք զբոսաշրջային երթուղի Սևանա լճի ափամերձ բնակավայրերով և պատմամշակութային հուշարձաններով:

ԴԱՍ 55. ԼՈՌՈՒ ՄԱՐԶ

Տարածքը՝ 3799 կմ²
 Բնակչությունը՝ 313,2 հազ. բնակիչ
 Կենտրոնը՝ ք. Վանաձոր

Լոռու մարզի մի քանի հիմնական
 ցուցանիշների մասնաբաժինը <<ում
 (% , 2018թ.)

Տարածքը, սահմանները, աշխարհագրական դիրքը: Լոռու մարզը տարածքի մեծությամբ հանրապետությունում երրորդն է, իսկ բնակչության թվով՝ հինգերորդը: Մարզը կազմավորվել է Գուգարքի, Թումանյանի, Սպիտակի, Ստեփանավանի և Տաշիրի նախկին վարչական շրջանների միավորումից:

Լոռին ունի համեմատաբար նպաստավոր աշխարհագրական դիրք: Տարածքի կենտրոնական մասով անցնում է Հայաստանի գլխավոր երկաթուղին: Դրա միջոցով հյուսիսային ուղղությամբ մարզը ելք ունի դեպի Վրաստան և նրա սևծովյան նավահանգիստները, իսկ արևմտյան ուղղությամբ՝ Գյումրու միջով դեպի Թուրքիա, ինչպես նաև դեպի մայրաքաղաք Երևան: Բացի այդ, մարզը բարեկարգ ավտոճանապարհներով կապվում է հարևան բոլոր մարզերի ու Վրաստանի հետ:

Լոռու մարզի տարածքը զբաղեցնում է **պատմական Հայաստանի Գուգարք նահանգի արևելյան կեսը:**

Բնական պայմանները և ռեսուրսները: Լոռու մարզն ընդգրկում է Դեբեդ գետի ավազանն ամբողջությամբ: Այն ունի ցայտուն արտահայտված բնական սահմաններ:

Թվարկեր և քարտեզի վրա ցույց տված սահմանակից երկրները և մարզերը, սահմաններում գտնվող լեռները:

Տարածքի մակերևույթը լեռնային է, ամենաբարձր կետը **Թեժ լեռան գագաթն** (3101 մ) է, ամենացածրը՝ Դեբեդ գետի ստորին հոսանքի շրջանում է (մոտ 380 մ): Մարզին բնորոշ են ծալքաբեկորավոր լեռները, աստիճանակերպ լանջերը, լավային սարավանդները և անդնդախոր ձորերը:

Մարզի հյուսիսային հատվածում **Լոռու** գոգավորությունն է, իսկ հարավում՝ **Փամբակի**: Դրանք միմյանցից բաժանվում են **Բազումի** լեռնաշղթայով: Այստեղ է գտնվում **Պուշկինի** լեռնանցքը, որտեղով անցնում է Վանաձոր–Ստեփանավան խճուղին: Այստեղ 1828 թ. էրզրում մեկնող Ալեքսանդր Պուշկինը հանդիպել է Ալեքսանդր Գրիբոյեդովի դիակը Պարսկաստանից Թիֆլիս փոխադրող խմբին:

Լոռու գոգավորությունը մի սարահարթ է, որի արևմտյան տափարակ մասում՝ **Տաշիրի** դաշտում, կան ճահճապատ տեղամասեր:

Մարգի կլիման համեմատաբար խոնավ է: Տարեկան տեղումների քանակը 500-800 մմ է: Նախալեռնային մասերում ձմեռը կարճատև է ու մեղմ, ամառը՝ տևական ու շոգ: Միջին բարձրություններում ձմեռը ձևառատ է, բայց ոչ խիստ, ամառն արևոտ է, տաք, օդը՝ մաքուր և խաղաղ:

Մարգի գլխավոր գետը **Դեբեդն է՝** Ձորագետ, Փամբակ, Մարցագետ գլխավոր վտակներով: Գետերն արագահոս ու ջրառատ են, ունեն էներգետիկ և ոռոգիչ նշանակություն: Մարզը հարուստ է նաև հանքային աղբյուրներով:

Լոռու մարզում տիրապետում են լեռնատափաստանային և լեռնաանտառային լանդշաֆտները: Անտառածածկ է տարածքի մոտ 1/5-ը:

Լոռին Հայաստանի **օգտակար հանածոներով հարուստ մարզերից է:** Հայտնի են հատկապես **պղնձի ու բազմամետաղների** (Ալավերդի, Շամլուղ, Ախթալա, Թեղուտ), **հրակայուն կավերի** (Թումանյան), **գրանիտի** և **զանազան այլ շինանյութերի** հարուստ հանքավայրերը:

Շատ են տարբեր դարերից մեզ հասած **պատմաճարտարապետական հուշարձանները:** Առանձնապես ուշագրավ են **Սանահինի** ու **Հաղպատի** եկեղեցական համալիրները (X-XIII դդ.), Օծունի վանքը (VI դ.), Ախթալայի բերդն ու վանքը (X-XIII դդ.), Լոռի բերդաքաղաքի ավերակները (XI դ.):

Նշված **պատմաճարտարապետական հուշարձանները, ինչպես նաև անտառային լայնատարած զանգվածները, բնական տեսարժան վայրերն ու հուշարձանները** (Թռչկանի ջրվեժը, Դեբեդի կիրճը և այլն),

մեղմ կլիման բարենպաստ նախադրյալներ են ստեղծում բնակչության հանգստի կազմակերպման և զբոսաշրջության զարգացման համար:

Բնակչությունը: Լոռու մարզը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից: Մարզի բնակչության թվի ավելացման համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին XIX դարում՝ Ռուսաստանին միացվելուց հետո, երբ այստեղ բնակեցվեցին ոչ միայն հայեր, այլև հազարավոր ռուս աղանդավորներ (մոլոկաններ):

Բնակչության, հատկապես քաղաքային բնակչության արագ աճը եղել է խորհրդային տարիներին՝ կապված արդյունաբերության զարգացման հետ: Անկախության տարիներին բնակչության թիվը, ինչպես այլ մարզերում, նվազել է արտագաղթի պատճառով: Միայն 2001-2011 թթ. բնակչության թիվը նվազել է 50 հազարով, որն ամենամեծ ցուցանիշն է այլ մարզերի համեմատությամբ:

Վերջին տարիներին Լոռու մարզում են գրանցվում ՀՀ-ում բնական աճի ամենացածր ցուցանիշները (մինչև 2%): Ուրբանիզացման մակարդակով (59%) երկրորդն է ՀՀ-ում (Սյունիքի մարզից հետո): Այստեղ է գտնվում բնակչության թվով ՀՀ երրորդ քաղաքը՝ Վանաձորը (78,1 հազ. մարդ):

Համեմատաբար մեծ բնակչություն ունեն (8-14 հազ. մարդ) նախկին վարչական շրջանների կենտրոնները՝ Ալավերդին, Ստեփանավանը, Սպիտակը, Տաշիրը: Մարզի մնացած երեք քաղաքները՝ Թումանյանը, Ախթալան և Շամլուղը, հանքագործական կենտրոններ են՝ բնակչության ոչ մեծ թվաքանակով:

Մարզի 122 գյուղերից հայտնիներն են Գուգարքը, Մեծավանը, Օձունը, Մարգահովիտը, Զրաշենը, որոնք ունեն 3 հազ.-ից ավելի բնակչություն:

Լոռու մարզն ունի բնակչության տարաբնակեցման յուրահատուկ պատկեր: Բոլոր քաղաքները և գյուղական բնակավայրերի ճնշող մեծամասնությունը կենտրոնացված են միջլեռնային գոգավորությունների հատակային մասում և Դեբեդ գետի ոչ ընդարձակ հովտում:

Մարզկենտրոնը՝ Վանաձոր քաղաքը, առավել արագ զարգացել է խորհրդային տարիներին, երբ դարձավ Հայաստանի երրորդ քաղաքը թե՛ բնակչության թվով և թե՛ արդյունաբերական արտադրանքի ու սպասարկման ոլորտի ծառայությունների ծավալով:

Տնտեսությունը: Լոռու մարզը ՀՀ-ի բազմաճյուղ արդյունաբերություն և գյուղատնտեսություն ունեցող մարզերից է: Արդյունաբերության արտադրանքի ծավալով ՀՀ-ի 10 մարզերի մեջ գրավում է 4-րդ տեղը:

Տնտեսության առաջատար ճյուղն արդյունաբերությունն է, որտեղ առաջատարը ի սկզբանե եղել է ծանր արդյունաբերությունը: Այստեղ են գտնվում Վանաձորի ջերմաէլեկտրակայանը, Ձորագետի ջրաէլեկտրակայանը և Հայաստանի ծանր արդյունաբերության առաջնեկը՝ Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանը:

Շահագործման է հանձնվել Թեղուտի պղնձամոլիբդենային հանքավայրը, թեև դա բնապահպանական լուրջ խնդիր է հարուցել. արդեն հատվել են տասնյակ հեկտար անտառներ:

Դերեղի հովիտ

Հաղպատի վանական համալիրը

Լոռու մարզի տնտեսության մյուս կարևոր ճյուղը **քիմիական արդյունաբերությունն** է: Խորհրդային տարիներին Վանաձորի և Ալավերդու ձեռնարկությունները թողարկում էին քիմիական պարարտանյութեր, քիմիական թելեր, ծծմբաթթու և այլ նյութեր, որոնք արտահանում էին այլ հանրապետություններ և արտասահմանյան երկրներ: Ներկայումս քիմիական գործարաններն աշխատում են ընդհատումով և հզորության մի մասով:

Մարզի **լեռնահանքային, մետալուրգիական և քիմիական ձեռնարկությունները** մեծ չափով աղտոտում են Վանաձոր և Ալավերդի քաղաքների օդային ավազանները, Փամբակ և Դերեղ գետերն ու հարակից անտառային տարածքները:

Նախկինում մարզում ձևավորվել էր նաև **մեքենաշինական** զարգացած ճյուղ, որի ձեռնարկությունները Վանաձորում, Սպիտակում և Ստեփանավանում արտադրում էին հաստոցներ,

ավտոմատ սարքեր, վերելակներ և այլն:

Երկրաշարժը մեծ վնաս հասցրեց մարզի ամբողջ արդյունաբերությանը: Դադարեցին արտադրանք տալ շատ այլ գործարաններ ու ֆաբրիկաներ ևս: Այժմ դրանց մի մասը վերականգնվում ու վերագործարկվում է:

Լոռու մարզի բնական պայմանների բազմազանությունը պայմանավորել է **գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքի ու տարածքային կազմակերպման բազմազանությունը**: Գյուղատնտեսական նշանակության հողերը կազմում են տարածքի 66%-ը, որի մեծ մասը կազմում են արոտավայրերը և խոտհարքները: Մարզի տարբեր մասերում, կախված տեղական պայմաններից, գերակշռում են **այգեգործությունը, հացահատիկային տնտեսությունը և կարտոֆիլի մշակությունը**: Ամբողջ մարզի համար բնորոշ է **անասնապահության մասնագիտացումը**: Անասնաբուծության արտադրանքը մոտ երկու անգամ գերազանցում է բուսաբուծության արտադրանքին: Լոռին վերջին տասնամյակների ընթացքում եղել և այժմ էլ մնում է որպես տոհմային տավարաբուծության

առաջատար շրջան: Մարզն աչքի ընկնող տեղ է գրավում կաթի արտադրության և պանրայուղագործության գծով:

Բարենպաստ ՏԱԴ-ը, բազմազան բնական ռեսուրսները, որակյալ աշխատանքային ռեսուրսները, խոշոր կազմակերպիչ կենտրոնի առկայությունը նպաստավոր նախադրյալներ են ստեղծում **բազմաճյուղ տնտեսության, այդ թվում՝ զբոսաշրջության զարգացման ու համաչափ տեղաբաշխման համար:**

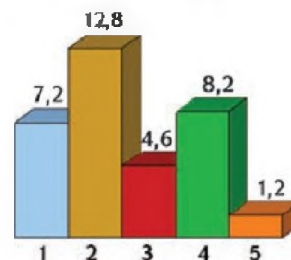
Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Արդյո՞ք Լոռու մարզի աշխարհագրական դիրքը նպաստավոր է Պատասխանը հիմնավորե՞ք:
2. Բնութագրե՞ք և գնահատե՞ք մարզի գլխավոր բնական հարստությունները:
3. Ինչպիսի՞ն են մարզի ժողովրդագրական և տարաբնակեցման բնորոշ գծերը:
4. Տվե՞ք մարզի արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքի և տեղաբաշխման բնութագիրը:
5. Որո՞նք են մարզի գյուղատնտեսության մասնագիտացման ճյուղերը: Բնական պայմանների բազմազանությունն ինչպե՞ս է ազդել դրանց տեղաբաշխման վրա:
6. Ինչի՞ վրա կարող է հենվել մարզի հեռանկարային զարգացումը:

ԴԱՍ 56. ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶ

Տարածքը՝ 2086 կմ²
Բնակչությունը՝ 250,9 հազ. բնակիչ
Կենտրոնը՝ ք. Հրազդան

Լոռու մարզի մի քանի հիմնական ցուցանիշների մասնաբաժինը ՀՀ-ում (% 2018 թ.)

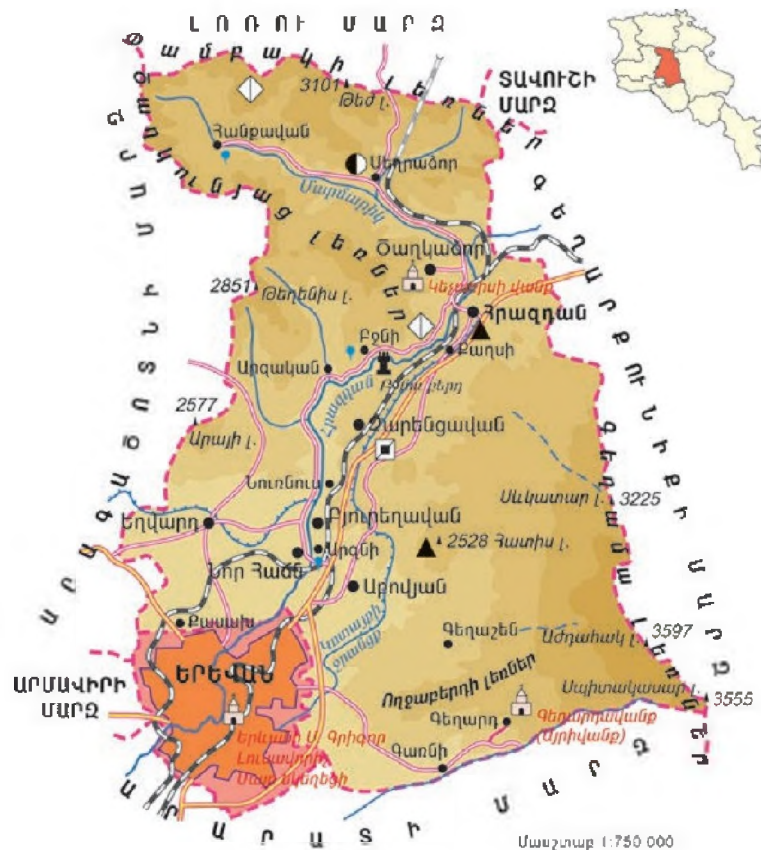

Տարածքը, սահմանները, աշխարհագրական դիրքը: Կոտայքը կենտրոնական դիրք է գրավում Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: Նա միակ մարզն է, որը որևէ արտասահմանյան պետության հետ սահման չունի: Կոտայքը միաժամանակ այն չորս մարզերից մեկն է, որոնք անմիջապես հարում են մայրաքաղաք Երևանին:

Թվարկե՞ք և քարտեզի վրա ցույց տվե՞ք Կոտայքին սահմանակից մարզերը և սահմաններով ձգվող լեռները:

Մարզի տարածքը հնում կազմել է **Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի** մի մասը՝ զբաղեցնելով հիմնականում նրա **Կոտայք** և **Նիգ** գավառները:

Մարզը կազմավորվել է նախկին երեք վարչական շրջանների՝ Հրազ-

դանի, Արովյանի և Նաիրիի միավորումից: Մարզի ներկայիս տրանսպորտային-աշխարհագրական դիրքի առանձնահատկությունն այն է, որ տարածքի կենտրոնական մասով անցնում են հանրապետության հյուսիսը հարավին և հարավն արևելքին կապող առանցքային նշանակության ավտոմայրուղիները, Երևան-Հրազդան-Իջևան երկաթգիծը: Դրանց շնորհիվ **Կոտայքը դարձել է ՀՀ ամենակարևոր տարանցիկ մարզերից մեկը:**

Կոտայքն աչքի է ընկնում ռելիեֆի բնական լանդշաֆտների և ռեսուրսների մեծ բազմազանությամբ:

Տարածքի արևելյան մասում, որտեղ **Գեղամա լեռներն** են, լայն տարածում ունեն ռելիեֆի հրաբխային ձևերը՝ հրաբխային կոները, քարացրոնները, լավային ընդարձակ ծածկույթներն ու հոսքերը:

Հրաբխային ապարների մեջ ներծծվող ջրերն աղբյուրների տեսքով դուրս են գալիս լեռների ստորոտներում, ինչպես նաև Հրազդան և Ազատ գետերի կիրճերում: Հռչակված են **Քառասունակնի, Արզնու և Գառնու աղբյուրները**, որոնց սառնորակ ջրերը հատուկ խողովակներով հասցվում են նաև մայրաքաղաք Երևան:

Մարզի կենտրոնական հատվածում՝ Հրազդանի երկու ափերին, տարածվում են **Եղվարդի և Կոտայքի թույլ մասնատված լավային սարա-**

վանդները: Այստեղ հայտնի են **Արայի, Գուֆանասար և Հատիս** լեռնագագաթները:

Մարզի հյուսիս-արևմուտքում և հարավում համապատասխանաբար գտնվում են Ծաղկունյաց և Ողջաբերդի լեռնաշղթաները:

Եղվարդի ու Կոտայքի սարավանդներում կլիման չոր ցամաքային է, իսկ մարզի միջին բարձրություններում՝ բարեխառն լեռնային: Մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը սարավանդներում 400 մմ է, իսկ բարձրադիր գոտիներում՝ 800 մմ:

Սարավանդներին բնորոշ են չոր տափաստանային լանդշաֆտները: Ավելի վեր տարածվում են սևահողային տափաստանային, իսկ Ծաղկունյաց լեռներում՝ անտառային լանդշաֆտները: Բարձրադիր լեռնային գոտուն բնորոշ են լեռնամարգագետնային լանդշաֆտները:

Կոտայքի մարզի տարածքում կան պատմաճարտարապետական բազմաթիվ հուշարձաններ: Այստեղ են գտնվում Գառնու հեթանոսական տաճարը (I դ.), Գեղարդի վիմափոր վանքը (XII-XIII դդ.), Կեչառիսի վանքը (XI-XIII դդ.), Բջնիի բերդը (XI դ.) և այլն:

Կոտայքի ընդերքը հարուստ է բազմապիսի օգտակար հանածոներով: Հայտնի են նեֆելինային սիենիտների (Թեժ լեռ), երկաթի (Աբովյան, Հրազդան), ոսկու (Մեղրաձոր) և ոչ մետաղային հանածոների (մարմար, պեռլիտ և այլն) հանքավայրերը, հանքային աղբյուրները (Բջնի, Արզնի, Հանքավան):

Մարզը հարուստ է ջրային ռեսուրսներով: Կոտայքի կենտրոնով հոսող Հրազդանը և մնացած գետերն ունեն էներգետիկ և ոռոգիչ նշանակություն:

Բնակչությունը: Կոտայքի մարզը բնակչության թվով և միջին խտությամբ Հայաստանի Հանրապետությունում երրորդն է (զիջում է Արմավիրի և Արարատի մարզերին), իսկ **ուրբանիզացման մակարդակով (54%)** չորրորդն է (զիջում է Սյունիքի, Լոռու և Շիրակի մարզերին):

Մարզի ներկայիս բնակչության ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել **բնակչության մեխանիկական աճը:** Առավել մեծ ներհոսք եղել է XX դ. 50-ական թվականներից հետո, երբ բուռն զարգացում է ապրել արդյունաբերությունը, և աշխատող ուժի մեծ կարիք է զգացվել: Այդ ամենի շնորհիվ խորհրդային տարիներին արագորեն աճել են **Հրազդան (40,4 հազ. բն.), Աբովյան (44,9 հազ. բն.), Չարենցավան (20,5 հազ. բն.), Եղվարդ, Նոր Հաճն, Բյուրեղավան քաղաքները:** Ծաղկաձորը թեև բնակչության թվով ամենափոքր քաղաքն է, սակայն որպես հանգստի և զբոսաշրջության կենտրոն առանձնահատուկ տեղ է գրավում մարզում և ՀՀ քաղաքների շարքում:

Գեղարդի վանքը

Ծաղկածորի ճոպանուղին

Մարզի բնակչության տարաբնակեցմանը բնորոշ է այն, որ բնակավայրերը մոտ են ընկած Հրազդան գետին և դրան զուգահեռ անցնող երկաթգծին ու ավտոմայրուղուն: Միայն մարզի ծայր հարավում՝ **Եղվարդի** ու **Կոտայքի սարավանդներում** է, որ բնակավայրերը հեռանում են Հրազդան գետից և տարածվում դեպի աջ ու ձախ: Մարզի 62 գյուղերից 7-ն ունեն ավելի քան 5000 բնակիչ (Գառնի, Նոր Գեղի, Քասախ, Զովունի, Առինջ, Զրվեժ, Պռոշյան):

Արովյանը ստեղծվել է որպես **Երևանի արբանյակ քաղաք** և Հայաստանի արդյունաբերական բուռն զարգացման տարիներին դեպի իրեն է ձգել Նոր կառուցվող գործարաններ՝ դրանով իսկ դանդաղեցնելով Երևանի անհարկի աճը:

Չարենցավանը հայտնի է որպես մեքենաշինության, **Արզնին**՝ հանքային ջրերի արտադրության ու առողջարանային, **Նոր Հաճնը**՝ թանկարժեք քարերի մշակման, **Եղվարդը**՝ թեթև և սննդի արդյունաբերության, **Բյուրեղավանը**՝ ապակե տարաների և հախճապակու արտադրության, **Ծաղկածորը**՝ հանգստի կազմակերպման կենտրոն:

Տնտեսությունը: Կոտայքը Հայաստանի առավել զարգացած ու բազմաճյուղ տնտեսություն ունեցող մարզերից է, որտեղ արդյունաբերության արտադրանքը ծավալով երեք անգամ գերազանցում է գյուղատնտեսությանը: Արդյունաբերական արտադրանքի ծավալով երրորդն է (Սյունիքի և Արարատի մարզերից հետո): Մարզը **բացառիկ դեր ունի հատկապես էլեկտրաէներգետիկայի բնագավառում:** Այստեղ են գտնվում **Սևան-Հրազդան կասկադի վեց** կայաններից երեքը և Հրազդանի՝ հանրապետության խոշորագույն ցերմաէլեկտրակայանը: Այստեղից են սկսվում **հանրապետության բարձր լարման գլխավոր էլեկտրահաղորդման գծերը** և էլեկտրաէներգիան փոխանցվում է հանրապետության տարածքով մեկ:

Կոտայքի մարզն աչքի ընկնող դեր է կատարում նաև հանրապետության մեքենաշինության, շինանյութերի (ցեմենտի) արտադրության և սննդի արդյունաբերության մեջ:

Մարզի գյուղատնտեսության մասնագիտացումն ընդհանուր առմամբ ունի **մերձքաղաքային բնույթ:** Ինչ՞ով է դա պայմանավորված: Մի կողմից՝ Երևան քաղաքի մոտիկությունը, մյուս կողմից՝ քաղաքային բնակչության բարձր տոկոսը մարզի ներսում, իսկ ամառվա ամիսներին՝ նաև բուժվողների ու հանգստացողների մեծ հոսքն ավելացնում է թարմ մթերքների պահանջարկը: Գյուղատնտեսությունը մարզում ունի **կաթնամսա-**

տու անասնապահական, իսկ ցածրադիր շրջաններում՝ նաև **պտղաբուծական** ուղղություն: Մարզը երկրորդն է (գիջում է Արմավիրի մարզին) հանրապետությունում ձվի արտադրությամբ, խոզերի գլխաքանակով:

Կոտայքն առանձնանում է նաև իր **ռեկրեացիոն ռեսուրսներով**, որոնց օգտագործման շնորհիվ զարգանում է բնակչության հանգստի կազմակերպման ճյուղը: Այստեղ են գտնվում **Արզնի** և **Հանքավան առողջարանները** (հանքային աղբյուրների մոտ), **Մարմարիկի առողջարանային գոտին**՝ հանգստի ու առողջարանական բազմաթիվ ճամբարներով: Այստեղ է նաև **Ծաղկաձորի միջազգային հռչակ ունեցող մարզական համալիրը**:

Մարզի կենտրոնական բարենպաստ դիրքը, ջրային և ռեկրեացիոն ռեսուրսներով ապահովվածությունը, ազատ աշխատուժի առկայությունը, էներգետիկ հզորություններն ու առկա տնտեսական ներուժը և Երևանի մոտիկությունը բարենպաստ նախադրյալներ են մարզի հեռանկարային զարգացման համար:

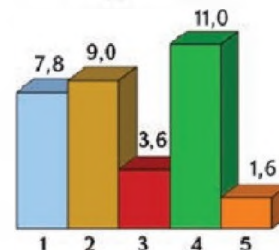
Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Բնութագրեք և գնահատեք Կոտայքի մարզի աշխարհագրական դիրքը:
2. Որո՞նք են մարզի գլխավոր բնական ռեսուրսները:
3. Ի՞նչ գիտեք մարզի բնակչության մասին:
4. Որո՞նք են մարզի արդյունաբերական զարգացմանը նպաստող գործոնները: Քարտեզի վրա ցոյց տվեք գլխավոր արդյունաբերական կենտրոնները:
5. Մարզի հեռանկարային զարգացման համար ի՞նչ նպաստավոր բնական և սոցիալ-տնտեսական նախադրյալներ կարող եք առանձնացնել:

ԴԱՍ 57. ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՐԶ

Տարածքը՝ 2680 կմ²
 Բնակչությունը՝ 231,2 հազ. բնակիչ
 Կենտրոնը՝ ք. Գյումրի

Շիրակի մարզի մի քանի հիմնական ցուցանիշների մասնաբաժինը ՀՀ-ում
 (% , 2018թ.)

Տարածքը, սահմանները, աշխարհագրական դիրքը: Շիրակի մարզը տարածքի մեծությամբ Հայաստանում միջին տեղ է գրավում, բնակչության թվաքանակով և խտությամբ չորրորդն է: Մարզը կազմավորվել է Արթիկի, Անիի, Ախուրյանի, Աշոցքի և Ամասիայի նախկին վարչական շրջանների միավորումից:

Շիրակը ՀՀ արտաքին սահման ունի մեզ հարևան Թուրքիայի և Վրաստանի հետ: Հարավից սահմանակից է Արագածոտնի, արևելքից՝ Լոռու մարզին:

«Վարչական քարտեզի վրա ցույց տվեք այն մարզերը, որոնք ընդհանուր սահման ունեն երկու պետության հեփ»

Շիրակի աշխարհագրական դիրքի կարևոր կողմերից մեկն այն է, որ հյուսիսում **սահմանակից է հայաբնակ Ջավախքին**։

Շիրակի մարզն իր անունը ստացել է **պատմական Հայաստանի Այրարատ աշխարհի Շիրակ գավառից**, որն ավելի ընդարձակ տարածություն էր գրավում, քան ներկա մարզը։

Գտնվելով «Վ տարածքի ծայր հյուսիս-արևմուտքում՝ Շիրակի մարզն ունի եզրային դիրք։ Չնայած դրան՝ նրա տարածքով են անցնում Հայաստանը Վրաստանին կապող գլխավոր երկաթգիծը և ավտոճանապարհը։ Նրա միջոցով են միանում Հայաստանի և Թուրքիայի երկաթուղային և ավտոճանապարհային ցանցերը։ Ընդհատված կապի վերականգնման դեպքում կտրուկ կաճի մարզի տարանցիկ նշանակությունը։

Տեսարան Գյումրի քաղաքից

Բնական պայմանները և ռեսուրսները: Մարզի տարածքում հյուսիսից հարավ առանձնանում են Աշոցքի սարահարթը, Շիրակի գոգավորությունը և Արագածի լեռնալանջերը:

Շիրակի գոգավորությունը մի ընդարձակ իջվածք է, որի հատակը՝ Շիրակի դաշտը (1500-1600 մ), ծածկված է բերրի սևահողերով: Գոգավորությունը հյուսիսից հարավ հատում է Ախուրյանի բավական լայն ու խոր կիրճը:

Մարզի հարավային մասին բնորոշ է Արագածի լավաների գոյացրած բլրոտ ու քարքարոտ մակերևույթը:

Մարզի հյուսիս-արևմուտքում եղնախաղի, իսկ հյուսիսարևելյան եզրում Զավախքի հրաբխային լեռներն են, որոնց միջև տարածվում է Աշոցքի բարձրադիր սարահարթը (1800-2200 մ): Այստեղ կան մի շարք գոգավորություններ, որոնց մի մասը, ի տարբերություն Շիրակի դաշտի, ճահճապատ է: Այստեղ է գտնվում Արփի լիճ-ջրամբարը:

Երկրակեղևի շարժումները Շիրակում տակավին շարունակվում են: Այդ մասին են վկայում 1926 թ. և 1988 թ. տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժերը:

Մարզում ձմեռը ցուրտ է և ձնառատ, հյուսիսում լինում են սառնամանիքներ (-30° - -40°): Աշոցքի սարահարթում՝ Պաղակն բնակավայրում, գրանցվել է օրի բացարձակ նվազագույն ջերմաստիճանը Հայաստանում՝ -46° : Ամառը մարզի հարավում շոգ է ու չոր ($+22^{\circ}$), իսկ հյուսիսում՝ զով ($+15^{\circ}$):

Մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը Շիրակի դաշտում 500-550 մմ է, Աշոցքի սարահարթում և նրա շրջակա լեռներում՝ 700 մմ:

Մարզի միակ խոշոր գետն Ախուրյանն է, որն սկիզբ է առնում Արփի լճից: Ախուրյանի վտակներից են Գյումրիգետը, Զաջուռգետը և Մանթաշը, որոնք ամռանը համարյա ցամաքում են:

Մարզի տարածքում են գտնվում Ախուրյանի (ՀՀ-ում խոշորագույն), նաև Կառնուտի, Մանթաշի, Սառնաղբյուրի, Հոռոմի ջրամբարները:

Շիրակի բնական լանդշաֆտները, ի տարբերություն մյուս մարզերի,

միատարր են: Բնական անտառներն ամբողջովին բացակայում են: **Տիրապետողը լեռնային տափաստաններն են՝** հումուսով հարուստ սևահողերով և խոտային բուսականությամբ: Բարձրադիր գոտում ընդարձակ տարածություններ են զբաղեցնում մերձալպյան ու ալպյան ծաղկաշատ մարգագետինները:

Շիրակի մարզը հարուստ է **շինանյութերի՝ տուֆի (Արթիկ), պեմզայի (Պեմզաշեն) և բազալտի հանքերով:** Կան նաև գորշ ածխի ոչ հարուստ հանքավայրեր (Ջաջուռ), ոսկու երևակումներ:

Մարզի տարածքում են գտնվում լայն ճանաչում ունեցող **ճարտարապետական հուշարձաններ՝ Վահրամաբերդի ուրարտական ամրոցը (Ք.ա. I հազարամյակ), Հառիճի և Մարմաշենի վանքերը (X-XIII դդ.), Երերուքի եկեղեցին (V դ.) և այլն:** Պետական սահմանից այն կողմ՝ Թուրքիայի տարածքում, ընդամենը մի քանի կիլոմետրի վրա երևում են **Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի ավերակները:**

Բնակչությունը: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց (1828 թ.) հետո Արևմտյան Հայաստանից վերաբնակեցված հայության զգալի մասը հաստատվել է Շիրակում և ավելացրել բնակչության թվաքանակը:

Բնակչությանը ծանր հարված հասցրեց 1988 թ. երկրաշարժը: Դրա պատճառով հազարավոր մարդիկ զոհվեցին, շատերն արտագաղթեցին:

Բնակչության խտությունն ավելի բարձր է մարզի տարածքի կենտրոնական մասում՝ **Շիրակի դաշտի ավելի հարթ հատվածում**, որտեղ շատ են վարելահողերը, գյուղերն ավելի խոշոր են: Այստեղ է նաև մարզկենտրոն **Գյումրին:** Նոսր է բնակեցված մարզի հյուսիսը՝ Աշոցքի սարահարթը:

Մարզի բնակչության գրեթե կեսը և քաղաքային բնակչության 4/5-ից ավելին ապրում են Գյումրիում: Մարզի մյուս երկու քաղաքները՝ Արթիկը և Մարալիկը, նախկին վարչական շրջանների կենտրոններ են:

Մարզի 127 գյուղերից Ախուրյանը, Ագատանը, Պեմզաշենը, Փանիկը, Փոքր Մանթաշը ունեն 3 հազ.-ից ավելի բնակչություն:

Ներկայումս մարզի **բնակչության գլխավոր հիմնախնդիրը նրա զբաղվածության ապահովումն է:** Այն ընդհանուր է ամբողջ հանրապետության համար, բայց Շիրակի մարզում ավելի սուր բնույթ ունի:

Տնտեսությունը: Մինչև 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժը Շիրակի մարզն իր զարգացման մակարդակով և տնտեսական ներուժով երկրում գրավում էր երկրորդ տեղը՝ զիջելով միայն Երևան քաղաքին: Վերջին երկու տասնամյակներին մարզի տնտեսությունն ավելի խորն անկում է ապրել, քան այլ մարզերը: Դրա պատճառն այն է, որ ընդհանուր տնտեսական ճգնաժամից բացի, Շիրակում ավելի կործանիչ էին երկրաշարժի տնտեսական հետևանքները:

Երկրաշարժի հետևանքների լիակատար վերացումը պահանջում է տեղական բնակչության և մեր երիտասարդ պետության ուժերի գերազույն լարում: Ընդունվել և իրականացվում է երկրաշարժի հետևանքների վերացման կառավարական ծրագիր:

Ճիշտ է՝ դանդաղորեն, բայց հաստատուն կերպով վերականգնվում են Շիրակի մարզի տնտեսության ենթակառուցվածքները և արտադրական հզորությունները: Նպատակ է դրված առաջիկա մի քանի տարում վերականգնել Շիրակի մարզի երբեմնի տեղը հանրապետության մարզերի շարքում: Մարզկենտրոնում կառուցվում է ՀՀ-ում առաջին տեխնոպարկը: Գյումրին ԱՊՀ մշակութային մայրաքաղաք հռչակելով՝ լայն հնարավորություններ են առաջանում զբոսաշրջության զարգացման համար:

Հայաստանի միասնական տնտեսական համալիրում խորհրդային տարիներին Շիրակն առանձնանում էր առաջին հերթին **թեթև արդյունաբերության, մեքենաշինության և սննդի արդյունաբերության ճյուղերով:**

Արդյունաբերության համախառն արտադրանքի գրեթե կեսը բաժին էր ընկնում թեթև արդյունաբերությանը: Հայաստանի չափանիշներով խոշորագույն ձեռնարկություններ էին Գյումրու տեքստիլ կոմբինատը (հիմնովին ավերվել էր և այժմ մասամբ վերականգնվում է), Մարալիկի բամբակամանվածքային ֆաբրիկան:

Ներկայումս Շիրակի մարզի արդյունաբերության առաջատար ճյուղը դարձել է սննդի արդյունաբերությունը: Հայտնի է Գյումրու մսի կոմբինատը:

Գյումրու հարևանությամբ՝ Ախուրյան գյուղում, կառուցվել է շաքարի խոշոր գործարան: Այն **կխթանի նաև շաքարի ճակնդեղի մշակման վերականգնմանը** (Շիրակի մարզը մինչև երկրաշարժը հանրապետությունում շաքարի ճակնդեղի ամենախոշոր արտադրողն էր):

Մարզի տնտեսության մեջ կարևոր տեղ է գրավում բնական շինանյութերի արդյունահանումը: Հայտնի է Արթիկի տուֆի արդյունահանման խոշորագույն ձեռնարկությունը:

Ներկայումս ՀՀ տնտեսության մեջ Շիրակը համարվում է նախ և առաջ գյուղատնտեսական մասնագիտացում ունեցող մարզ:

Մարզը խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակով, ինչպես նաև մսի և կաթի արտադրությամբ զիջում է միայն Գեղարքունիքին: Անասնապահությունը հենվում է բարձրադիր գոտու փարթամ արոտավայրերի ու բնական խոտհարքների, ինչպես նաև դաշտավարությունից ստացվող անասնակերի վրա:

Մարզի **գյուղատնտեսության** մյուս առաջատար ճյուղերն են **հացահատիկի մշակությունը, կարտոֆիլագործությունը:** Վարելահողերը (78 հազ. հա) զբաղեցնում են մարզի տարածքի մոտ 37%-ը: Ոռոգովի հողերի մեծ մասը գտնվում է Շիրակի դաշտում, որը ոռոգվում է Ախուրյան գետից սնվող Շիրակի ջրանցքով: Շիրակի մարզը հացահատիկի և կարտոֆիլի բերքով մարզերի մեջ երկրորդն է (զիջում է Գեղարքունիքի մարզին):

Մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման գերակա ուղղություններն են համարվում արդյունաբերության գիտատար և աշխատատար նորագույն

ճյուղերը, տեղական գյուղատնտեսական հումքի և շինանյութերի վերամշակման ճյուղերը, զբոսաշրջությունը:

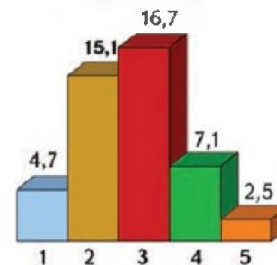
Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Թվարկեք և վերլուծեք Շիրակի մարզի աշխարհագրական դիրքի գլխավոր առանձնահատկությունները:
2. Նշեք մարզի բնական պայմանների ներքին տարբերությունները:
3. Ինչ գիտեք մարզի բնակչության և նրա տարաբնակեցման մասին:
4. Տվեք մարզի տնտեսական զարգացման նախաերկրաչափային և ներկա ժամանակների համեմատական բնութագիրը:
5. Որո՞նք են մարզի տնտեսության զարգացման հիմնախնդիրները: Ինչպիսի՞ն են տեսնում զարգացման հեռանկարը:

ԴԱՍ 58. ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶ

Տարածքը՝ 4506 կմ²
 Բնակչությունը՝ 137,3 հազ. բնակիչ
 Կենտրոնը՝ ք. Կապան

Սյունիքի մարզի մի քանի հիմնական ցուցանիշների մասնաբաժինը ՀՀ-ում (% 2018թ.)

Տարածքը, սահմանները, աշխարհագրական դիրքը: Սյունիքը տարածքի մեծությամբ ՀՀ-ում երկրորդն է, իսկ միայն ցամաքային տարածքի չափերով՝ առաջինը:

Նախկինում Սյունիք (Սիսական) անունով կոչվել է **Մեծ Հայքի իններորդ նահանգը**, որի մի հատվածն է միայն ներկայիս Սյունիքի մարզը: Մարզը կազմավորվել է **Սիսիանի, Գորիսի, Կապանի և Մեղրու** նախկին վարչական շրջանների միավորումից:

Յուրահատուկ են մարզի տարածքի ձևը և սահմանների ուրվագիծը: Այն զբաղեցնում է ՀՀ տարածքի ծայր հարավարևելյան հատվածը, որը նախկինում երեք կողմից սեղմված էր Ադրբեջանի, Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության և Իրանի միջև: Միայն հյուսիսարևմտյան շուրջ 40 կմ լայնության տարածքով է, որ Սյունիքը միանում է ՀՀ-ի մնացած տարածքին (Վայոց ձորի մարզի միջոցով): Այժմ Սյունիքն ամբողջ արևելյան մասով սահմանակցում է Արցախին:

Նախկինում **Սյունիքի տրանսպորտային-աշխարհագրական դիրքը խիստ անբարենպաստ էր**. գլխավոր ճանապարհները, բացառությամբ մեկի, որը Նախիջևանը կապում էր Ադրբեջանին, մտնում էին փակուղի: Այժմ Արաքս գետի վրա նոր կամրջի կառուցումով և Իրանի հետ առևտրատնտեսական կապերի հաստատումով **Սյունիքը խիստ կարևոր տարանցիկ նշանակություն է ձեռք բերել**: Սյունիքի տարածքով Պարսից ծոցը և Իրա-

Նր կապվում են Հայաստանին, Վրաստանին ու Սև ծովին, իսկ արևմուտք-արևելք ուղղությամբ Թուրքիան ու Նախիջևանի Հանրապետությունը կարող են կապվել Ադրբեջանին ու Կասպից ծովին: Սյունիքի մարզի տարածքով է անցնում ՀՀ-ն Արցախի հետ կապող հիմնական ավտոմայրուղին:

Բնական պայմանները և ռեսուրսները: Սյունիքը մեր երկրի ամենալեռնոտ և մակերևույթի բարձրությունների ամենամեծ տարբերություններ ունեցող մարզն է. նրա ամենաբարձր (Կապուտջուղ լեռ՝ 3904 մ) և ամենացածր (Մեղրու կլ լճ՝ 400 մ) կետերի բարձրությունների տարբերությունն անցնում է 3500 մ-ից և ավելին է, քան որևէ այլ մարզում:

Բնության հուշարձան քարե բուրգերը

Մարզի արևմտյան սահմանով միջօրեականի ուղղությամբ ձգվում է **Զանգեզուրի լեռնաշղթան**: Նրա ջրբաժան գոտին ատամնավոր է, ունի անանցանելի ժայռոտ կատարներ: Լեռնաշղթայից ճյուղավորվում են **Բարգուշատի** և **Մեղրու լեռնաբազուկները**:

Մարզի հյուսիսում Սյունիքի (Ղարաբաղի) հրաբխային բարձրավանդակն է՝ բազմաթիվ կոնաձև բարձրացումներով (**Մեծ Իշխանասար, Ծղուկ**): Նրա

համեմատաբար փոքրաթեք լանջերը ծածկված են լավային դաշտերով ու հոսքերով, ընդարձակ «քարային ծովերով»: Այստեղ են գտնվում Սիսիանի և Գորիսի սարավանդները:

Բարձրավանդակի փեշերին՝ Գորիսին հարող տարածքին, բնորոշ են մակերևույթի յուրահատուկ ձևեր՝ «բուրգեր», «սնկեր» և այլ զանազան պատկերներ հիշեցնող ֆիզիկական հողմահարության ժայռամասցուկներ:

Մարզի մակերևույթի խիստ մասնատվածությունը և բարձրությունների մեծ տարբերություններն առաջ են բերել **կլիմայի բացառիկ բազմազանություն**:

Մարզի ցածրադիր մասերում մթնոլորտային տեղումները սակավ են՝ տարեկան 260-300 մմ: Ամառը շոգ է (+25°+26°), ձմեռը՝ մեղմ (հունվարի միջին ջերմաստիճանը՝ 0°+1°): Կայուն ձնածածկույթ չի առաջանում: Այստեղ կլիման **չոր մերձարևադարձային է**:

Հակադիր պատկերն է բարձրլեռնային գոտում, որտեղ տեղումներն առատ են, և ամառը զով է: Ձմեռը ցուրտ է ու ձնառատ, հաճախակի ձնաբքերի հետևանքով փակվում են լեռնանցքները:

Սյունիքի մարզի գետերից նշանավոր են **Որոտանը, Ողջին, Մեղրիգետը**:

Որոտանի ջրերի մի մասը ջրատար թունելով հասնում է Կեչուտի ջրամբար և այստեղից էլ՝ խառնվելով Արփայի ջրերին՝ **Սևանա լիճ**: Մարզի բարձրլեռնային գոտում շատ են մանր լճակները (Սև, Ալ, Կապույտ):

Սյունիքի մարզի **հողաբուսական ծածկը** նույնպես ենթակա է վերընթաց գոտիականությանը: **Անտառային լանդշաֆտները** զբաղեցնում են մարզի տարածքի մոտ 20%-ը: Հիմնական ծառատեսակը կաղնիսն է:

Դաս 18-ի լանդշաֆտային գոտիների քարտեզով որոշեք Սյունիքի մարզում փիրապետող լանդշաֆտները:

Ծավ գետի ավազանում ստեղծվել է **Շիկահողի արգելոցը**, որտեղ հայտնի է բնական սոսիների պուրակը (64,2 հա):

Սյունիքն օգտակար հանածոներով ՀՀ ամենահարուստ մարզն է: Առանձնապես հայտնի են Կապանի պղնձի, Քաջարանի և Ագարակի պղնձամոլիբդենային, Սվարանցի երկաթաքարի, այլ մետաղների (ալյումինի հումք, ազնիվ մետաղներ) հարուստ հանքավայրերը: Բազմապիսի են բնական շինանյութերը (բազալտ, հրաբխային խարամ, ավազ և այլն):

Մարզում շատ բազմազան են բնական ու պատմաճարտարապետական հուշարձանները: Բնական հուշարձաններից են Գորիսի և Խնձորեսկի «բուրգերն» ու այրերը, Շաքիի ջրվեժը (18 մ), Որոտանի ու Ողջիի կիրճերը, «Սատանի կամուրջը» և այլն: Ճարտարապետական գլուխգործոցներ են Տաթևի վանական համալիրը (IX դ.), Վահանավանքը (X դ.), Որոտնաբերդն ու Որոտնավանքը (X-XI դդ.), Հալիձորի բերդը (XVII-XVIII դդ.) և այլն: Սիսիանից 3,2 կմ դեպի հյուսիս գտնվում է «Զորաց քարեր» հուշարձանախումբը, որը հայտնի է նաև Քարահունչ անունով (Ք.ա. III հազարամյակ):

Բնակչությունը: Սյունիքի մարզի տարածքը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից: Նոր և նորագույն ժամանակներում (Ռուսաստանի և ԽՍՀՄ կազմում) աշխարհագրական աննպաստ դիրքը և ռելիեֆային բարդ պայմանները խոչընդոտել են տնտեսության զարգացմանը: **Տեղի է ունեցել բնակչության մշտական արտահոսք:** Դա է պատճառը, որ մարզի ընդարձակ տարածքում այժմ ապրում է փոքր թվով բնակչություն: Բնակչության խտությունը շատ ցածր է, զիջում է բոլոր մարզերին, բացառությամբ Վայոց ձորի:

Այդուհանդերձ, կա մի ցուցանիշ, որով Սյունիքի մարզը գրավում է առաջին տեղը: Դա ուրբանիզացման բարձր մակարդակն է՝ 68%: Դրան համապատասխան էլ համեմատաբար շատ են քաղաքները: Դրանք 7-ն են՝ Կապան, Գորիս, Սիսիան, Մեղրի, Քաջարան, Ագարակ, Դաստակերտ:

Մարզի բոլոր քաղաքները երիտասարդ են: Դրանք քաղաք են դարձել 1930-ական թվականներից հետո: Միայն Գորիսն է, որ քաղաք է եղել դեռևս ցարական իշխանության օրոք (1885 թ.):

Կապանը (42,2 հազ. մարդ), լինելով մարզկենտրոն, միաժամանակ արդյունաբերական, կրթական և մշակութային գլխավոր կենտրոնն է:

Մարզի մյուս կարևոր տնտեսական, կրթական և մշակութային կենտրոնը **Գորիսն** է (20,4 հազ. մարդ), որը մարզի տարածքի նկատմամբ ունի բարենպաստ աշխարհագրական դիրք: Սիսիան և Մեղրի քաղաքները նախկինում եղել են համանուն վարչական շրջանների կենտրոններ:

Մարզի մյուս քաղաքները հանքարդյունաբերության կենտրոններ են, որոնցից խոշորագույնը Քաջարանն է (մոտ 7 հազ. մարդ): Անկախության

Տաթևի վանական համալիրը

Ձեռակերպ քարանձավներ Խնածախ գյուղում

Հանքարդյունաբերության կենտրոն Քաջարան քաղաքը

տարիներին, ի տարբերություն ՀՀ այլ քաղաքների, Քաջարանից բնակչության արտահոսք գրեթե տեղի չի ունեցել:

Յուրահատուկ պատկեր ունի մարզի **տարաբնակեցումը**, որը ճշտորեն կրկնում է տարածքի ռելիեֆային առանձնահատկությունները: Գյուղական բնակավայրերը սովորաբար փոքր են (մինչև 500 բնակիչ) և տեղաբաշխված են խիստ անհավասարաչափ: **Բնակավայրերի խտությունը մեծ է** գետահովիտներում: Մարզի 131 գյուղերից միայն Խնձորեսկը, Տեղը, Շինուհայրը և Վերիշենը ունեն 2 հազ-ից ավելի բնակչություն: Մարզի մի քանի գյուղեր չունեն մշտական բնակչություն:

Տնտեսությունը: Խորհրդային տարիներին Սյունիքը դարձել

է Հայաստանի հանքարդյունաբերության գլխավոր շրջանը: Այժմ նույնպես հանքարդյունաբերության գծով **Սյունիքի մարզը հանրապետությունում առաջինն է:** Այդ ճյուղի (մոլիբդենի և պղնձի խտանյութի արտադրության) խոշոր կենտրոններ են **Քաջարանը, Ագարակը, Կապանը:** Ներկայումս մարզը տալիս է ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի մոտ 16,7%-ը, և այդ ցուցանիշով զիջում է միայն Երևան քաղաքին: Ընդ որում՝ մարզի արդյունաբերական արտադրանքի 80%-ը բաժին է ընկնում հանքարդյունաբերությանը:

Քաջարանի պղնձամոլիբդենային հանքավայրն աշխարհի խոշորագույններից է: Նրա բազայի վրա աշխատող **Ջանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատը ՀՀ խոշորագույն ձեռնարկություններից է:** Անկախության տարիներին կառուցված և Սյունիքի տարածքով անցնող Իրան-Հայաստան էլեկտրահաղորդման գծի և գազամուղի շնորհիվ հանրապետության վառելիքաէներգետիկ ճյուղում մեծանում է մարզի նշանակությունը: Այստեղ է գտնվում **ջրային էլեկտրակայանների Հայաստանում երկրորդ՝ Որոտանի կասկադը՝ Սպանդարյանի, Շամբի և Տաթևի ջրէկներով:**

Մարզի **սննդի արդյունաբերությունը** հիմնականում ունի տեղական նշանակություն: Ապրանքային նշանակություն ունեն միայն մրգի պահածոները, գինիները (Մեղրի) և պանիրը (Սիսիան):

Մարզի զբոսաշրջության զարգացմանը նպաստում է 2010 թ. շահագործ-

ման հանձնված 5,7 կմ երկարությամբ աշխարհի ամենաերկար՝ «Տաթևեր» ճոպանուղին (առավելագույն բարձրությունը՝ 380 մ): Այն անցնում է Որոտան գետի կիրճով և Հալիձոր գյուղից հասնում է Տաթևի վանական համալիր:

Սյունիքի մարզի բնական պայմանների բազմազանությունը պայմանավորում է նաև գյուղատնտեսության բազմաճյուղ բնույթը՝ չնայած որ տարածքի միայն 68%-ն են գյուղատնտեսական նշանակության հողեր, այն էլ՝ հիմնականում որպես արոտավայրեր: Վարելահողերը կազմում են գյուղատնտեսական հողահանդակների ընդամենը 14%-ը: Գյուղատնտեսության զարգացմանը նպաստում են Սիսիանի և Որոտանի ջրանցքները, Սպանդարյանի, Տոլորսի և Շամբի ջրամբարները:

Գյուղատնտեսության մասնագիտացման առումով նկատելի տարբերություն կա մարզի հյուսիսի և հարավի միջև: Հյուսիսում տիրապետում են լեռնային տափաստաններն ու մարգագետինները և դրանց համապատասխան էլ՝ հացահատիկային տնտեսությունն ու անասնապահությունը: Հարավի ցածրադիր գոտիների համար ավելի բնորոշ են մերձարևադարձային պտղաբուծությունը (նուռ, թուզ և այլն):

Տարանցիկ աշխարհագրական դիրքը, բնական մեծ և բազմազան հարստությունները, որակյալ աշխատուժի առկայությունը, բնական ու պատմաճարտարապետական հուշարձանների մեծ քանակը, նոր ճանապարհների և ենթակառուցվածքների կառուցումը, ՀՀ-ի և Իրանի միջև տնտեսական կապերի զարգացումը մեծ հեռանկարներ են ստեղծում մարզի տնտեսության համալիր զարգացման համար: Միաժամանակ ռազմավարական առումով խիստ կարևոր այս մարզի զարգացմանը խոչընդոտում են երևանից ունեցած մեծ հեռավորությունը, նոսր բնակեցումը և տնտեսապես թույլ յուրացումը, տրանսպորտային կապերի այլընտրանքային միջոցների բացակայությունը և խոշոր քաղաքային կենտրոնի բացակայությունը:

Հարցեր և առաջադրանքներ

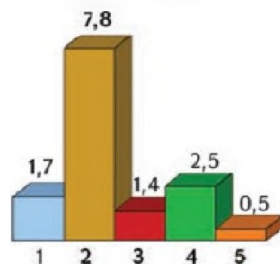
1. Ինչն է բնորոշ Սյունիքի մարզի աշխարհագրական դիրքի, մակերևույթի և գետային ցանցի համար:
2. Թվարկեք և բնութագրեք մարզի տարածքի վերընթաց լանդշաֆտային գոտիները:
3. Բնութագրեք մարզի բնակչության տեղաբաշխումը և տարաբնակեցումը:
4. Որո՞նք են մարզի տնտեսության առաջատար ճյուղերը, ինչպե՞ս են դրանք տեղաբաշխված:
5. Բնութագրեք մարզի հեռանկարային զարգացման բնական և սոցիալ-տնտեսական նախադրյալները և խոչընդոտները:

ԴԱՍ 59. ՎԱՅՈՑ ՁՈՐԻ ՄԱՐԶ: ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶ

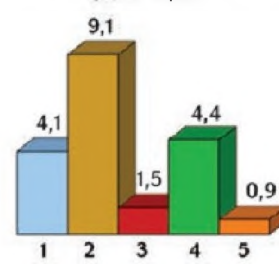
Վայոց ձորի մարզ
Տարածքը՝ 2308 կմ²
Բնակչությունը՝ 48,5 հազ. բնակիչ
Կենտրոնը՝ ք. Եղեգնաձոր

Տավուշի մարզ
Տարածքը՝ 2704 կմ²
Բնակչությունը՝ 121,3 հազ. բնակիչ
Կենտրոնը՝ ք. Իջևան

Վայոց ձորի մարզի մի քանի հիմնական ցուցանիշների մասնաբաժինը ՀՀ-ում (% , 2018թ.)

Տավուշի մարզի մի քանի հիմնական ցուցանիշների մասնաբաժինը ՀՀ-ում (% , 2018թ.)

Վայոց ձորը և Տավուշը բնակչության թվով և տնտեսական ներուժով Հայաստանի Հանրապետության ամենափոքր մարզերն են, նաև ունեն բնական և սոցիալ-տնտեսական պայմանների ընդհանուր գծեր:

Երկու մարզերին էլ բնորոշ են ծայրամասային աշխարհագրական դիրքը, լեռնային կտրտված ռելիեֆը, ռեսուրսապահովվածության ցածր մակարդակը, տարածքի թույլ բնակեցվածությունը, տրանսպորտային նոսր ցանցը, տնտեսության զարգացման ցածր մակարդակը և ագրարային բնույթը, գյուղական բնակչության խիստ գերակշռությունը, տնտեսական խոշոր կազմակերպիչ կենտրոնի բացակայությունը: Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության արտադրանքի ծավալներով հանրապետությունում նրանք գրավում են վերջին երկու տեղերը՝ զգալիորեն զիջելով մյուս մարզերին:

Այս մարզերն ունեն նաև տարբերիչ գծեր, ընդգծված յուրահատկություններ:

Վայոց ձորի մարզ: Տարածքը, սահմանները, աշխարհագրական դիրքը: Վայոց ձորի աշխարհագրական դիրքի համար բնորոշ է այն, որ երկու կողմից ունի ներքին և երկու կողմից՝ արտաքին սահմաններ:

Քարտեզի օգնությամբ որոշե՛ք մարզի հարևաններին և տարածքը հափող ճանապարհները՝ նշելով դրանց վերջնակետերը:

Նախկինում Վայոց ձորի տարածքը մտել է Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի մեջ՝ կազմելով նրա Վայոց ձոր գավառը: Ներկայիս Վայոց ձորի մարզը կազմավորվել է նախկին երկու վարչական շրջանների՝ Եղեգնաձորի և Վայքի միավորումից:

Մարզի աշխարհագրական դիրքի համար բնորոշ է այն, որ հարևանների հետ կապող գլխավոր ճանապարհներն անցնում են դժվարամատչելի լեռնանցքներով:

Քարտեզի օգնությամբ գտե՛ք լեռնանցքները:

Բնական պայմանները և ռեսուրսները: Վայոց ձորն աչքի է ընկնում բնական պայմանների մեծ հակադրություններով: Մակերևույթի բարձրությունների տարբերությունն ավելի քան 2500 մ է: Լեռնալանջերն ամենուրեք կտրտված են խոր կիրճերով ու ձորերով: Այդ է պատճառը, որ շատ տեղանուններ վերջանում են «ձոր» բառով՝ Եղեգնաձոր, Աղավնաձոր, Գլաձոր, Ագարակաձոր և այլն:

Մարզի ռելիեֆի կարևոր միավորներից է Արփայի գոգավորությունը, որին հարավից եզերում է **Վայքի լեռնաշղթան**:

Մարզի հյուսիսով ձգվող **Վարդենիսի** լեռների տակով անցնում է Արփա-Սևան ջրատար թունելը, որը սկսվում է Արփա գետի վրա կառուցված Կեչուտի ջրամբարից:

Մարզի ցածրադիր գոտում տիրապետում են կիսաանապատային և չոր տափաստանային լանդշաֆտները և չորասեր (ֆրիգանտիդ)

Նորավանք վանական համալիրը

բուսականությունը: Այդ պատճառով էլ մարզի գլխավոր ջրային զարկերակ Արփայի և նրա վտակների երկայնքով ձգվող այգիները թողնում են օազիսների տպավորություն:

Վայոց ձորը ճարտարապետական և բնական **հուշարձանների բացօթյա թանգարան է**: Առանձնապես հայտնի են **Գնդեվանքը** (X դ.), **Նորավանքը** (XII դ.), **Պռոշաբերդը**, **Մոզ ավանի ավերակները** (VIII դ.) և այլն: Գեղեցիկ բնապատկերներով

առանձնանում են Արփայի և Եղեգիսի հովիտները: Բնական հուշարձաններից հայտնի են Մոզրովի և Մագիլի քարանձավները:

Բնակչությունը: Վայոց ձորի մարզը բնակչության թվաքանակով և միջին խտությամբ (21 մարդ/կմ²) ՀՀ մարզերի թվում վերջինն է: Մարզի բնակչության թվի ձևավորման գործում մեծ դեր է խաղացել XIX դարում Պարսկաստանի Խոյ և Սալմաստ գավառներից հայ բնակչության ներգաղթը:

Մարզի **տարաբնակեցման** կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ այստեղ չկան մեծ քաղաքներ և ոչ էլ գյուղերի խոշոր կուտակումներ: Մարզի երեք քաղաքներն էլ՝ **Եղեգնաձորը**, **Վայքը** և **Ջերմուկ քաղաքառողջարանը**, փոքր են: Մարզի բնակչության մեծ մասը (մոտ 64%) ապրում է գյուղերում, որոնցից մի քանիսը մշտական բնակչություն չունեն: Տարածված են փոքր գյուղերը: Ամենամեծ գյուղը Մալիշկան է (4,5 հազ. բնակչությամբ):

Մարզկենտրոն Եղեգնաձորը (7,4 հազ. մարդ) պատմական Սյունիքի հնագույն բնակավայրերից է: Ներկայումս մարզի տնտեսական, կրթական և մշակութային գլխավոր կենտրոնն է:

Տնտեսությունը: Վայոց ձորի տնտեսական հզորությունը մեծ չէ: Արտադրության ընդհանուր ծավալում **գերակշռողը գյուղատնտեսությունն է**, որն ավելի քան երկու անգամ գերազանցում է արդյունաբերական արտադրանքի ծավալին: Գյուղատնտեսական հողահանդակների մեծ մասն արոտավայրեր են: Մշակովի հողատարածքները քիչ են, կազմում են գյուղատնտեսական նշանակության հողերի ընդամենը 8%-ը և բաղկացած են փոքր հողակտորներից:

Մարզի գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղն անասնապահությունն է, որին բաժին է ընկնում գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ծավալի ավելի քան 2/3-ը:

Վայոց ձորի **ցածրադիր գոտու** ոռոգելի հողերում զբաղվում են խաղողագործությամբ և պտղաբուծությամբ, ցորենի մշակությամբ: **Միջին բարձրության և բարձրլեռնային գոտիներում** գյուղատնտեսության առա-

ջատար ճյուղերն են բրդատու ոչ-խարաբուծությունը և կաթնատու անասնապահությունը:

Վայոց ձորը արդյունաբերության զարգացման համար հումքային նախադրյալներ չունի: Ապագայում արդյունաբերության զարգացման գլխավոր գործոններ մնում են աշխատանքային ռեսուրսները և գյուղատնտեսական հումքը (խաղող, կաթ, բուրդ և այլն):

Մարզի ներկայիս արդյունաբերությունը բաղկացած է պանրի, գորգերի և շինանյութերի արտադրության փոքր ձեռնարկություններից, որոնք գտնվում են **Եղեգնաձոր** և **Վայք** քաղաքներում: Հայտնի են նաև խաղողի գինու արտադրությունը (Գետափ, Արենի) և Ջերմուկի հանքային ջրերի գործարանը:

Տավուշի մարզ: Տարածքը, սահմանները, աշխարհագրական դիրքը: Մարզն ունի արտաքին սահմաններ Վրաստանի և Ադրբեջանի, իսկ ՀՀ-ի ներսում՝ Լոռու, Կոտայքի և Գեղարքունիքի մարզերի հետ:

Խորհրդային տարիներին մարզի տարածքը Հայաստանի համար գլխավոր դարպասի դեր էր կատարում, որով **Հայաստան մուտք էին գործում երկու գլխավոր երկաթուղիները, գլխավոր ավտոմայրուղին և գլխավոր գազատար խողովակը:** Այստեղով էր անցնում Հայաստանն Անդրկովկասի միասնական էներգահամակարգին կապող էլեկտրահաղորդման բարձր լարման գլխավոր գիծը:

Բնորոշ է նաև այն, որ Տավուշը մյուս մարզերի հետ իր կապերը գրեթե բացառապես իրականացնում է իր հարավային սահմանագծով: Արևմտյան սահմանագծի երկարությամբ, որտեղ դժվարամատչելի **Գուգարաց լեռներն են**, տրանսպորտային հաղորդակցություն չկա:

Նախկինում Տավուշի տարածքի մեծ մասը մտել է **Մեծ Հայքի Գուգարք և Ուտիք նահանգների մեջ:**

Տավուշի մարզն իր ներկայիս սահմաններով կազմավորվել է **Նոյեմբերյանի, Իջևանի, Տավուշի** նախկին վարչական շրջանների միավորումից:

Բնական պայմանները և ռեսուրսները: Տավուշի մակերևույթը տիպիկ լեռնային է. բաղկացած է տարբեր ուղղության լեռնաշղթաներից և դրանց միջև ձգվող լայն ու նեղ գետահովիտներից:

Հարավից դեպի հյուսիս մակերևույթն աստիճանաբար ցածրանում է՝ 3000 մ բացարձակ բարձրությունից հասնելով 400 մ-ի:

Մարզի հովտային մասերում՝ մասնավորապես **Դիլիջանի գոգավորության սահմաններում**, լայն տարածում ունեն սողանքները, որոնք մեծ

Ջերմուկի Գլաձոր առողջարանը

քարանձավները, ջրվեժները և այլն: Մարզի գեղատեսիլ բնության գրկում կան բազմաթիվ պատմական հուշարձաններ, որոնցից առանձնապես ուշագրավ են **Գոշավանքը** (XII դ.), **Հաղարծինի վանքը** (XII դ.), **Մակարավանքը** (X դ.), **Տավուշ բերդը** (X դ.) և այլն:

Բնակչությունը: Տավուշի մարզը բնակեցված է եղել հին ժամանակներից սկսած: Բնակչության որոշ ներգաղթ նկատվել է XVIII դարի սկզբին, երբ դաշտային Արցախի առանձին գավառներից զգալի թվով հայեր վերաբնակեցվել են մարզի ստորին գոտու գյուղերում:

Տավուշի մարզում նույնպես բնակչության մեծ մասը (58%) ապրում է գյուղերում: Քաղաքները 5-ն են՝ **Իջևան**, **Դիլիջան**, **Նոյեմբերյան**, **Այրում**, **Բերդ**: Առավել խոշոր և հայտնի գյուղերն են Աչաջուրը, Կողբը, Հաղարծինը, Այգեհովիտը, Գանձաքարը, որոնք ունեն 3 հազ.-ից ավելի բնակչություն:

Բնակավայրերը մեծամասնությամբ գտնվում են մարզի տարածքի ընդամենը 1/3-ը կազմող ստորին սահմանամերձ գոտում՝ մինչև 1000 մ բացարձակ բարձրություններում: Բացառություն են կազմում **Դիլիջան** քաղաքը և դրան հարող գյուղերի խումբը, որոնք գտնվում են Աղստև գետի վերին հոսանքի շրջանում:

Մարզկենտրոն Իջևանը (20,3 հազ. մարդ): Մարզի տարածքի նկատմամբ ունի հարմար ՏԱԴ: Նրա տնտեսական դերը մեծացել է XIX դարի վերջերին, երբ կառուցվել է Ղազախ-Իջևան-Սևան-Երևան ռազմավարական նշանակության խճուղին:

Տավուշի մարզի ամենահին քաղաքը՝ **Դիլիջանը** (17,4 հազ.մարդ), առողջարանային գործառույթից բացի, ձեռք է բերում նաև ֆինանսական և կրթական գործառույթներ:

Տնտեսությունը: Տավուշի մարզը ՀՀ վառ արտահայտված գյուղատնտեսական շրջաններից է: Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը մոտ 1,5 անգամ գերազանցում է արդյունաբերական արտադրանքին:

Ինչն է բնորոշ մարզի գյուղատնտեսությանը: Նրա **առաջատար ճյուղը՝**

Սողանքապարվարային ծագման Պարզ լիճը

Հաղարծինի վանքը

ծխախոտագործությունը, վերջին տարիներին կրկին վերելք է ապրում: Աստիճանաբար մարզի գյուղատնտեսության **դիմագիծը որոշող ճյուղի** նախկին համբավը վերականգնում է նաև **պտղաբուծությունը**, հատկապես դեղձի մշակությունը: Տավուշը խաղողի համախառն բերքով Արմավիրի և Արարատի մարզերից հետո երրորդն է:

Տավուշի մարզի **անասնապահությունը** ևս ունի իր յուրահատկությունը: **Այն մարզերի մեջ միակն է, որտեղ գերակշռողը խոզաբուծությունն է**, որի զարգացման համար դրական նախադրյալ է անտառային կերի առատությունը:

Այն փաստը, որ մարզի տարածքի միջին գոտին զբաղված է համատարած անտառներով, ազդել է **գյուղատնտեսության տեղաբաշխման վրա**: Անտառից ցած գտնվող ստորին խտաբնակ գոտում կենտրոնացված են **ոռոգովի հողատարածությունները և գրեթե ամբողջ դաշտավարությունն ու այգեգործությունը**: Անտառից վեր, որտեղ մերձալպյան ու ալպյան մարգագետինների թագավորությունն է, գյուղատնտեսության միակ ճյուղն արոտային անասնապահությունն է:

Գյուղատնտեսական հումքի մշակման համար ստեղծվել են **մրգի պահածոների** (Այրում, Բերդ), **գինու** (Իջևան) և **պանրի գործարաններ**: Անտառափայտի բազայի վրա ավելի վաղ Իջևանում ստեղծվել էր **փայտամշակման կոմբինատ**, որը խոշորագույնն է ՀՀ-ում:

Ինչպես Վայոց ձորի, այնպես էլ Տավուշի մարզերի զարգացման **հեռանկարները կապվում են գյուղատնտեսության, գյուղատնտեսական հումքը վերամշակող արտադրությունների, զբոսաշրջության և ծառայությունների ոլորտների զարգացման հետ**:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ի՞նչ ընդհանուր գծերով են բնութագրվում Վայոց ձորի և Տավուշի մարզերը:
2. Տվե՞ք Վայոց ձորի և Տավուշի մարզերի աշխարհագրական դիրքի համեմատական բնութագիրը:
3. Որո՞նք են Վայոց ձորի և Տավուշի մարզերի բնակչության տեղաբաշխման և տարաբնակեցման առանձնահատկությունները:
4. Ի՞նչ ընդհանուր և տարբերիչ գծերով են բնութագրվում Վայոց ձորի ու Տավուշի գյուղատնտեսությունը:
5. Գնահատե՞ք Վայոց ձորի և Տավուշի մարզերի տնտեսական զարգացման հնարավորություններն ու հեռանկարները:

ԴԱՍ 60. ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Դասի նպատակն է ամփոփել ձեր մարզի (որտեղ գտնվում է ձեր դպրոցը) մասին դասագրքում եղած տեղեկությունները և դրանցից առանձնացնել գլխավորն ու բնութագրականը: Աշխատանքը դասարանում չավարտելու դեպքում կարելի է շարունակել և ավարտել տանը:

Անհրաժեշտ է.

1. Աշխարհագրության տետրում արտագրել և լրացնել հետևյալ աղյուսակը.

ԱՂՅՈՒՍԱԿ

----- մարզի բնության, բնակչության ու տնտեսության առանձնահատկությունները բնութագրող գլխավոր ցուցանիշները

<p>1. ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ</p> <ul style="list-style-type: none"> - տարածքը, կմ² - մարզերի շարքում զբաղեցրած տեղը - մակերևույթի բացարձակ բարձրությունների տարբերությունը - գլխավոր լեռները - գլխավոր լեռնագագաթները - գլխավոր լեռնանցքները - օդի ջերմության ցուցանիշները - մթնոլորտային տեղումների քանակը - գլխավոր գետերը, լճերը և ջրամբարները - վերընթաց լանդշաֆտային գոտիները - բնորոշ վնասաբեր բնական երևույթները - բնական և պատմաճարտարապետական գլխավոր հուշարձանները <p>2. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ</p> <ul style="list-style-type: none"> - թվաքանակը, հազ. մարդ - մարզերի շարքում զբաղեցրած տեղը - խտությունը, մարդ/կմ² - ուրբանիզացման մակարդակը, % - քաղաքները - տարաբնակեցման առանձնահատկությունները - հայտնի և խոշոր գյուղերը <p>3. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ</p> <ul style="list-style-type: none"> - գլխավոր բնական հարստությունները, որոնց վրա հենվում է մարզի տնտեսական զարգացումը - տնտեսության կառուցվածքը և զարգացման գլխավոր ուղղությունը - արդյունաբերության առաջատար ճյուղերը - գլխավոր արդյունաբերական կենտրոնները - գյուղատնտեսության մասնագիտացման ճյուղերը - գլխավոր մշակաբույսերը - գլխավոր ճանապարհները (ըստ տրանսպորտի տեսակների) - մարզի տնտեսական զարգացման գլխավոր հիմնախնդիրները - տնտեսական կապերը 	
--	--

2. Համառոտ նկարագրեք մարզի ֆիզիկաաշխարհագրական և տնտեսաաշխարհագրական դիրքը, բացատրեք դրա բնորոշ գծերը:

ԴԱՍ 61. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ: ԱՐՏԱՔԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԸ

Նախորդ դասընթացներից դուք գիտեք, թե ինչ է աշխատանքի աշխարհագրական (տարածքային) բաժանումը:

Ցուրաքանչյուր երկիր աշխատանքի միջազգային բաժանմանը մասնակցում է այն արտադրանքով, որի գծով մասնագիտացել է: Միաժամանակ ներմուծում է այն արտադրանքը, որի կարիքն ունի, բայց տեղում բավարար պայմաններ չկան դրա թողարկումը կազմակերպելու համար:

Ինչպես ամեն մի երկրի, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական զարգացումը միաժամանակ դրա մասնագիտացման խորացումն է: Այսինքն՝ ավելի ու ավելի շատ արտադրատեսակներով ու դրանց ավելի մեծ քանակով է երկիրը մասնակցում աշխատանքի միջազգային աշխարհագրական բաժանմանը:

Նախկինում Հայաստանի մասնակցությունն աշխատանքի աշխարհագրական բաժանմանը հիմնականում տեղի էր ունենում Խորհրդային Միության սահմանների ներսում: Մինչդեռ շատ թույլ էր նրա մասնակցությունն աշխատանքի միջազգային բաժանմանը, հետևապես և համաաշխարհային շուկային:

Այժմ ՀՀ-ն՝ որպես ինքնիշխան պետություն, ինքն է որոշում իր արտաքին տնտեսական կապերի բնույթը և ուղղությունը. այսինքն՝ ինչ, ինչքան և դեպի ո՞ւր արտահանի և դրա դիմաց ինչ և որտեղից ներմուծի:

Բայց ակնհայտ է նաև, որ երկրի արտաքին տնտեսական կապերի զարգացումը պայմանավորված չէ միայն ցանկությամբ: Այն որոշվում է տնտեսական օրենքներով և կախված է սովյալ պետության հնարավորություններից ու զարգացման մակարդակից: Աշխատանքի միջազգային բաժանման համակարգում կայուն տեղ զբաղեցնելու համար պետք է դիմանալ դաժան մրցակցությանը:

Աշխատանքի միջազգային բաժանմանը մեր մասնակցության նախադրյալներն ընդհանուր առմամբ բավարար են: Կան և՛ բազմազան բնական հարստություններ, և՛ հմուտ մասնագետներ, և՛ բազմաճյուղ տնտեսություն: Բարձր է մի շարք արտադրությունների նկատմամբ միջազգային շուկայի պահանջը: Կարևոր նախադրյալ է նաև այն, որ ձևավորվել են մասնագիտացման ճյուղեր, որոնց հնարավորություններն ավելին են, քան ներքին պահանջարկն է:

ՀՀ-ի արտաքին տնտեսական կապերն արտահայտվում են երկու հիմնական բնութագրիչներով: Առաջինն արտահանման և ներմուծման կառուցվածքն է, երկրորդը՝ արտահանման և ներմուծման աշխարհագրությունը:

Ներկա անցումային ժամանակաշրջանում խիստ կրճատվել է ՀՀ-ի արտահանման ծավալը: Վերջին տարիներին այն սովորաբար երկու-երեք անգամ զիջում է ներմուծման ծավալին: 2019 թ. արտահանման ծավալները կազմել են շուրջ 2,7 մլրդ դոլար, իսկ ներմուծմանը՝ 5,5 մլրդ դոլար:

Ակնհայտ է, որ ամեն մի երկրի արտահանման ու ներմուծման կառուցվածքն ուղղակիորեն առնչվում է նրա տնտեսության ճյուղային կառուցվածքին:

Արտահանմանը մասնակցում են մասնագիտացման ճյուղերը, իսկ ներմուծումով լրացվում է այն ճյուղերի արտադրանքը, որը չի բավարարում ներքին շուկայի պահանջը:

Մինչ անկախացումը Հայաստանի արտահանմանը մասնակցում էին հարյուրավոր անուն ամենատարբեր տեսակի ապրանքներ: Արտահանման կառուցվածքում առաջին տեղը գրավում էր մեքենաշինության արտադրանքը: Արտահանվում էին էլեկտրաշարժիչներ, գեներատորներ, հաստոցներ, ժամացույցներ և այլն:

Մեծ էր նաև քիմիական արտադրանքի բաժինը: Արտահանվող գլխավոր արտադրատեսակներն էին սինթետիկ կաուչուկը, արհեստական մանրաթելը, արհեստական քարերը, ավտոդողերը, քիմեակտիվները:

Արտահանման ծավալում մեծ տեղ էին զբաղեցնում նաև գունավոր մետաղները, թեթև և սննդի արդյունաբերության արտադրանքը (կոշիկ, տրիկոտաժ, գորգեր, կոնյակ, գինի, պահածոներ և այլն):

Բնական է, որ սոցիալ-տնտեսական և աշխարհաքաղաքական նոր պայմաններում փոխվել է ՀՀ-ի ինչպես արտահանման և ներմուծման կառուցվածքը, այնպես էլ աշխարհագրությունը:

Ներկայումս արտահանման կառուցվածքում կարևոր տեղ է գրավում **գունավոր մետալուրգիայի արտադրանքը՝** մոլիբդենի, պղնձի ու բազմամետաղների խտանյութը, այլումինե փայլաթիթեղը: Արտահանման կառուցվածքում զգալի բաժին ունեն նաև թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերը, թանկարժեք մետաղները, ոսկե զարդերը, բնական և արհեստական մարգարիտը:

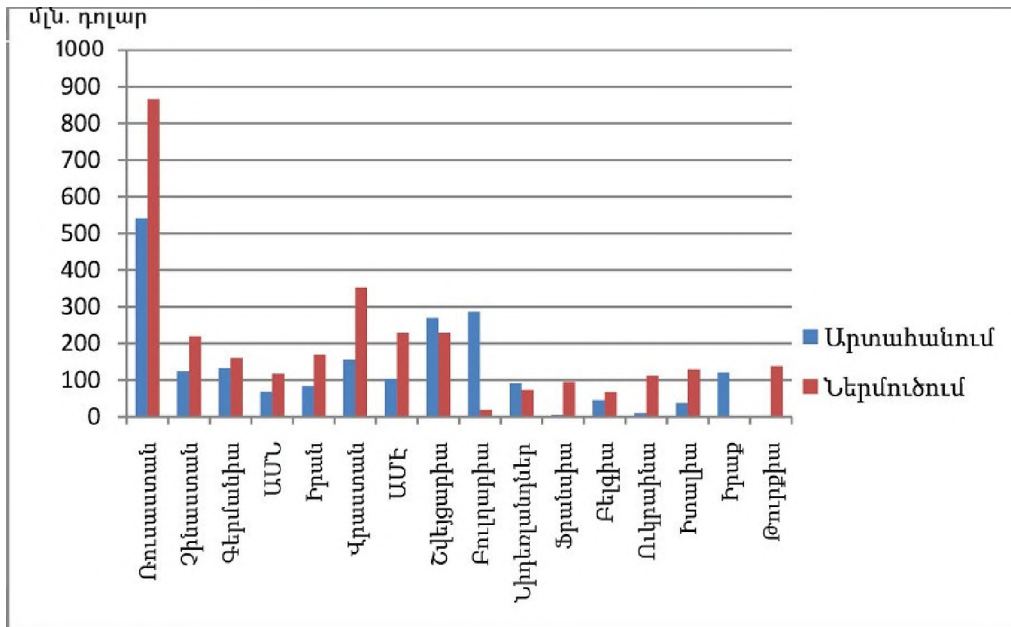
Արդյունաբերության մյուս ճյուղերի արտադրատեսակներից արտահանվում են մրգի ու բանջարեղենի պահածոներ, գինիներ, կոնյակ, հանքային ջրեր, թարմ մրգեր, ծխախոտ, ձուկ, էլեկտրական ապարատներ, ապակե իրեր, հագուստ և այլն:

Ներմուծման կառուցվածքում գլխավորներն են **էներգակիրները (նավթամթերքներ, բնական գազ), սև մետաղները, հացահատիկը, սննդամթերքի տարբեր տեսակները, արդյունաբերական սարքավորումը, ավտոմեքենաները, քիմիական ապրանքները, հագուստեղենը, կոշկեղենը և դեղորայքը:**

ՀՀ արտահանման ծավալների շուրջ կեսը և ներմուծման ծավալների 4/5-ից ավելին բաժին է ընկնում Երևանին: Արտահանման ծավալներում զգալի են նաև Սյունիքի, Լոռու մարզերի բաժինները:

Խորհրդային Միության և նրա միասնական տնտեսական համալիրի փլուզումով խախտվեցին, իսկ շատ դեպքերում էլ ամբողջովին ընդհատվեցին նախկին տնտեսական կապերը: Դա մեծ վնաս հասցրեց բոլոր հանրապետություններին և ամենուրեք արտադրության կազմալուծման պատճառ դարձավ:

ՀՀ-ի հետ ակտիվ առևտրական կապեր ունեցող երկրները: 2017թ (մլն. դոլար)

Այժմ ձևավորվում են արտաքին տնտեսական կապերի նոր կառուցվածք և նոր աշխարհագրություն: Արտահանման ու ներմուծման կառուցվածքը պետք է կատարելագործվի ու հարմարվի միջազգային շուկայի պահանջներին: Ավելի լուրջ տեղաշարժեր կկատարվեն **արտահանման ու ներմուծման աշխարհագրության մեջ**: ԱՊՀ անդամ երկրների հետ նախկին շատ կապեր կարող են վերականգնվել ու զարգանալ:

Ներկայումս ԱՊՀ երկրներին բաժին է ընկնում ՀՀ-ի արտահանման ընդհանուր ծավալի 29%-ը և ներմուծման՝ 30%-ը: ՀՀ-ի թե՛ արտահանման և թե՛ ներմուծման ծավալներում մեծագույն մասը բաժին է ընկնում Ռուսաստանին: ԱՊՀ երկրներ զգալի չափով արտահանում է սննդի արդյունաբերության ապրանքներ (կոնյակ, գինի, պահածո և այլն), ներմուծում է էներգակիրներ (նավթամթերքներ, գազ, ածուխ) և սև մետաղներ:

ՀՀ-ի արտաքին առևտրի կառուցվածքում մեծ է Իրանի, Գերմանիայի, Բուլղարիայի, Բելգիայի, Չինաստանի, ԱՄՆ-ի և մի քանի այլ պետությունների բաժինը (տե՛ս գծագիրը):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Ինչպիսի՞ն են աշխատանքի միջազգային բաժանման համակարգում ՀՀ մասնակցության նախադրյալները:
2. Նախկինում ինչ՞ի են թույլ եղել Հայաստանի արտաքին (միջազգային) տնտեսական կապերը:
3. Բնութագրե՛ք և գնահատե՛ք ՀՀ-ի արտահանման և ներմուծման կառուցվածքը:
4. Համեմատե՛ք արտահանման կառուցվածքը խորհրդային և անկախության տարիներին:
5. ՀՀ-ն արտասահմանյան դիրքերի հետ է առավել ակտիվ տնտեսական կապերի մեջ և ի՞նչ ապրանքների գծով:

ԱՐՑԱԽԻ (ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ) ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԱՍ 62. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ: ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ: ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Տարածքը՝ 11,433 հազ. կմ²
 Բնակչությունը՝ 148,5 հազ. մարդ
 Մայրաքաղաքը՝ Ստեփանակերտ

**Պատմաաշխարհագրական համառոտ
 ակնարկ:** Արցախը (Լեռնային Ղարաբաղի

Հանրապետություն)՝ որպես **հայկական երկ-
 րորդ անկախ պետություն**, հռչակվեց 1991 թ.,
 Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում գտնվող
 Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի
 (ԼՂԻՄ) և նրա հարևան հայաբնակ Շահումյանի

վարչական շրջանի **բնակչության միահամուռ**

կամքով: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապե-
 տության (ԼՂՀ) հռչակումը լիովին համապա-

տասխանում էր միջազգայնորեն ճանաչված
ազգերի ինքնորոշման իրավունքին և ԽՍՀՄ
օրենքներին: Չնայած դրան՝ Ադրբեջանը փոր-

ծեց ռազմական ուժով ճնշել հայ բնակչության

ազգային-ազատագրական պայքարը: Հայ

բնակչությունը ռազմական գործողությունների արդյունքում պաշտպանեց

ոչ միայն ինքնորոշման իր իրավունքը, այլև իրեն միացրեց ԼՂՀ-ի սահման-

ներից դուրս գտնվող՝ պատմականորեն հայկական համարվող շրջաններ

և ստեղծեց **անվտանգության գոտի:** Այդպես ձևավորվեցին Արցախի ներ-

կայիս սահմանները:

Արցախը գտնվում է Հարավային Կովկասի գրեթե կենտրոնական մասում՝

Փոքր Կովկասի ծալքաբեկորային լեռների արևելքում: Արևմուտքից սահ-

մանակից է ՀՀ-ին, արևելքից և հյուսիսից՝ Ադրբեջանին, իսկ հարավից՝

Իրանին:

Այժմ Արցախը **վարչականորեն բաժանված է 7 շրջանների՝** Շահում-

յանի, Մարտակերտի, Ասկերանի, Շուշիի, Մարտունու, Հադրութի, Քաշա-

թաղի, և 303 բնակավայրերի, որից 13-ը՝ քաղաքային, 290-ը՝ գյուղական:

Վարչական կենտրոնները շրջանների հետ համանուն են, բացառությամբ

Շահումյանի շրջանի (կենտրոնը՝ Քարվաճառ) և Քաշաթաղի շրջանի

(կենտրոնը՝ Բերձոր):

Քարտեզի վրա ցույց տվեք Արցախի սահմանները, վարչական շրջանները և դրանց կենտրոնները:

Արցախի ներկա տարածքը հիմնականում ընդգրկում է **Մեծ Հայքի պատմական Արցախ նահանգի մի մասը**: Պատմական երկարատև ժամանակաշրջանում, չնայած սելջուկ-թուրքերի, թաթար-մոնղոլների, պարսիկների ներխուժումներին, Արցախը շարունակում էր մնալ հայաբնակ, իսկ իշխանությունները կարողանում էին պահպանել իրենց հարաբերական անկախությունը:

Արևելյան Անդրկովկաս թափանցած թուրքալեզու ցեղերը XV դարից սկսած Արցախի տարածքը կոչել են **Ղարաբաղ**: Այս անունը հետագայում լայն տարածում է ստացել:

Արցախ-Ղարաբաղը XIX դարի սկզբներին պատերազմական գործողությունների հետևանքով Պարսկաստանից անցնում է Ռուսաստանին: Դա ամրագրվում է 1813 թ. **Գյուլիստանի պայմանագրով**: Ռուսաստանի կազմում Ղարաբաղի տարածքը Ելիզավետպոլի (Գանձակի) նահանգի մի մասն էր:

Այժմ Արցախը կայացել է որպես ինքնիշխան պետություն, ունի իր խորհրդարանը, կառավարությունը, բանակը, պետական դրոշը, գլխնանշանը, օրհներգը, զարգացնում է իր տնտեսությունը, ապրում է անկախ պետության լիարժեք կյանքով:

Բնական պայմանները: Արցախն ունի լեռնային բարդ ռելիեֆ: Արցախի ընդհանուր տարածքի 3/4-ը լեռնային է: Մակերևույթի բարձրությունների տարբերությունն ավելի քան 3600 մ է: Հանրապետության տարածքի հյուսիսային մասում արևմուտքից արևելք ձգվում է **Մռավի լեռնաշղթան**, որտեղ գտնվում է Արցախի ամենաբարձր կետը՝ **Գոմշասար գագաթը** (3724 մ): Ամենացածր տեղը (100 մ) հյուսիսարևելյան հատվածն է, որը միացված է Կուր-Արաքսյան դաշտավայրին:

Մռավի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերը երկար են և մի շարք լեռնաճյուղերով ցածրանում են դեպի Կուրի հովիտը: Հարավային լանջերը կարճ են, ժայռոտ, զառիթափ և մասնատված խոր գետահովիտներով: Մռավի լեռնաշղթայի միջին բարձրության լանջերն անտառապատ են:

Հանրապետության արևմտյան մասում՝ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ, ձգվում է **Արցախի (Ղարաբաղի) լեռնաշղթան**: Դրա ամենաբարձր գագաթը **Մեծ Քիրսն** է: Լեռնաշղթայի մոտավորապես կենտրոնական հատվածում գտնվում է **Լիսագորի լեռնանցքը** (2080 մ), որով անցնում է **Գորիս-Ստեփանակերտ խճուղին**:

Արցախի Ազգային ժողովի շենքը

Մռավի լեռնաշղթան

Արցախի լեռնաշղթան ունի անհամաչափ կառուցվածք: Դրա արևմտյան լանջերը կարճ են, զառիթափ և ժայռոտ, իսկ արևելյան լանջերը երկար են, մեղմաթեք և անտառածածկ, մասնատված գետահովիտներով: Հանրապետության ողջ տարածքով դեպի արևելք տարածվում են մի շարք անտառապատ լեռնաճյուղեր: Հայտնի է **Շուշիի սարավանդը**, որն ունի նեղ լեզվակի տեսք և գահավեժ իջնում է **Կարկառ գետի** ու նրա վտակ **Քարինտակի**

հովիտները: Կրաքարային ապարաշերտերի մեջ գոյացել են բազմաթիվ քարանձավներ ու այրեր: Առանձնապես հայտնի է **Ազոխի քարանձավը**:

Արցախի կլիման հիմնականում բարեխառն է, մեղմ, չափավոր և ենթակա է վերընթաց գոտիականության: Արևելքում՝ հարթավայրային մասում, այն չոր մերձարևադարձային տիպի է, նախալեռներում՝ չափավոր տաք, չորային, միջին բարձրության լեռներում՝ չափավոր տաք, խոնավ, իսկ առավել բարձրադիր վայրերում՝ բարձրլեռնային ցուրտ:

Հարթավայրային մասերում հունվարի միջին ջերմաստիճանը $-2+2^{\circ}$ է, հուլիսինը՝ $+24^{\circ}+25^{\circ}$, իսկ միջին բարձրության լեռնային գոտում՝ հունվարին $-2^{\circ}-4^{\circ}$, հուլիսին՝ $+20^{\circ}+24^{\circ}$:

Հիշե՛ք՝ Արցախն իր կլիմայով Հայաստանի Հանրապետության ո՛ր մարզին է նման:

Տեղումների տարեկան քանակը նույնպես ըստ բարձրության փոխվում է՝ հարթավայրերում և նախալեռներում 300-450 մմ է, իսկ միջին բարձրություններում՝ 700-1000 մմ: Կայուն ձնածածկույթ ձևավորվում է 1400 մ-ից բարձր վայրերում, իսկ Մռավի լեռնաշղթայում նույնիսկ ամռանը պահպանվում են ձնաբծեր:

Արցախի ջրագրական ցանցը, ինչպես ՀՀ-ի ջրագրական ցանցը, բաժանվում է **Կուր և Արաքս գետերի միջև**: Ջրբաժանն անցնում է Արցախի լեռների կատարային հատվածով:

Գետերի **սնումը խառն է, հոսքը՝ սեզոնային**: Դրանք հորդանում են գարնանը, մասամբ՝ աշնանը, իսկ ամռանը բավական ծանծաղում են:

Կուրի ավազանին պատկանող գետերը՝ Թարթառը, Խաչենագետը, Կարկառը, համեմատաբար երկար են և ջրառատ: Համեմատաբար խոշորը **Թարթառ** գետն է, որն սկսվում է Արցախի լեռնաշղթայի հյուսիսային և Մռավի լեռնաշղթայի հարավային լանջերից: Նշանավոր է նրա Թրղի վտակը:

Թարթառ գետի հոսքի ռեժիմը կարգավորելու և ջրերն առավել արդյու-

նավետ օգտագործելու նպատակով կառուցվել են **Սարսանգի ջրամբարը** (ավելի քան 600 մլն մ³ ծավալով), ինչպես նաև Սարսանգի և Մնդաղիսի ջրէկ-ները:

Արաքսի ավազանին են պատկանում **Հազարու (Որոտան վտակով), Իշխանազետ, Վարանդա և Խոնաշեն գետերը**: Սրանք ավելի սակավաջուր են:

Արցախի բոլոր գետերի ավազանները հիմնականում անտառապատ են, հովիտները՝ գեղատեսիլ:

Հանրապետության ցածրադիր վայրերում տարածված են կիսաանապատային գորշ հողերը, գետահովիտներում՝ կուլտուր-ոռոգելի հողերը: Լեռներն ի վեր իրար հաջորդում են **վերընթաց հողային գոտիները** (շագանակագույն, անտառային դարչնագույն և գորշ, լեռնամարգագետնային):

Հարթավայրային շրջանների բնական **բուսածածկույթին** բնորոշ են օշինդրային և օշինդրատափաստանային համակցությունները: Նախալեռները ծածկված են խոտային բուսականությամբ, որն աստիճանաբար անցնում է թփուտների՝ ցաքուտների:

Արցախում 1500 մ-ից սկսվում է անտառային գոտին, որն զբաղեցնում է հանրապետության տարածքի 1/3-ը: Բնորոշ են կաղնին, բոխին, լորենին, հացենին, թխկին: Շատ են վայրի պտղատու ծառատեսակները: 2000-3500 մ բարձրություններում տիրապետում են մերձալպյան և ալպյան մարգագետինները:

Վայրի կենդանիներից բնորոշ են բեզուարյան այծը, այծյամը, գորշ արջը, լուսանը, վայրի խոզը, անտառի կատուն, սկյուռը, ինչպես նաև գայլը, աղվեսը, նապաստակը, բազմաթիվ կրծողներ: Հարթավայրերում և նախալեռներում կան սողուններ՝ օձ, մողես, կրիա: Հարուստ է թռչնաշխարհը:

Արցախի տարածքում ըստ բարձրության **հերթափոխում են չոր տափաստանային, լեռնատափաստանային, լեռնաանտառային, լեռնամարգագետնային և ձյունամերձ լանդշաֆտները**:

Օգտակար հանածոներից հայտնի են բազմամետաղների, պղնձի, ոսկու, երկաթի հանքավայրերը՝ Թարթառ-Խաչենազետ միջագետքում: Ոչ մետաղային հանածոներից կան մարմարի, կրաքարի, վիմագրական քարի, գրանիտի, գրաֆիտի, գիպսի և կավի հանքավայրեր:

Սարսանգի ջրամբարը

Շատ են հանքային աղբյուրները (Թթուջուր, Հաթերք, Չարեքտար, Տումի):

Գեղեցիկ է Արցախի աշխարհը: Բազմաթիվ են բնական հուշարձանները՝ խորը կիրճերը, ջրվեժները, քարանձավները, «հողե բուրգերը» և այլն:

Հանրապետության տարածքը հարուստ է պատմաճարտարապետական հուշարձաններով: Հանրահայտ են **Տիգրանակերտը (Ք.ա. I դ.), Ամարասի վանքը (IV դ.), Գանձասարի վանքը (XIII դ.), Դադիվանքը (IV-XIII դդ.), Շուշիի Ղազանչեցոց եկեղեցին (XIX դ.)**, բազմաթիվ այլ կառույցներ ու միջնադարյան հարյուրավոր խաչքարեր, որոնք լուռ վկայությունն են այն իրողության, որ հարյուրամյակներ անընդմեջ Ղարաբաղը բնակեցված է եղել հայերով:

Հանրապետության շռայլ բնությունը և պատմամշակութային ժառանգությունը տալիս են բոլոր նախադրյալները բարձրակարգ առողջարաններ, հանգստյան տներ ու տուրիստական հանգրվաններ հիմնելու և զբոսաշրջությունը զարգացնելու համար:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Օգտվելով քարտեզից՝ նկարագրեք Արցախի աշխարհագրական դիրքը:
2. Ինչ էնոնագրական տարրերից է բաղկացած Արցախի մակերևույթը:
3. Բնութագրեք Արցախի կլիման և բուսածածկը:
4. Ինչ օգտակար հանածոներ կան Արցախում:
5. Երբ և ինչպես է կազմավորվել Արցախը, և ինչ վարչական շրջաններ է ընդգրկում:

ԴԱՍ 63. ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արցախի բնակչության ազգային կազմը միատարր է: Բացի հայերից (շուրջ 99%-ը), ապրում են ռուսներ և հույներ:

Բազմաթիվ հայկական և օտար գրավոր աղբյուրները, տարբեր ժամանակներում կառուցված պատմաճարտարապետական հուշարձանները վկայում են, որ հազարամյակներ շարունակ Արցախը բնակեցված է եղել հայերով: Այդպես է եղել նաև XIX դարի սկզբին, երբ Անդրկովկասը միացվեց Ռուսաստանին:

1913 թ. Արցախի ներկայիս տարածքում բնակվել է 176 հազ. մարդ: 1921 թ., երբ Լեռնային Ղարաբաղը բռնակցվեց Խորհրդային Ադրբեջանին, բնակչության թիվը կազմել է 135 հազ. մարդ, որոնցից 95%-ը հայեր էին: Այլազգիները կազմել են ընդամենը 5%՝ մահմեդականներ (մարդահամարի ժամանակ նրանց գրանցում էին որպես մեկ ազգ) և ուրիշներ:

Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում գտնվելու տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի **բնակչության թիվն ու ազգային կազմը** փոխվում էր արհեստականորեն: Ադրբեջանի իշխանությունները ստեղծում էին բոլոր

պայմանները, որպեսզի Լեռնային Ղարաբաղի արմատական բնակչությունը՝ հայերը, արտագաղթեն: Նրանց հաջողվում էր այդ եղանակով խափանել հայ բնակչության թվաքանակի աճը: Այսպես, 1913 թ-ից ի վեր՝ մինչև 1959 թ. մարդահամարի տարին, Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը ոչ միայն չի աճել, այլև տվել է բացարձակ կրճատում (50 հազ.-ով):

Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության 1913 թ. թվաքանակը վերականգնվեց միայն 1980-ականների կեսերին: Այն դեպքում, երբ նույն ժամանակահատվածում մարզի հարևանների՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի և Նախիջևանի բնակչությունը կրկնապատկվել ու եռապատկվել էր: Ընդ որում՝ աճը հիմնականում տեղի էր ունեցել ադրբեջանցիների ներգաղթի հաշվին: Բավական է նշել, որ 1989 թ. մարդահամարի տվյալներով ԼՂԻՄ-ի բնակչության թիվը կազմել է 189,1 հազ., որից 145,5 հազարը հայեր էին, իսկ 40,7 հազարը՝ ադրբեջանցիներ:

Այսպիսով՝ խորհրդային տարիներին ազգային կազմի փոփոխության հիմնական ուղղությունն ադրբեջանցիների թվի և բաժնի ավելացումն էր՝ ի հաշիվ հայերի:

Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու նախօրյակին ԼՂԻՄ-ում վերացել էր ավելի քան 50 գյուղ և բոլորն էլ՝ հայկական: Հայ բնակչությունը ստիպված արտագաղթում էր: Դրան հակառակ տեղի էր ունենում ադրբեջանական բնակչության ներգաղթ:

Ադրբեջանի իշխանություններն ֆինչ նպատակ էին հետապնդում՝ այդպիսի քաղաքականություն վարելով:

ԼՂՀ-ի անկախացումից հետո, սկսած 1995 թ-ից, բնակչության թվաքանակի նվազման միտում չի արձանագրվել: Դեռ ավելին՝ 2005 թ. մարդահամարից հետո բնակչության թիվն աճել է 7,0 հազ.-ով և 2015 թ. կազմել 150,9 հազ.:

Արցախի բնակչության թվի աճը նախ և առաջ պայմանավորված է բնակչության համեմատաբար բարձր բնական աճով: Վերջին տարիներին

Արցախականների համայնապատկերը

ծնելիության ընդհանուր գործակիցը կազմել է 15,8%, մահացությանը՝ 8%, իսկ բնական աճինը՝ 7,8%, որը զգալիորեն բարձր է ՀՀ-ի համապատասխան ցուցանիշից:

Բնակչության սեռային կազմում գերակշռում են կանայք՝ 51,1%: Կանանց գերակշռությունն զգալի է հատկապես մեծահասակ բնակչության մեջ: 2012 թ. Արցախի բնակչության ընդհանուր թվաքանակի 26,1%-ը մինչաշխատունակ տարիքի բնակչությունն էր, 61,3%-ը՝ աշխատունակ տարիքի, 12,6%-ը՝ հետաշխատունակ տարիքի բնակչությունը: Ընդհանուր առմամբ, Արցախն ապահովված է աշխատանքային ռեսուրսներով:

Ցածր է բնակչության խտությունը (13 մարդ/կմ²): Բնակչությունն ավելի խիտ է Արցախի արևելյան և հարավարևելյան մասերում՝ **Մարտակերտի, Մարտունու, Ասկերանի և Հադրուփի շրջանների նախալեռնային գոտում**: Լեռներն ի վեր բնակավայրերի և բնակչության խտությունը պակասում է:

Համեմատաբար նոսր է արևելյան հարթավայրային գոտու բնակչությունը: Վերջին ռազմական գործողությունների հետևանքով սահմանամերձ գյուղերից հեռացած բնակչության մեծ մասը դեռևս չի վերադարձել իր հայրենի օջախը:

Ընդհանուր առմամբ, բնակչության տեղաբաշխման պատկերը, որն անցած տարիներին մեծ փոփոխություններ կրեց, դեռևս չի կայունացել և չի ստացել իր վերջնական տեսքը: Դա հատկապես վերաբերում է ազատագրված և խիստ նոսր բնակեցված տարածքներին՝ Քաշաթաղի և Շահումյանի շրջաններին:

Հաշվվում է 377 բնակավայր, որից 10-ը՝ քաղաքներ: Քաղաքներում ապրում է բնակչության 55%-ը: Առավել հայտնի քաղաքներն են **Ստեփանակերտը և Շուշին**:

Գյուղերը փոքր են, գերակշռում են մինչև 500 բնակիչ ունեցող, իսկ ազատագրված տարածքներում՝ մինչև 50 բնակիչ ունեցող գյուղերը:

Ստեփանակերտը՝ Արցախի մայրաքաղաքը, նախկինում **Վարարակն կոչվող հին հայկական բնակավայրն է**: Այն կառուցված է Արցախի (Ղարաբաղի) լեռնաշղթայի արևելյան ստորոտին՝ Կարկառ գետի ձախ ափին,

Նորակառուց դպրոց Քարվաճառում

Գորիս-Տիգրանակերտ ավտոխճուղու վրա: Այստեղ է ավարտվում Թբիլիսի-Բաքու երկաթուղու՝ Եվլախից սկիզբ առնող ճյուղավորությունը: Ստեփանակերտով անցնում է նաև Ադրբեջանից Նախիջևան գնացող գազամուղը: Թե՛ երկաթուղին, թե՛ գազամուղն այժմ չեն գործում:

Վերջին տարիներին Ստեփանակերտի համար բնորոշ է եղել բնակչության և քաղաքային տնտեսության համեմատաբար

արագ աճը: Նրան բաժին է ընկնում Արցախի ամբողջ բնակչության մոտ 36%-ը (55,2 հազ. մարդ):

Ստեփանակերտը Արցախի ոչ միայն **վարչական-քաղաքական, այլև մշակութային և արդյունաբերական կենտրոնն է**: Այստեղ են գտնվում հանրապետության նախագահի աշխատակազմը, Ազգային ժողովը, Կառավարությունը, Ֆինանսական, մշակութային ու առողջապահական գլխավոր օջախները, Արցախի պետական համալսարանը:

Արդյունաբերական ձեռնարկություններից հայտնի են **մետաքսի և շինանյութերի կոմբինատները, էլեկտրատեխնիկական և գինու-կոնյակի գործարանները: Կան նաև գորգագործական, կոշիկի, կահույքի և այլ ոչ խոշոր ձեռնարկություններ**: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների մի մասը չի գործում կամ գործում է փոքր հզորությամբ:

Ստեփանակերտի առաջին հատակագծի (1926 թ.) հեղինակը մեծանուն ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանն է:

Շուշին (4,2 հազ. բն.) գտնվում է Ստեփանակերտից 10 կմ հարավ՝ շրջապատի նկատմամբ տիրապետող դիրք ունեցող սարավանդի վրա՝ Ստեփանակերտ-Գորիս ավտոճանապարհի հարևանությամբ:

Այժմ Շուշին վերականգնվում է և վերագտնում իր պատմական հայկական նկարագիրը: Քաղաքում գործում են արտադրական, մշակութային, կրթական, սպասարկման, առողջարանային տարբեր հիմնարկներ: Աստիճանաբար վերականգնվում է նրա նշանակությունը որպես **մշակութային, առողջարանային և զբոսաշրջային կենտրոնի**:

Արցախի մյուս քաղաքներից **Մարտունին** (5,7 հազ. բն.), **Մարտակերտը** (4,5 հազ. բն.), **Ասկերանը** (2,3 հազ. բն.), **Հադրութը** (3,9 հազ. բն.), **Բերձորը** (1,9 հազ. բն.) և **Քարվաճառը** վարչական շրջանների կենտրոններ են: Քաջաթաղի վարչական շրջանում գտնվող **Միջնավան և Կովսական փոքր քաղաքները, ինչպես նաև Քարվաճառը և մյուս քաղաքներն ունեն մինչև 1000 բնակիչ**: **Վերջերս քաղաքի կարգավիճակ է ստացել Ճարտարը** (4,1 հազ. բն.):

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունները Լեռնային Ղարաբաղում ինչպիսի՞ն ազգային քաղաքականություն էին վարում և ինչ՞ով:
2. Ովքեր են Արցախի արմատական բնակիչները: Ի՞նչ փոփոխություններ է կրել հայ բնակչության թիվը:
3. Որո՞նք են Արցախի ներկայիս ժողովրդական իրավիճակի բնորոշ գծերը:
4. Նկարագրե՞ք Արցախի բնակչության տարաբնակեցման և տեղաբաշխման ընդհանուր պատկերը:

ԴԱՍ 64. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արցախի բազմապիսի բնական հարստությունները և աշխատանքային ռեսուրսները լավագույն նախադրյալներ են բազմաճյուղ տնտեսություն ստեղծելու և զարգացնելու համար:

Այսպիսով՝ մի կողմից առկա էին տնտեսության զարգացման նպաստավոր նախադրյալներ, մյուս կողմից՝ ադրբեջանական իշխանությունները խոչընդոտում էին այդ նախադրյալների օգտագործմանը և նպաստում էին երկրից աշխատուժի հեռանալուն:

Արցախն իր անկախությունը ձեռք բերելու նախօրյակին դեռևս մնում էր չօգտագործված հնարավորությունների երկիր՝ ագրարային-ինդուստրիալ միակողմանի տնտեսությամբ: Բնակչության զբաղմունքի գլխավոր ոլորտը գյուղատնտեսությունն էր: Մարզը սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակով **հետ էր մնում թե՛ Հայաստանից և թե՛ բուն Ադրբեջանից:**

Վերջին տարիներին Արցախում կայուն կերպով աճում են արդյունաբերական և գյուղատնտեսական արտադրանքի, շինարարության և բնակչությանը մատուցված ծառայությունների ծավալները:

2011 թ. տվյալներով՝ Արցախի արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը մի փոքր գերազանցում էր գյուղատնտեսության արտադրանքի ծավալին: Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի 62,8%-ը բաժին է ընկնում բուսաբուծությանը, 37,2%-ը՝ անասնապահությանը: Գյուղատնտեսական համախառն արտադրանքի շուրջ 47%-ը տալիս են Մարտունու և Ասկերանի շրջանները:

Արցախի գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղերն են հացահատիկի մշակությունը (31%), այգեգործությունը (մոտ 10%), բանջարաբուծությունը և կաթնամսատու անասնաբուծությունը:

Վարելահողերի ընդհանուր տարածքի մեծ մասը (53,1 հազ. հա) հացահատիկի ու հատիկաընդեղենի ցանքատարածություններն են, իսկ բազմամյա տնկարկները զբաղեցնում են 4,6 հազ. հա տարածք: Բնակչության մեկ շնչի հաշվով Արցախը գյուղատնտեսական հանդակների այդ տեսակներով մի քանի անգամ ավելի լավ է ապահովված, քան ՀՀ-ն:

Հացահատիկի բերքահավաք Արցախում

Արցախում մշակվող **հացահատիկի** գլխավոր տեսակը **աշնանացան ցորենն է:** Այն մշակում են ամենուրեք, բայց ընդարձակ դաշտերով ու բարձր բերքատվությամբ հատկապես աչքի են ընկնում **Մարտունու, Մարտակերտի, Ասկերանի, Հադրութի շրջանների հարթավայրային տարածքները:**

Բազմամյա տնկարկներից պտղատու այգիները կազմում են 1,8 հազ. հա, խաղողի այգիները՝ 1,9 հազ. հա, թթենու տնկարկները՝ 0,9 հազ. հա:

Խաղողագործությունն առաջատար ճյուղ է Արցախի դաշտային ու նախալեռնային տնտեսությունների համար: Ի տարբերություն ՀՀ-ի՝ այստեղ ավելի մեղմ ձմռան պայմաններում **խաղողի վազը չեն թաղում**, այդ ճյուղի վրա ավելի քիչ աշխատանք է ծախսվում, և շահութաբերությունը բարձր է:

Լայն տարածում ունի պտղաբուծությունը: Դրանով զբաղվում են բոլոր վերընթաց գոտիներում, սակայն գլխավոր շրջանը **Մարտունին** է:

Ամենուրեք տարածված են **խնձորն ու տանձը, իսկ ցածրադիր գոտիներում՝ նաև դեղձը, ծիրանը, թուզը, նուռը, սերկևիլը**:

Այդուհանդերձ, Լեռնային Ղարաբաղի համար ամենաբնորոշը **թթաստաններն են**: Թուփն օգտագործվում է որպես սնունդ, իսկ թթենու տերևը շերամի որդի կերն է և օգտագործվում է շերամապահության զարգացման համար: **Իսկ շերամապահությունը մետաքսագործության հիմքն է**:

Անասնապահության գլխավոր ենթաճյուղերն են **տավարաբուծությունը** (ցածրադիր գոտում՝ նաև գոմեշաբուծությունը), **ոչխարաբուծությունը և խոզաբուծությունը**: Արցախցու համար ավանդական զբաղմունք են նաև շերամապահությունը, մեղվաբուծությունն ու ձիաբուծությունը: Անասնապահության ճյուղերն առավել զարգացած են Մարտակերտի, Քաչաթաղի և Ասկերանի շրջաններում:

Արդյունաբերությունը: ԼՂԻՄ-ում արդյունաբերության զարգացումը եղել է թույլ և միակողմանի: Գործել են այնպիսի ճյուղեր, որոնք հենվում էին **տեղական գյուղատնտեսական և անտառային հումքի վրա**: Այդ ճյուղերն են սննդի, թեթև և փայտամշակման արդյունաբերությունը:

Ստեղծվել էին նաև **մեքենաշինական ու շինանյութերի** ոչ հզոր ձեռնարկություններ: Սակայն այդ ճյուղերի զարգացման մակարդակը շատ ցածր էր և չէր համապատասխանում մարզի ոչ բնական ու տնտեսական հնարավորություններին և ոչ էլ տեղական պահանջարկին:

Թերի էին օգտագործվում նաև Լեռնային գետերի հարուստ ու էծան **ջրաէներգետիկ ռեսուրսները**:

Լեռնային Ղարաբաղը բարձր լարման էլեկտրահաղորդման գծով **սնվում էր Ադրբեջանի էլեկտրահամակարգից**: Դրան հակառակ՝ Թարթառ գետի վրա կառուցված **Սարսանգի ջրաէներգետիկ հանգույցը** (ջրամբար և ջրաէլեկտրակայաններ), մտնելով ադրբեջանական համակարգի մեջ, ուղիղ գծով չէր կապվում մարզի էներգասպառողների հետ: Այժմ այդպիսի գիծ կառուցված է: Բացի այդ, Արցախը էլեկտրահաղորդման բարձր լարման գծով միացել է Հայաստանի միասնական էներգահամակարգին:

Դրմբոնի հանրահարստագույցի կոմբինատը

Ներկայումս Արցախի արդյունաբերության արտադրանքի կառուցվածքում գերակշռում է հանքագործական արդյունաբերության բաժինը (40%): Մինչդեռ Նախկինում առաջատար հանդիսացող մշակող արդյունաբերության բաժինը զգալիորեն նվազել է և կազմում է 38%: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ Արցախի այնպիսի խոշոր ձեռնարկություններ, ինչպիսիք են Ղարաբաղի մետաքսի կոմբինատը և Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանը, գրեթե չեն գործում:

Ներկայումս հանքագործական արդյունաբերության խոշորագույն ձեռնարկությունը **Դրմբոնի հանքահարստացուցիչ կոմբինատն է**, որը պղնձի խտանյութ է մատակարարում ՀՀ-ի Ալավերդու պղնձածուլարանին:

Գորգագործությունը Արցախ-Ղարաբաղում հարուստ ավանդույթներ ունեցող ճյուղ է: Դրա արտադրանքը միշտ էլ արտաքին շուկայում մեծ պահանջարկ է ունեցել: Հայտնի է **Ստեփանակերտի գորգագործական ֆաբրիկան:**

Սննդի արդյունաբերությունը տալիս է մշակող արդյունաբերության շուրջ 64%-ը: Սննդի արդյունաբերության գլխավոր ճյուղը **գինու-կոնյակի արտադրությունն է**: Գինու-կոնյակի գործարանները տեղաբաշխված են Ստեփանակերտում, Ասկերանում, Մարտունու և Մարտակերտի շրջանների մի քանի գյուղերում ու ավաններում:

Փայտամշակման ճյուղի գլխավոր ձեռնարկությունը Ստեփանակերտի կահույքի ֆաբրիկան է: Անտառահատում և փայտամթերում կատարվում է հիմնականում Մարտակերտի, Ասկերանի ու Հադրութի շրջաններում, որտեղ կան անտառանյութի բավարար պաշարներ: Այդ շրջաններում էլ գործում են **սղոցարաններ ու փայտամշակման արհեստանոցներ**:

Արցախում զարգանում է նաև շինանյութերի արդյունաբերությունը: Արդյունահանում են տարբեր տեսակի բնական շինանյութեր, արտադրում են երեսպատման սալեր, գաջ, բետոն և այլն:

Արցախի արդյունաբերությունը տեղաբաշխված է **խիստ անհամաչափ**: Արդյունաբերության համախառն արտադրանքի մոտ կեսը տալիս է Ստեփանակերտը, իսկ 40%-ը՝ Մարտակերտի շրջանը՝ շնորհիվ **Դրմբոնի հանքահարստացուցիչ կոմբինատի**:

Արցախի տրանսպորտի գլխավոր տեսակն **ավտոմոբիլայինն է**: Երկաթուղին (Եվլախ-Ստեփանակերտ գիծը) հանրապետության ներքին ապրանքա- և ուղևորափոխադրումներին չի մասնակցում: Այն խորհրդային շրջանում օգտագործվում էր միայն արտաքին կապերի համար, իսկ այժմ՝ Արցախի շրջափակման պայմաններում, չի գործում ընդհանրապես:

Ավտոմոբիլային ներքին հաղորդակցություն կա մայրաքաղաքի և բոլոր շրջկենտրոնների միջև: Նախկինում շրջկենտրոնները, ինչպես և գյուղերն իրար կապող ճանապարհները մի շարք դեպքերում կառուցված էին այնպես, որ անպայման անցնեն Ադրբեջանի տարածքով: Այդպիսով **ճանապարհային ցանցը նույնպես ծառայում էր ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանից կախյալ վիճակում պահելու նպատակին**: Այժմ այդ ցանցը լրացվում ու կատարելագործվում է այն հաշվով, որ բարեկարգ ճանապարհներով ուղ-

ղակի հաղորդակցություն ապահովվի հանրապետության բոլոր բնակավայրերի հետ:

Արցախի համար կենսական նշանակություն ունի հուսալի տրանսպորտային հաղորդակցությունը ՀՀ-ի հետ, մասնավորապես՝ **Գորիս-Լաչին-Ստեփանակերտ ավտոճանապարհը**, որը հիմնովին վերակառուցվել ու բարեկարգվել է: Ներկայումս բարեկարգվում է ՀՀ-ն Արցախի հյուսիսի հետ կապող ավտոմայրուղին: Ավարտվել է Արցախի տարածքը հատող **Հյուսիս-Հարավ մայրուղու կառուցումը**:

Ստեփանակերտի օդանավակայանը

Այդ աշխատանքներին իր ֆինանսական միջոցներով մասնակցել է նաև սփյուռքահայությունը:

Նկատի ունենալով Արցախի քաղաքական-աշխարհագրական դիրքը՝ նրա միջազգային կապերի զարգացման համար անգնահատելի է օդային տրանսպորտի դերը: Դրա հետ կապված՝ վերակառուցվել և միջազգային չափանիշների է դարձել Ստեփանակերտի օդանավակայանը:

Զարգանում են արտաքին տնտեսական կապերը, հատկապես արտաքին առևտուրն ու զբոսաշրջությունը:

Արցախն **արտահանում** է պղնձի խտանյութ, փայտամշակման իրեր, կոնյակ, գինի, թթի օղի և գյուղատնտեսական տարբեր մթերքներ (հացահատիկ, խաղող, մրգեր, միս և այլն): **Ներմուծում է** վառելիք, տարբեր տեսակի արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ապրանքներ:

Նախկինում գտնվելով Ադրբեջանի գերիշխանության տակ՝ Լեռնային Ղարաբաղն ի վիճակի չէր արդյունավետ տնտեսական կապեր զարգացնել արտաքին աշխարհի հետ: Այդ կապերը թույլ էին հատկապես Հայաստանի հետ: Վերջինիս բաժինը ԼՂԻՄ-ի արտահանման ընդհանուր ծավալում կազմում էր ընդամենը 0,3%, իսկ ներմուծման ծավալում՝ 1%-ից քիչ ավելի:

Ներկայումս Ադրբեջանի կողմից Արցախին պարտադրված տրանսպորտային շրջափակման և պատերազմական վիճակի պայմաններում **նորանկախ երկրի տնտեսական կյանքն ամբողջությամբ կողմնորոշված է դեպի ՀՀ-ն**: Տեղի է ունենում երկու հայկական պետական կազմավորումների տնտեսական միասնացում՝ ինտեգրում:

Հարցեր և առաջադրանքներ

1. Որո՞նք են Արցախի տնտեսության զարգացման նախադրյալները:
2. Թվարկե՞ք գյուղատնտեսության առաջատար ճյուղերը և քարտեզի վրա ցոլց տվե՞ք դրանց տարածման գլխավոր շրջանները:

3. Գնահատե՞ք Արցախի արդյունաբերության զարգացման արդի մակարդակը, կառուցվածքն ու հնարավորությունները: Ինչքանով է արդյունաբերության զարգացումը համապատասխանում այդ հնարավորություններին:
4. Բնութագրե՞ք Արցախի տրանսպորտը և տնտեսական կապերը:
5. Բացատրե՞ք՝ ինչ էք հասկանում Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի տնտեսական միասնացում (ինտեգրում) ասելով:

ԴԱՍ 65. ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ ԱՄՓՈՓԻՉ ԿՐԿՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ավարտելով Հայաստանի աշխարհագրության դասընթացը՝ փորձենք մեր ուսումնասիրած նյութն ամփոփել հետևյալ հարցերով ու առաջադրանքներով.

1. Որո՞նք են Հայկական լեռնաշխարհի երկրաբանական առանձնահատկությունները: Վերլուծե՞ք ներծին և արտածին ուժերի դերը Հայկական լեռնաշխարհի մակերևույթի ձևավորման գործում:
2. Որո՞նք են Հայկական լեռնաշխարհի բնական պայմանների գլխավոր առանձնահատկությունները:
3. Թվարկե՞ք և քարտեզի վրա ցոյց տվե՞ք ու բնութագրե՞ք Հայկական լեռնաշխարհի հիմնական վերընթաց լանդշաֆտային գոտիները:
4. Վերլուծե՞ք և գնահատե՞ք Հայաստանի Հանրապետության տնտեսաաշխարհագրական և քաղաքաաշխարհագրական դիրքերը:
5. Քարտեզի վրա ցոյց տվե՞ք և բնութագրե՞ք ՀՀ լեռնագրական հիմնական միավորները:
6. Որո՞նք են ՀՀ կլիման պայմանավորող հիմնական գործոնները: Դրանք ինչպե՞ս են ազդում տարվա եղանակների և կլիմայական պայմանների վերընթաց փոփոխությունների վրա:
7. Որո՞նք են ՀՀ գետերի հիմնական հատկանիշները: Թվարկե՞ք և համեմատե՞ք Արաքսի և Կուրի ավազանի գետերը:
8. Որո՞նք են ՀՀ հողերի, բուսականության և կենդանական աշխարհի բազմազանության պատճառները և վերընթաց ուղղությամբ փոփոխության առանձնահատկությունները:
9. Որո՞նք են ՀՀ բնապահպանական հիմնախնդիրները: Նշե՞ք ՀՀ հատուկ պահպանվող տարածքները և դրանցում պահպանվող բնական օբյեկտները, բուսատեսակներն ու կենդանատեսակները:
10. Դիագրամների օգնությամբ բնութագրե՞ք ՀՀ բնակչության թվի փոփոխությունները 1828–2013 թթ., բնական ու մեխանիկական շարժերի ցուցանիշների փոփոխությունների հիմնական միտումները:
11. Քարտեզի օգնությամբ բնութագրե՞ք ՀՀ բնակչության տեղաբաշխումը:
12. Վերլուծե՞ք և գնահատե՞ք ՀՀ արդյունաբերության զարգացման տեմպերն ու ճյուղային կառուցվածքի բնորոշ գծերը մինչև անկախացումը:
13. Բնութագրե՞ք և գնահատե՞ք ՀՀ-ի արդյունաբերության վիճակը, կա-

ռուցվածքային տեղաշարժերը և անկման պատճառներն անցումային տարիներին:

14. Որո՞նք են արդյունաբերության գլխավոր ճյուղերի զարգացման և տեղաբաշխման բնորոշ գծերը:
15. Որո՞նք են ՀՀ գյուղատնտեսության ճյուղային կառուցվածքի և տեղաբաշխման առանձնահատկությունները: Բնական և տնտեսական ռիզործոններն են նպաստում գյուղատնտեսության զարգացմանը կամ սահմանափակում այն:
16. Վերլուծե՛ք և գնահատե՛ք ՀՀ տրանսպորտային ցանցը: Համեմատե՛ք տրանսպորտի ճյուղերի զարգացման վրա ազդող գործոնները:
17. Վերլուծե՛ք և գնահատե՛ք ՀՀ սպասարկման ոլորտի ճյուղերի և զբոսաշրջության զարգացման պայմաններն ու արդի վիճակը:
18. Բնութագրե՛ք ՀՀ վարչատարածքային կառուցվածքը: Քարտեզի վրա ցույց տվե՛ք ՀՀ մարզերը և դրանց կենտրոնները: Առանձնացրե՛ք տարածքով և բնակչության թվով առավել մեծ և փոքր մարզերը:
19. Առանձնացրե՛ք բնական տարբեր ռեսուրսներով (հանքային, հողային, ջրային, անտառային) առավել հարուստ և աղքատ մարզերը:
20. Տարբեր մարզերի օրինակով ցույց տվե՛ք գյուղատնտեսության մասնագիտացման կախվածությունը բնական պայմաններից:
21. Համեմատե՛ք Սյունիքի, Լոռու և Շիրակի մարզերը: Առանձնացրե՛ք բնության, բնակչության և տնտեսության ընդհանուր և տարբերիչ գծերը:
22. Գնահատե՛ք ՀՀ տեղն աշխատանքի միջազգային բաժանման մեջ: Նշե՛ք արտահանման և ներմուծման գլխավոր ապրանքատեսակները:
23. Բնութագրե՛ք Արցախի ֆիզիկաաշխարհագրական, տնտեսաաշխարհագրական, քաղաքաաշխարհագրական դիրքերը:
24. Ինչպիսի՞ն են Արցախի տնտեսական զարգացման նախադրյալները և նախկին ու ներկայիս տնտեսական կապերը:
25. Ի՞նչ է նշանակում երկու հայկական պետությունների տնտեսական և քաղաքական միասնացում (ինտեգրում):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Աղյուսակ 1

ՀՀ ՄԱՐԶԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 2001-2020 ԹԹ.

Մարզերը	Ամբողջ բնակչությունը				Այդ թվում							
					քաղաքային				գյուղական			
	2001		2020		2001		2020		2001		2020	
	հազ. մարդ	%	հազ. մարդ	%	հազ. մարդ	%	հազ. մարդ	%	հազ. մարդ	%	հազ. մարդ	%
ԶԶ	3213,0	100	2959.2	100	2066,1	64.3	1891.7	63.9	1146,9	35,7	1077.1	36.1
1. ք.Երևան	1103,5	100	1084.0	100	1103,5	100	1084.0	100	-	-	-	--
2. Արագածոտն	138,3	100	124.7	100	32,9	23,8	26.8	21.5	105,4	76,2	99.5	78.5
3. Արարատ	272,0	100	256.5	100	79,9	29,4	72.1	28.1	192,1	70,6	185.4	71.9
4. Արմավիր	276,2	100	263.9	100	98,1	35,6	82.5	31.3	177,9	64,4	181.4	68.7
5. Գեղարքունիք	237,7	100	227.7	100	79,0	33,2	66.6	29.2	158,7	66,8	162.0	70.7
6. Լոռի	286,4	100	213.2	100	170,0	59,4	126.0	59.1	116,4	40,6	88.6	40.9
7. Կոտայք	272,5	100	250.9	100	154,0	56,5	136.8	54.5	118,5	43,5	114.5	45.5
8. Շիրակ	283,4	100	231.2	100	174,3	61,5	135.4	58.6	109,1	38,5	97.4	41.4
9. Սյունիք	152,7	100	137.3	100	104,1	68,2	93.1	67.8	48,6	31,8	44.6	32.2
10. Վայոց ձոր	56,0	100	48.5	100	19,6	35,0	17.1	35.3	36,4	65,0	32.2	63.6
11. Տավուշ	134,4	100	121.3	100	50,7	37.7	51.3	42.3	83,7	62,3	71.3	57.7

Աղյուսակ 2

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀՈՂԵՐԻ ՄԱԿԵՐԵՍՆԵՐՆ ԸՍՏ ՄԱՐԶԵՐԻ, 2019 թ.

Մարզեր	Գյուղատնտեսական նշանակության հողեր, հազ. հա	Այդ թվում՝ վարելահողեր, հազ. հա	1 բնակչին ընկնող գյուղատնտեսական հողահանդակներ, հա	1 բնակչին ընկնող վարելահողեր, հա
Արագածոտն	218,1	54,0	1,74	0,43
Արարատ	156,6	25,0	0,61	0,10
Արմավիր	97,0	41,1	0,41	0,17
Գեղարքունիք	345,6	81,6	1,51	0,36
Լոռի	250,9	42,0	1,16	0,19
Կոտայք	155,2	37,6	0,62	0,15
Շիրակ	210,9	78,2	0,90	0,34
Սյունիք	306,4	44,0	2,23	0,32
Վայոց ձոր	189,6	15,6	3,87	0,32
Տավուշ	110,7	25,6	0,91	0,21

Աղյուսակ 3

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐԶԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆԻՇՆԵՐԸ
(2018 թ., մլրդ դրամ)

Մարզեր	Արդյունաբերական արտադրանքի ծավալ	Այլ թվում			Գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալ	Այլ թվում		Գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալ		Բուսաբուծություն	Արհեստագործություն	Շինարարության ծավալ	Ծառայությունների ծավալ	Մանրածխի արտադրության շրջանառություն
		Հանքագործական	Մշակող	Էլեկտրաէներգիայի, գազի, ջրի և գոլորշու արտադրում և մատակարարում		Բուսաբուծություն	Արհեստագործություն							
ՀՀ	1937,5	300,8	1352,1	284,6	892,9	415,8	477,1	435,8	1779,3	1411,8				
Երևան	735,2	6,3	622,8	105,1	12,1	2,8	9,3	227,9	1453,4	1027,8				
Արագածոտն	51,4	1,1	46,0	4,3	91,3	40,3	51,0	20,8	13,0	19,9				
Արարատ	254,5	1,1	241,7	11,7	124,8	91,1	33,7	25,3	29,7	54,5				
Արմավիր	83,6	0,5	58,4	24,7	177,5	126,8	50,7	37,3	28,3	49,9				
Գեղարքունիք	64,6	18,9	39,2	6,5	118,2	44,2	74,0	15,5	15,5	27,4				
Լոռի	89,4	7,4	71,5	10,5	73,2	21,6	51,6	20,7	21,3	44,3				
Կոտայք	208,4	3,7	130,9	73,8	72,9	21,3	51,6	24,3	120,1	65,0				
Շիրակ	69,6	0,1	62,4	7,0	97,9	35,5	62,4	16,2	27,8	58,0				
Սյունիք	323,5	260,1	34,2	29,2	63,4	15,4	48,0	22,2	44,0	22,7				
Վայոց ձոր	27,6	0,3	20,7	6,6	22,3	5,7	16,6	10,8	9,9	8,3				
Տավուշ	29,6	1,2	24,2	4,2	39,3	11,1	28,2	14,7	16,3	34,1				

Աղյուսակ 4

ՀՀ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

		Քաղաքի. կազմա- վորման տարե- թիվը	Հեռա- վորու- թյունը մինչև երևան կմ	Քաղաքների բնակչության թվերը հազ. մարդ						
				Տարեթվերը						
				1959	1970	1979	1990	2001	2011	2019
1	Երևան	782 Ն.Ք	-	496.5	766.7	1032.8	1229.1	1103,3	1060.1	1081,3
2	Աբովյան	1963	18	2,3	18.7	38,3	56.5	44,6	43,5	44,9
3	Ագարակ	1954	385	1.6	3.9	4,0	4.9	4,8	4,4	4,1
4	Արմավիր	1947	44	14.9	25.9	32.0	42.7	32,0	29,3	27,9
5	Ալավերդի	1938	162	16.7	21.3	21.8	24.9	16,6	13,3	12,6
6	Ախթալա	1939	186	3.3	4.5	3,2	3.5	2,4	2,1	2,0
7	Ապարան	1963	60	2,7	4.7	5.8	7.5	6,6	6,5	5,9
8	Աշտարակ	1963	19	7.6	12.1	16.3	22.8	20,6	18,8	16.9
9	Արարատ	1962	47	5.4	8.5	15.4	20.4	20,5	20,2	20.4
10	Արթիկ	1945	100	9.1	13.3	16,3	22.8	17,6	19,5	17.9
11	Արտաշատ	1961	30	7.3	13.9	16.8	31.2	25,2	22,3	19.3
12	Այրում	2006	205	0,3	1.9	2,3	2,6	-	2,1	1.8
13	Բերդ	1963	186	5,8	7.0	8,3	10.5	8,8	8,0	7.5
14	Բյուրեղավան	1974	24	-	-	5,8	9.2	8,2	9,5	9.2
15	Գավառ	1938	92	8.7	20.0	23.7	31.4	26,6	20,8	18.2
16	Գյումրի	1840	118	108.4	165.0	205,9	205.3	150,9	122,0	113.1
17	Գորիս	1924	236	10.4	14.6	17,4	24.0	23,3	20,6	20.4
18	Դաստակերտ	1951	226	2.3	1.3	0,7	0.4	0,3	0,3	0.3
19	Դիլիջան	1951	96	11.4	15.8	20,6	23.4	16,2	17,7	17.4
20	Եղեգնաձոր	1961	123	3,6	5.1	6,8	9.7	8,2	8,0	7.4
21	Եղվարդ	1972	18	3,9	5,4	7,7	10.5	11,6	11,7	11.9
22	Իջևան	1956	132	7.6	13.5	15,4	18.6	20,2	21,1	20.3
23	Թալին	1964	65	2,5	3.2	4.2	6.6	5,6	5,3	4.1
24	Թումանյան	1947	148	2.6	2.5	2,0	2.1	1,9	1,7	1.5
25	Ծաղկաձոր	1958	55	1.0	2.1	2,1	2,3	1,6	1,3	1.2
26	Շամլուղ	1938	196	2.9	2.4	1,9	1.5	0,8	0,7	0.6
27	Ճամբարակ	1972	119	3,0	3,1	6.1	6.7	6,4	5,8	5.6

28	Կապան	1938	301	19.3	29.9	35,7	42.6	45,7	43,2	42.2
29	Մարալիկ	1962	90	2,2	3.3	4,2	5.8	5,8	5,4	5.4
30	Մարտունի	1963	130	5,6	7.5	9.3	12.9	11,8	12,9	11.5
31	Մասիս	1971	14	3,1	5,0	12.4	20.1	21,4	20,2	20.6
32	Մեծամոր	1972	38	-	-	7.7	11.3	9,9	9,2	8.4
33	Մեղրի	1958	373	3.1	4.1	4,1	5.2	4,8	4,6	4.5
34	Նոյեմբերյան	1971	185	3.1	4.3	4,8	5.8	5,5	5,3	4.6
35	Նոր Հաճն	1958	30	1.4	3.9	7,4	11.2	10,2	9,3	9,3
36	Հրազդան	1950	50	7.8	26.8	41,4	60.7	52,8	41.9	40.4
37	Չարենցավան	1953	36	2.4	16.5	24,6	34.5	25,0	20,4	20.5
38	Ջերմուկ	1951	175	2.1	4.2	4,6	7.5	5,4	4,6	4.2
39	Սիսիան	1958	206	3.8	7.4	10,4	15.1	16,8	14,9	14.8
40	Սպիտակ	1949	95	8.7	11.9	14,5	15.0	15,0	12,9	12.8
41	Ստեփանավան	1938	139	9.8	13.5	16,3	20.8	16,3	13,1	12.4
42	Սևան	1961	66	6.4	12.4	20.7	26.1	21,4	19,2	19.0
43	Տաշիր	1961	156	4,8	7.1	9,5	12.5	9,5	7,8	7.3
44	Քաջարան	1947	327	11.4	10.7	8,9	8.4	8,4	7,2	7.0
45	Վայք	1954	132	1.2	2.7	4,6	6.3	6,0	5,9	5.6
46	Վաղարշապատ	1924	20	19.7	31.8	44.0	57.7	56,4	46,5	46.2
47	Վանաձոր	1924	115	49.4	106.6	146.0	172.6	107,4	86,2	78.1
48	Վարդենիս	1969	168	6,3	8.3	11.2	13.9	12,8	12,7	12.5
49	Վեդի	1963	48	3,6	6.2	7,5	14.6	13,0	11,4	11.8

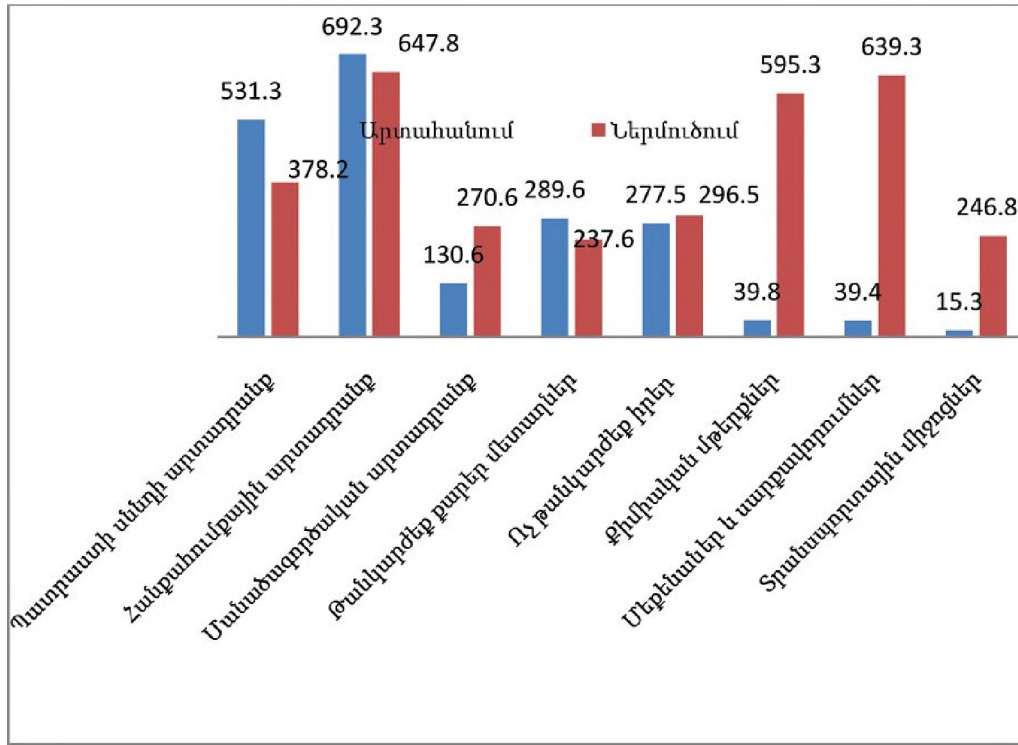
Աղյուսակ 5

ՀՀ ԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԽՈՇՈՐ ԶՐԱՄԲԱՐՆԵՐԸ

Զրամբարները	Ծավալը. խոր.մ	Հայելու մակերեսը.հա
Սպանդարյան	257,0	1025
Թոլորս	96,0	480
Ապարան	91,0	735
Ազատ	70,0	285
Ջողազ	45,0	230
Հեր-Հեր	26,0	115
Կեչուտ	25,0	135
Կառնուտ	24,7	234
Մարմարիկ	24,2	120
Շամբ	13,6	112
Հախում	12,0	83

Աղյուսակ 6

«Արտահանվող և ներմուծվող հիմնական արտադրատեսակները, 2017թ (մլն.դոլար)

Աղյուսակ 7

Արցախի վարչատարածքային միավորների հիմնական ցուցանիշները, 2015 թ.

Վարչատարածքային միավորներ	Տարածքը կմ²	Բնակավայրերի թիվը	Բնակչության թիվը, հազ. մարդ.	Բնակչության խտությունը մարդ/կմ²
Մարտունի	951,2	38	24,3	25,5
Մարտակերտ	1795,1	51	19,9	11,0
Ասկերան	1191,4	45	18,1	15,2
Հադրութ	1876,8	41	13,1	7,0
Քաշաթաղ	3376,6	102	9,4	2,8
Շուշի	383,7	9	5,4	14,0
Շահումյան	1829,1	16	3,1	1,7
Ստեփանակերտ	29,1	1	55,2	1897,0
Ընդամենը	11433	303	148.5	

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ	108
Դաս 31. Ընդհանուր բնութագիրը	108
Դաս 32. ՀՀ արդյունաբերությունը: Ընդհանուր բնութագիրը: Ճյուղային կառուցվածքը.....	112
Դաս 33. Վառելիքաէներգետիկ համալիրը	116
Դաս 34. Մետալուրգիական արդյունաբերությունը.....	120
Դաս 35. Մեքենաշինությունը	123
Դաս 36. Քիմիական արդյունաբերությունը.....	126
Դաս 37. Թեթև արդյունաբերությունը	128
Դաս 38. Արդյունաբերության նորագույն ճյուղերը.....	131
Դաս 39. Արդյունաբերության այլ ճյուղերը.....	134
Դաս 40. ՀՀ գյուղատնտեսությունը: Ընդհանուր բնութագիրը	137
Դաս 41. Հողային ֆոնդը: Գյուղատնտեսական հողաբարելավումը.....	140
Դաս 42. Բուսաբուծությունը	144
Դաս 43. Անասնապահությունը.....	147
Դաս 44. Գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակումը: Ագրոարդյունաբերական համալիրը	151
Դաս 45. Գործնական աշխատանք	154
Դաս 46. ՀՀ տրանսպորտը: Ընդհանուր բնութագիրը	155
Դաս 47. Տրանսպորտի գլխավոր տեսակները	158
Դաս 48. ՀՀ սպասարկման ոլորտը: Ընդհանուր բնութագիրը: Կրթության և գիտության ճյուղերը	162
Դաս 49. Մշակույթը, առողջապահությունը, առևտուրը և այլ ճյուղեր	165
Դաս 50. Զբոսաշրջությունը	168
Դաս 51. Հարցեր և առաջադրանքներ «Հայաստանի Հանրապետության տնտեսությունը» բաժնի կրկնության համար.....	171
 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՄԱՐԶԵՐԸ	173
Դաս 52. Արագածոտնի մարզ	173
Դաս 53. Արարատի մարզ: Արմավիրի մարզ	178
Դաս 54. Գեղարքունիքի մարզ	184
Դաս 55. Լոռու մարզ	189
Դաս 56. Կոտայքի մարզ	193
Դաս 57. Շիրակի մարզ	197
Դաս 58. Սյունիքի մարզ	202
Դաս 59. Վայոց ձորի մարզ: Տավուշի մարզ	208
Դաս 60. Գործնական աշխատանք	215
Դաս 61. Հայաստանի Հանրապետությունն աշխատանքի միջազգային բաժանման համակարգում: Արտաքին տնտեսական կապերը.....	216
 ԱՐՑԱԽԻ (ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ) ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	219
Դաս 62 Ընդհանուր բնութագիրը: Սահմանները: Բնական պայմանները	219
Դաս 63. Բնակչությունը	224
Դաս 64. Տնտեսությունը	228
Դաս 65. Հարցեր և առաջադրանքներ դասընթացի ամփոփիչ կրկնության համար	232
 ՀԱՎԵԼՎԱԾ	234

ՄԱՔՍԻՄ ՄԱՆԱՍՅԱՆ, ԱՐՄԵՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

9-րդ դասարան

ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍ 2

Քարտեզները՝ Վարդան Մխիթարյանի

Խմբագիր՝ Արտակ Ոսկանյան
Արբագրիչ՝ Անահիտ Պապյան
Ձևավորումը՝ Նվարդ Հայրապետյանի
Շապիկը՝ Արամ Ուռուտյանի

Պատվեր՝ 986: Տպաքանակ՝ 35372:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100/16: 8.5 տպ. մանուկ:
Տառատեսակը՝ GHEA Arpi Sans:

Տպագրված է «Տիգրան Մեծ» հրատարակչության տպարանում

